

**Studia
Academica
Slovaca**

32

2003

Studia Academica Slovaca

32

*Prednášky XXXIX. letnej školy
slovenského jazyka a kultúry*

Bratislava 2003

Vedecký redaktor: *prof. Dr. Jozef Mlacek, CSc.*
Lektoroval: *prof. Dr. Juraj Dolník, DrSc.*

Účelová publikácia Filozofickej fakulty
Univerzity Komenského v Bratislave

Vydal STIMUL - Centrum informatiky a vzdelávania FF UK
© STIMUL, Bratislava 2003

ISBN

Obsah

Tridsiatemu druhému zväzku zborníka Studia Academica Slovaca na cestu.....

Pavol Žigo

Stošešťdesiat rokov štúrovskej kodifikácie slovenčiny

Miloslav Vojtech

Genéza slovenského básnického preromantizmu a európsky literárny kontext.....

Jozef Štefánik

Jazyková kompetencia mladých bilingvistov.....

Oľga Sabolová

Ku kompozícii prózy Ladislava Balleka Kraj za vinicami.....

Ján Sabol

Prozodická štruktúra slovenského slova.....

Jana Pekarovičová

Interkultúrna komunikácia dnes alebo Mysli globálne, konaj lokálne.....

Jozef Mlacek

Intertextovosť a štylistika

Peter Michalovič

Životné formy podľa Dušana Hanáka

Viliam Marčok

Klára Jarunková - jedinečná osobnosť slovenskej literatúry.....

Ján Horecký

Jazykoveda v učených spoločnostiach na Slovensku.....

Katarína Habovštiaková

Úsilie o jazykovú kultúru v minulosti a dnes.....

Peter Ďurčo

Urbanonymá na Slovensku

Miroslav Dudok

Paralelné štandardizačné procesy v slovenčine
(Michal Godra a štúrovci).....

Juraj Dolník

Jazyková politika a európska integrácia.....

Miroslav Daniš

Slováci v uhorskom husárskom pluku na východe Európy

Ladislav Čúzy

Hľadanie či smútok za minulosťou?

Eugénia Bajžíková

O textových funkciách zámen

Jozef Baďurík

Osobnosť zakladateľa habsburskej monarchie

(Poznámky k historiografickému a osobnostnému profilu Ferdinanda I. Habsburského (1503 - 1564) - na 500. výročie narodenia).....

Ľudová kultúra a jej premeny v 20. storočí**Ladislav Mlynka**

Na úvod.....

Kornélia Jakubíková

Rituály a súčasnosť.....

Milan Leščák

K výskumu súčasného stavu obyčajovej tradície a sviatkovania

(výsledky dotazníkového výskumu v rokoch 1997 - 1998).....

Zita Škovierová

Súkromné vlastníctvo pôdy a procesy kolektivizácie a reprivatizácie.....

Ladislav Mlynka

Spoločenské zmeny a ich dôsledky v živote remeselníckych vrstiev.....

Sylvia Dillnbergerová

Morálne hodnoty vo vzťahu k stravovaniu vidieckého obyvateľstva na Slovensku.....

Marta Botíková

Odievanie a móda v súvislosti so spoločensko-politickými zmenami v rozprávaniach žien.....

Katarína Nádaská

Niektoré aspekty súčasnej ľudovej religiozity z hľadiska obyčajových hodnôt a noriem veriacich.....

Ľubica Droppová

Folklór v systéme masovej komunikácie.....

Ján Michálek

Rudolf Bednárík - prvý slovenský profesor etnológie (1903 - 1975).....

Tridsiatemu druhému zväzku zborníka Studia Academica Slovaca na cestu

Nadväzujúc na jednu z najživších a hádam aj najužitočnejších tradícií letnej školy Studia Academica Slovaca, predkladáme predovšetkým priamym účastníkom tohto jej ročníka, ale aj širšej slovakistickej verejnosti už 32.zväzok zo série zborníkov, ktoré zachytávajú takmer všetko z toho, čo vo forme prednášky zaznelo v programe tohoročnej už tridsiatej deviatej etapy tejto letnej školy slovenského jazyka a kultúry, ktorý od začiatku organizuje Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave. Je dobré, že aj pri rozličných ťažkostiach tento zväzok vychádza, že aj účastníci tohto ročníka dostávajú v knižnej podobe prakticky celú náplň prednáškovej zložky programu letnej školy. Áno, aj to patrí k tradíciám tejto letnej školy.

K tradičným parametrom jednotlivých zväzkov zborníka Studia Academica Slovaca (SAS) patrí nielen ich väzba s náplňou príslušného ročníka letnej školy ani nie iba ich tematická orientácia na problematiku tzv. vlastivedných disciplín, teda na slovenský jazyk a literatúru, na slovenské dejiny a umenie, na našu etnológiu, archeológiu a prípadne aj ďalšie podobné disciplíny, patrí k nim okrem všetkého uvedeného napríklad aj to, že ide o vedecké texty, ktoré adresátom sprístupňujú nové, aktuálne výsledky príslušných vedných disciplín na Slovensku, a tak podávajú istý obraz o stave vedeckého myslenia u nás, ktoré sú však zároveň najmä pre primárnych adresátov zborníka - teda pre zahraničných účastníkov príslušného ročníka letnej školy - aj užitočnou študijnou príručkou pri ich ďalšom rozvíjaní vlastnej jazykovej aj odbornej slovakistickej kompetencie. Všetky tieto parametre sleduje aj tento zväzok zborníka SAS a keďže aj v tomto prípade sú autormi prednášok (a tu vlastne štúdií) poprední reprezentanti príslušných vedných disciplín na Slovensku, dúfame, že aj tento zväzok poskytne našim frekventantom bohatstvo nových poznatkov, a tak sa stane vyhľadávanou študijnou pomôckou hociktorého slovakistu doma aj v zahraničí, predovšetkým však pomôckou pre našich sasistov a pre ďalších záujemcov, ktorí sa venujú štúdiu slovenčiny i celej slovakistiky na početných zahraničných lektorátoch slovenčiny a slovenskej kultúry.

V súlade s inou, novšou tradíciou tejto série zborníkov je aj to, že v jednotlivých ročníkoch samej letnej školy, a teda aj v náplni príslušných zväzkov zborníka sa venuje sústredenejšia pozornosť niektorej zo spomínaných vlastivedných disciplín. V predchádzajúcich ročníkoch sme osobitnú pozornosť venovali napríklad slovenskej dialektológii i analýze súčasného spisovného jazyka v druhej polovici 20.storočia,

interpretácii slovenských literárnych textov, ako aj istým etapám zo slovenských dejín. Pre tento ročník letnej školy aj pre tento zväzok je takouto dominantou etnológia, teda séria prednášok o slovenskej ľudovej materiálnej a duchovnej kultúre. Príslušný blok takto orientovaných textov vychádza zároveň aj vo forme osobitného separátu či suplementu. Po dobrých skúsenostiach s podobnými príručkami, ktoré vyšli v minulých rokoch a boli orientované práve na jazyk, literatúru a slovenské dejiny, sa nazdávame, že vlastný okruh adresátov si nájde aj tohoročný separát zo slovenskej etnológie so svojou lákavou témou Ľudová kultúra a jej premeny v 20.storočí.

Tento zväzok zborníka Studia Academica Slovaca však obsahuje všeličo pozoruhodné aj z ďalších spomenutých disciplín. Je tu viacero jazykovedných textov, texty literárnovedné aj všeličo z oblasti umenia. Čo si teda želať na záver tohto vstupného textu? Azda iba dve malé priania, či vlastne modifikovane vyslovené jedno želanie: Zborníku želať, aby sa stal vhodnou príručkou pri poznávaní nášho jazyka i ďalších stránok našej kultúry, aby najmä u svojich primárnych adresátov bol jedným zo spojovacích článkov medzi nimi a Slovenskom a jeho kultúrou. Čitateľom, a zasa najmä tým primárnym adresátom zborníka, treba zasa želať, aby v 32.zväzku zborníka SAS našli čo najviac poučenia o Slovákoch, o ich jazyku, kultúre, dejinách, literatúre aj o ďalších stránkach ich života. Ak sa aspoň niečo z tohto dvojčediného želania splní, potom nielen zborník, ale aj celý tento ročník letnej školy SAS splnil svoje poslanie.

Jozef Mlacek

Pavol ŽIGO

Ján Kollár v probléme spisovného jazyka Slovákov a ich liturgického jazyka

24. januára t. r. uplynulo 150 rokov od smrti významnej osobnosti dejín slovenskej kultúry – Jána Kollára (narodil sa 29. júla 1793). Kollárovo literárne dielo, kňazské pôsobenie, kontakty s poprednými osobnosťami stredoeurópskych kultúr, organizátorské schopnosti, pôsobenie v Pešti a od r. 1849 až do smrti na univerzite vo Viedni sú nevyčerateľným zdrojom ďalších výskumov a objavov.

Osobitnou kapitolou v Kollárovom živote a pôsobení je jeho postoj k otázke spisovného jazyka. V polovici štyridsiatych rokov 19. stor. Ján Kollár odmietol štúrovskú kodifikáciu spisovnej slovenčiny a na vydanie pripravil zborník *Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky*, ktorý vyšiel v máji r. 1846. Ústrednou myšlienkou zborníka 33 príspevkov bola kritika Štúrovej koncepcie národného jazyka. Štúrovskú kodifikáciu spisovnej slovenčiny J. Kollár a jeho stúpenci totiž chápali ako krok k rozbitiu slovanskej vzájomnosti. Mottom zborníka bola známa legenda o Svätoplukových troch prútoch podľa Konštantína Porfýrogeneta. V zborníku *Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky* vyšli staršie aj novšie príspevky s tematikou slovanskej vzájomnosti od V. Benedikta z Nedožier, J. A. Komenského, M. Bela, J. Dobrovského, B. Tablica, F. Palackého, J. Jungmanna, P. J. Šafárika, J. Záborského, A. V. Šemberu a J. Kollára. Východiskom Kollárovej argumentácie nevyhnutnosti spoločného jazyka Čechov, Moravanov a Slovákov sa stal jeho článok z r. 1823 *O českoslowenské jednotě w řeči a w literatuře*, v ktorom sa uvádza: "*Jedna z největších překážek w pokračování slawjanského národu ke vzdělanosti jest jeho mnohonářečnost, aneb rozličnost nářečí a dialektů, kterau snad žádný jiný národ tak obtížen a rozkauskován není*". Na tento Kollárov argument reagoval Ľ. Štúr v práci *Nářečja slovenskuo* (1846). Základným zdrojom rozvoja duchovného života Slovanov a ich národných jazykov bol podľa Ľ. Štúra – na rozdiel od J. Kollára – rozvoj jednotlivých slovanských kmeňov. Štúrova koncepcia slovanskej vzájomnosti vychádzala v porovnaní s J. Kollárom z myšlienky, že rozvoj Slovanstva je podmienený rozvojom jednotlivých slovanských národov s rovnakými právami národnej identity a jazyka a práve jazyk je základnou formou prejavu národného ducha (pozri Blanár, 1997, s. 53). Ľ. Štúr si navyše uvedomoval aj tlak viedenskej vlády, ktorá odmietala spájanie viacerých etnických národov spoločným spisovným jazykom (napr. potlačenie ilýrskeho hnutia L. Gaja na Balkáne).

V *Odpovedi* na list Ľ. Štúra ho 7. januára 1846 J. Kollár obvinil z narušania slovanskej svornosti slovami: *"jeli ten nesvorný, kdo třistoletau cestau i dále w pokoji pokračowati chce a radí, čili ten, kdo od té staré cesty i sám odskakuje i jiné k tomu swádí a táhne? Tropili ten neswornost, kdo pracuje na sjednocení a spoludržení, na lásce, na přátelském spojení a žití; čili ten, kdo pracuje na různění, trhání, rozdrobování, na rozívání nenávisti proti Čechům a jiným bratrům, s nimiž nás swazkem krwe i řeči sám bůh sjednotil?"* Evanjelický farár J. Kollár upozornil Ľ. Štúra v *Odpovedi* aj na potenciálny konflikt v otázke liturgického jazyka evanjelikov. Tento možný konflikt mohol – podľa Kollárovej predstavy – nepriaznivo ovplyvniť jednotu slovenských evanjelikov. Štúrovskou kodifikáciou sa podľa J. Kollára vytváral predpoklad, že slovenčina v evanjelických bohoslužbách nahradí biblickú češtinu. Práve na obranu biblickej češtiny uverejnil tradicionalista J. Kollár výzvu k odporcom štúrovskej slovenčiny: *"wy všickni nyní ještě žijící duchowní a kněží, kteří we chrámech w biblické řeči kázete a katechisujete, zarmaucených potěšujete a ku smrti pracujících potěšujete; wy školní učitelé, kteří mládež této řeči vyučujete, pohřební verše w této řeči držíte, slyšte poprawný ortel swůj od pana Štúra: wy jste dle něho jen pohlcowatelé a bořitelé života vlastního kmene"* (o. c., s. 140). Ďalšie časti Kollárových príspevkov v zborníku obsahujú množstvo invektív na adresu štúrovskej kodifikácie aj Ľudovíta Štúra: *"... podle tohoto nowého, neslýchaného ewangelium běda! Běda Wám samému, pane Štúre! Wy sám ste wětew pod sebau uťal, Wy sám ste hůl nad vlastní hlawau zlámal..."* (tamže). Súčasťou zborníka *Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky* boli aj listy Kollárových stúpencov z územia dnešného Slovenska. Spoločnou myšlienkou listov a všetkých príspevkov uverejnených v zborníku *Hlasowé* bolo, že slovenčina nemá predpoklady na to, aby mohla plniť funkciu celonárodného spisovného jazyka. Ľ. Štúr a zástancovia štúrovskej kodifikácie mali možnosť prečítať si Kollárov text ešte pred uverejnením v zborníku *Hlasowé* v skrátrenom vydaní Karla Havlíčka-Borovského (na pokračovanie vyšiel v Pražských novinách 10. a 14. 5. 1846, č. 37, s. 155 – 157 a č. 38, s. 159 – 161). Jedným z argumentov proti štúrovskej kodifikácii slovenčiny bolo aj to, že Slováci nemajú dost' síl na jazykovú a literárnu samostatnosť. Ľ. Štúr už 20. mája 1846 označil Kollárov príspevok v liste A. Sládkovičovi za "infámnu slovenčini pohanu"¹ a vyzval všetkých zástancov štúrovskej slovenčiny na jej verejnú obranu.

Odmietnutím Kollárovho zborníka *Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky* sa stal Štúrov článok *Hlas proti Hlasom* uverejnený v druhom ročníku *Orla Tatránskeho* 10. 7. 1846 (č. 35, s. 274 – 276) a 21. 7. 1846 (č. 36, s. 282 – 284) s

poznámkou, že pripravuje osobitnú rozsiahlejšiu obranu. V prvej časti *Hlasu proti Hlasom* Ľ. Štúr uvádza:

"Jednota sa v tom najlepšie vivjesť dá, v tom sa najlepšie darí, čo je všetkým najbližšie, najprístupnejšie; a čo nám je bližším, prístupnejším a domácejším nad prirodzenú reč našu, nad reč tú, v ktorej sme sa všecci k svetu prihovárať začali, v ktorej sú naše prítomnje pokoleňja spojenje, v ktorej žije duch otcou našich, ktorej spevnje hlasi rozljevajú sa po dolinách a horách a slučujú naše citi, naše misli v cit jeden, v misel jednu?" (o. c., s. 275).

Ľ. Štúr si uvedomoval slovakizačný proces češtiny a v druhej časti *Hlasu proti Hlasom*, v odpovedi J. Kollárovi argumentuje zavedenie slovenčiny u evanjelikov slovami:

"Lež i v chrámoch evanjelických aká že to bola prosím Čeština? Veru len velmi stredná a lahodná a kazaťel naskrze bi ňebou višjeu, kebi sa celkom podla tejto reči bou spravovať chceu a hodná pri tom častka kazaťelou reč túto krem toho len povrchňe znala, tak že to bola len najvjac spleťeňina Slovenčini a Češřini. Tento stav obojživelnícki je už veru do ňezňeseňja a mjesto toho musí už nastúpiť ňječo pevnjeho, istjeho, virazenjeho" (o. c., s. 282 – 283).

V závere obrany Ľ. Štúr uvádza:

"Na ostatok len ešte protivňikom naším voláme: život je náš, a mi Slovenmi chceme biť. Kolko sto dúvodou máte proti tomuto, proti nášmu životu, proti nášmu Slovenstvu? Čím zlomíte túto vuolu našu, či máte oproťi vuoli silnej, nepodvratnej, životnej, či máte, hovorím, oproťi tomuto sto dúvodou? hovorte!" (o. c., s. 284).

Aj napriek týmto argumentom štúrovská kodifikácia nevyriešila otázku liturgického jazyka evanjelikov, ktorí používali bibličinu (najmä v piesňach) až do konca 20. stor. Ďalšou Štúrovou reakciou na zborník *Hlasové* bol článok *Ústrojnosť a organism reči Slovenskej* (*Vítah zo spisu proti Hlasom*) uverejnený v 39. a 40. čísle Orla (21. 8. a 1. 9. 1846, s. 307 – 309, resp. 316 – 318) s odkazom, že *"spis tento o ňedlho na svetlo vind'e"*. V úvode článku Ľ. Štúr uvádza, že kodifikáciou nejde o krok, pre ktorý *"ňeupadli sme mi do žjadneho ňebezpečenstva, ale len kebi sme ho ňeboli urobili, boli bi sme do ňeho leťeli"* (o. c., s. 307). Na obhajobu svojej kodifikácie použil Ľ. Štúr dôležitý argument, ktorý v polovici štyridsiatych rokov 19. stor. nadobudol významný rozmer. Stala sa ním národnointegračná funkcia jazyka: *"Každí národ v tom sa najlahšje spojuje, čo mu je vlastnuo, čo mu je najbližšie, bo v tom cíťi on sám seba."* Vedeckosť Štúrovho prístupu k systému spisovného jazyka spočíva aj v stanovení kritérií spisovnosti. Jedným z nich je ustálenosť: *"V tejto reči hovorja k ňemu (t. j. národu, pozn. P. Ž.) duchi otcou z hrobou zapadlich, v tejto reči shovárajú a srozumievajú sa celje pokoleňja žijúce: akože bi sa teda on v tomto vedomo ňespojiu, v čom je už krem toho mocne bez vedomja spojení?"* (tamže). Okrem argumentov na obhajobu štúrovej slovenčiny obsahuje príspevok aj kritiku prístupu, ktorý použil J. Kollár na obhajobu spoločného jazyka Čechov a Slovákov. Podstata Štúrovej kritiky spočíva v tom,

že J. Kollár neodlíšil jednotlivé formy existencie národného jazyka a na jednu rovinu položil teritoriálne nárečia a spisovný jazyk. Ľ. Štúr pri obrane slovenčiny navyše poukazuje na starobylosť znakov, ktoré si slovenčina zachovala v porovnaní s ďalším hláskovým vývinom češtiny. Ide o slová typu *Boh, lud, chyža, dajťe, chitro, chlapou*. Historický porovnávaci prístup uplatnil Ľ. Štúr aj pri porovnávaní slovenčiny so staroslovienčinou, resp. češtiny so staroslovienčinou.

Spor medzi J. Kollárom a Ľ. Štúrom nebol v skutočnosti sporom medzi slovenčinou a češtinou, ale konfliktov odlišného chápania perspektívy rozvoja Slovanov v Európe. Preto už od 23. júna 1846 uverejňovali sa v *Slovenských národných novinách* na obranu novej kodifikácie ohlasy inteligencie a duchovenstva. Tieto ohlasy mali tvoriť súčasť Štúrovej reakcie sformulovanej v *Hlase proti Hlasom* (autori A. Sládkovič, S. B. Hroboň, J. M. Hurban, J. D. Zimáni, C. Cochius-Zoch). Výrazným prejavom obrany štúrovskej kodifikácie sa mal stať spis C. Zocha (1815 – 1865) *Slovo za slovenčinu*. Podnetom na jeho napísanie bol list z 12. júla 1846, v ktorom Ľ. Štúr vyzval C. Zocha, aby podnecoval u stúpencov štúrovskej slovenčiny iniciatívu písať príspevky na obranu slovenčiny a zasielať ich do redakcie *Slovenských národných novín*.

Prvou reakciou na Štúrovu výzvu, ktorá predchádzala *Slovu za slovenčinu*, bolo spoločné vystúpenie C. Zocha a oravských prívržencov, zväčša kňazov, uverejnené v *Slovenských národných novinách* už 7. augusta 1846. 11. augusta vyšla v 38. čísle Orla Sládkovičova protestná báseň *Ohlasi*, v 41. čísle toho istého ročníka (s. 327) uverejnil A. Dobšovič, M. Körmendi, E. Tóth a L. Navarra svoje *Ohlasi na Hlasi*, v ktorých poukazujú na to, že slovenčina je jazykom, ktorý podlieha vonkajším vplyvom oveľa menej ako napr. čeština podlieha nemčine. Vo vzťahu k češtine sa v príspevku ďalej uvádza: "*Ačpráve Hussite nářečja Českuo vřískli do chrámou a do škuol, predca lud obecní verňe zachovávaou drahú perlu, reč svoju, od predkou zažehnanú.*" Z článkov tohto typu vidieť, že v polovici 19. stor. poznanie dejín slovenčiny nadobudlo v širšom vedomí nový rozmer: čeština bola pre Slovákov v predspisovnom období jazykom vzdelancov a administratívy. Postupný vývin ukázal, že nemohla plniť vzdelávaciu funkciu na základnom a strednom stupni školstva a postupným, aj keď neskorším zmenám podliehala aj ako liturgický jazyk evanjelikov. V tomto duchu je napísaná aj ďalšia obrana slovenčiny, ktorú na pokračovanie uverejnil Š. Leška (1794 – 1849) v 42. a 43. čísle II. ročníka Orla pod názvom *Daktorje mišljenki o potrebe reč Slovenskú povíšiť na spisovnú s dodatkom o národných novinách ako najlepšom prostrjedku k napomáhaňu osvety*. Pri obrane spisovnej slovenčiny vychádzal z praktických poznatkov o nadmernom bohemizovaní kázní, ktoré sa pre jednoduchý ľud stávali

nezrozumiteľné, preto žiadal, "*abi sme mu v jeho vlastnej reči potravu osveti podávali. Reč je ňje cjel, ale iba prostrjedok. Cjel života je: obohaťeňja ducha známostami a naukami, a tento má biť nám pred očima, keď píšeme*" (o. c., s. 333). Z týchto poznatkov vychádzal v auguste a v septembri 1846 aj C. Zoch, keď pripravoval spis *Slovo za slovenčinu*. Hlavnou myšlienkou spisu bola obrana slovenčiny a poukazovanie na historickú kontinuitu jej vývinu. Svedectvom dokonalého poznania vývinu slovenčiny vo feudálnom Uhorsku sú Zochove argumenty o tom, ako sa čeština stávala stimulujúcim faktorom rozvoja slovenčiny a ako sa slovenčina postupne stávala predmetom záujmu vedeckého opisu jazykového systému na vtedajšej úrovni vedy. Na ilustráciu C. Zoch uvádza práce P. Doležala (1700 – 1778), pôsobenie M. Intitorisa-Mošovského (1732 – 1803), J. Zmeškala (1778 – 1855) a motív ich národnej orientácie vidí práve v češtine. Keďže C. Zoch bol evanjelickým farárom, vysvetlil aj svoje chápanie jazyka, t. j. štúrovskej slovenčiny, vo vzťahu k cirkvi. Na základe Kollárovhovho ostrého vystúpenia proti štúrovskej slovenčine C. Zoch predpokladal, že za obranu nového spisovného jazyka a jeho liturgickej funkcie u evanjelikov ho Kollárovi stúpenci vyhlásia za neznaboha, nepriateľa Biblie a náboženstva. Tieto prostriedky boli totiž v tom čase veľmi účinné nielen v duchovnej sfére, ale aj medzi obyvateľstvom (pozri Stanek, o. c., s. 105). A tak C. Zoch vysvetlil vzťah štúrovskej slovenčiny a jej liturgickej funkcie tak, že Bibliu treba chápať z hľadiska obsahu za nedotknutú a upozornil, že nový jazyk je len prostriedkom jej výkladu. Národný spisovný jazyk, t. j. v tomto prípade štúrovska slovenčina, má byť *prevedením Biblie do života národného*. Približne v polovici októbra 1846 poslal C. Zoch spis *Slovo za slovenčinu* do Prešporka Ľ. Štúrovi, ktorý mu 13. novembra 1846 odpísal, že jeho *Slovo* má pripravené na prepisovanie a cenzúru, aby spis mohol čím skôr vyjsť. Keďže prepis Zochovho textu sa nezachoval, Ľ. Štúr dal pravdepodobne cenzorovi G. Dankovskému pôvodný Zochov rukopis koncom novembra 1846 (pozri Stanek, 1958, s. 27). Svedčia o tom aj Dankovského cenzorské zásahy do pôvodného Zochovho textu. Ľ. Štúr tým, že dal Zochov text G. Dankovskému cenzorovať bez prepisovania, snažil sa urýchliť vydanie *Slova za slovenčinu*. Zochov rukopis *Slova za slovenčinu* bol u cenzora celý december 1846 a výsledkom cenzúry bolo, že z pôvodných 66 strán ostalo po cenzúre len 52 a takto zredukovaný text stratil svoj pôvodný zmysel a nebol uverejnený. Až v r. 1939 si ho všimol A. Mráz a časti z neho s komentárom publikoval v deviatom ročníku časopisu *Politika* (1939, s. 187 – 190) pod názvom *Rukopisná pamiatka o bojoch za slovenčinu* (neskôr spis vyšiel po vydavateľskej úprave v plnom rozsahu; pozri Stanek, 1958). Okrem verejných ohlasov, ktoré neboli publikované, objavovalo sa v tlači množstvo hlasov na obranu štúrovskej slovenčiny. Významným periodikom z tohto hľadiska bol zo známych príčin *Orol Tatranski*:

"Prirodzením behom veci sme prišli k Češtšine, tím istím prirodzením behom teraz k našej pravej a spravodlivej Slovenčine. Češtšina nebola pre ľud, ale len pre učeníh; a mi chceme ľud vzd'elávať, teda ju zadržat' nemužeme. Nič inšjeho neostávalo ako pevní základ vyhladať, a ktoríbi bou domáci, a tu sa nemohlo nič inšje stať, ako čo sa stalo: vivoleňja ridzej reči Slovenskej"

(M. Šoltís, Orol Tatránski, roč. 1, č. 26, 7. 4. 1846, s. 205)

K najznámejším ohlasom na štúrovskú slovenčinu patria práce M. M. Hodžu *Epigenes slovenicus* (1847) a *Větin o slovenčine* (1848). V práci *Větin o slovenčine* sa M. M. Hodža opiera o Dobrovského a Šafárikovu klasifikáciu slovanských jazykov a o ukážky z jednotlivých edícií Evanjelia. Prameňmi, z ktorých M. M. Hodža cituje, chce poukázať na samostatné postavenie slovenčiny medzi slovanskými jazykmi a rozvíja nimi aj východiskovú myšlienku *Větina* "Čo člověk, to národ; čo národ to reč" (§2, s. 8). Hodžovo nedostatočné poznanie jazykovedných problémov ho však zvádza k nadmernému historizovaniu. Z hľadiska našej problematiky je zaujímavý záver Hodžovej práce *Větin o slovenčine* nazvaný *Duodavok* (s podtitulom *Ohlasy na Hlasy české*, s. 142 – 177). Napriek tomu, že L. Štúr a J. M. Hurban *Hlasy* ostro odmietli, M. M. Hodža v nich z úcty k J. Kollárovi miernym spôsobom reagoval na knižku, ktorá "surmy narobila dost' velkej a zvláště pre Kollárov spuůsob, nimže są proti Štúrovi a Slovenčině ozval" (s. 142).²

V nadväznosti na štúrovskú kodifikáciu došlo v oblasti spisovného jazyka a pravopisu koncom štyridsiatych rokov 19. stor. k napätiu. Vyvolali ho nároky na jazyk v praktickej rovine, vo vedných odboroch a nemalý vplyv na jeho formovanie mali aj odlišné ideové prúdy. Štúrovská kodifikácia nevyriešila ani otázku liturgického jazyka evanjelikov, ktorým naďalej ostala biblická čeština. Túto podobu češtiny aj napriek štúrovej kodifikácii slovenskí evanjelici naďalej chápali ako jazyk reformácie. Reakcie na pôvodnú štúrovskú kodifikáciu ako aj spoločenský vývin po revolúcii 1848 – 1849 poukázali na potrebu upraviť niektoré jej pravidlá. K tomuto kroku došlo v r. 1852, ktorým sa začína obdobie zavádzania a ustaľovania upravenej, t. j. reformovanej podoby štúrovej slovenčiny podľa novej kodifikačnej práce *Krátká mluvnica slovenská* (1852).

Okrem snáh o reformu štúrovského pravopisu došlo po revolúcii 1848 – 1849 k výraznej snahe o obrat v používaní spisovného jazyka, o uprednostňovanie tzv. staroslovenčiny, t. j. adaptovanej češtiny s niektorými znakmi slovenčiny. Jedným z impulzov presadzovať tento útvar do roly spisovného jazyka Slovákov bolo aj vyjadrenie Jána Kollára, ktorý bol v tom čase profesorom slovanských starožitností na Viedenskej univerzite (od r. 1849). J. Kollár totiž v duchu svojej jazykovednej koncepcie odporučil v r. 1849 viedenskému ministrovi Alexandrovi Bachovi češtinu ako najvhodnejší spisovný jazyk Slovákov. V tomto

duchu vydal v nasledujúcom roku Andrej Radlinský príručku s názvom *Prawopis slowenský s krátkou mluwnicí* (Viedeň 1850). Základnými znakmi, ktorými sa podľa Radlinského *Slowáci w prawopisu od Čechůw a Morawanůw dělí*, sú:

- predpona *naj-* namiesto *nej-*
- prípona *-stwo* namiesto *-stwí*
- *čo* namiesto *co*
- prípona *-ný* namiesto *-ní* v tvaroch prídavných mien typu *cirkewný / cirkewní*
- slovenská infinitívna podoba *-ť* oproti českej podobe *-ti* pred spoluhláskou, resp. *-t* pred samohláskou
- slovenské zakončenie substantív mäkkou spoluhláskou (typ *host', oheň* oproti českému *ohen, kost*)
- *l*-ové participiá majú vkladné *-e-* (typ *nésel*) a toto vkladné *-e-* je aj v nominatíve singuláru maskulín (typ *brater*)
- v genitíve plurálu maskulín je koncovka *-ův* (typ *pánův*)
- v pozícii českej dvojhlásky *-ou-* je v slovenčine dlhé *ú* (typ *úřad, súdce*) s poznámkou, že v inštrumentáli singuláru feminín je *-ou* (*sestrou*)
- pri slovesách je v 1. osobe singuláru prezenta koncovka *-u* a v 3. osobe plurálu je *-ú* s poznámkou, že táto tendencia nie je dôsledná.

Staroslovenčina opísaná v Radlinského *Prawopise slowenskom* nebola v spoločenskom a kultúrnom kontexte prelomu štyridsiatych a päťdesiatych rokov 19. stor. jazykom s pevnou tradíciou a nevyhovovala ani spoločenským potrebám. Preto sa 21. 10. 1851 zišli predstavitelia jednotlivých koncepcií spisovnej slovenčiny – Ľ. Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodža, J. Palárik, A. Radlinský, Š. Závodník a M. Hattala – a dohodli sa na upravenej podobe štúrovskej slovenčiny³ (pozri P. Žigo, 2001, s. 339-348). Množstvo znakov, ktorými sa reformovaná štúrovska slovenčina odlišila od pôvodnej podoby štúrovskej slovenčiny, vyplynulo z novšieho chápania jazyka ako vyvíjajúceho sa fenoménu s dôrazom etymológiu a historickú orientáciu jazykovedy a na pôvodné formy. Napriek tejto reforme v školách a v úradoch pretrvávala staroslovenčina až do pádu Bachovho absolutizmu (1859). Oporou jazykovointegračných snáh upravenej štúrovskej slovenčiny sa stala Palárikova politicko-literárna rozprava *O vzájomnosti slovanskej*, uverejnená v III. ročníku almanachu *Lipa* v r. 1864. Základnou myšlienkou Palárikovej rozpravy bolo – na rozdiel od staršieho Kollárovho a Štúrovho chápania – odlišné ponímanie slovanskej vzájomnosti, vychádzajúce zo špecifického vývinu slovanských národov a jazykov a zo smerovania k národnej samostatnosti a k slobode každého slovanského národa (Kollárova a Štúrova koncepcia vychádzala zo zjednotenia všetkých Slovanov vo všeslovanskej ríši s jedinou vládou). Novému ponímaniu Slovanstva vyhovovala koncepcia hodžovsko-hattalovskej reformy štúrovskej slovenčiny.

V závere príspevku je žiaduci návrat k sporu J. Kollára a Ľ. Štúra. Spoločenský a jazykový vývin od štyridsiatych rokov 19. stor. ukázal, že štúrovská kodifikácia v reformovanej podobe z r. 1852 sa stala funkčnou podobou národného jazyka len pre časť používateľov jazyka: Ľ. Štúr a jeho stúpenci nedokázali povýšiť štúrovskú slovenčinu na bohoslužobný jazyk, a tak z hľadiska Kollárovej jednoty spisovného jazyka pre Čechov, Moravanov a Slovákov ostala biblická čeština aj naďalej jazykom rituálvej komunikácie v evanjelických kostoloch. V spore s spisovnú slovenčinu a v zložitej spoločenskej situácii po revolúcii 1848-1849 sa v retrospektíve paradoxne javí množstvo faktov, ktoré sa v krátkom čase zmenili a chronologicky ich možno zoradiť takto:

1835 - evanjelický farár Ján Kollár, pôsobiaci v Pešti, zrieka sa biblickej češtiny a v maďarskom prostredí káže slovenským evanjelikom po slovensky. Ľ. Štúr nemá v tomto čase predstavu o novej kodifikácii spisovnej slovenčiny. S odstupom času J. Kollár – síce vo vzťahu k inému jazykovému prostrediu – zastáva názor spoločného jazyka Čechov a Slovákov.

14. februára 1843 – rozhodnutie o kodifikácii štúrovej slovenčiny.

10. a 14. 5. 1846 – text Kollárových *Hlasov* v skrátenom vydaní Karla Havlíčka-Borovského vychádza *Pražských novinách*, neskôr vychádza ako zborník v plnom rozsahu

1846 – vychádzajú Štúrove práce *Nauka reči slovenskej a Nárečja slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí*. Napriek tomuto rozhodnutiu sa evanjelické duchovenstvo pridrižiava jazykovej tradícii českej Biblie z r. 1506, resp. Kralickej biblie (1579-1594).

Š. Leška vydal v r. 1843 v Prešporku spis *Oswjcený Křesťan Ewangelický*, ktorý nadväzoval na tradíciu spevníka J. Tranovského *Cithara sanctorum. Písne Duchownj Staré y Nowé kterychž Cyrkew Krestanská pri Weyročnjch Slawnostech a Památkách, Yakož y we wšelikých potřebách swých obecných a obzwlaštnych s prospechem mnohým užívá. K nimžto pridany gsau Pisne Dr. M. Luthera vsecky z Nemecké reči do naši Slowanské Preložené od Kneze Jiríka Tranovského Služebníka Páne pri Cirkwi SwatoMikulašské (w Liptowe). W Lewoči u Wawrince Brewera Leta 1636 vyšiel s ohľadom na sledované obdobie ešte pred štúrovskou kodifikáciou v biblickej češtine *Zpěwnjk Ewangelický, aneb Pjsně Duchownj staré i nowé k weřegně i domácj nábožnosti Křesťanů Ewangelických Augšp. Wyznánj s přjdawkem Modliteb* (vyšiel v r. 1842 v Pešti),.*

Z významných titulov, ktoré sa pridžžali biblickej češtiny a v evanjelickom prostredí vyšli po hodžovsko-hattalovskej úprave štúrovej slovenčiny treba spomenúť aspoň *Ewangelické Cjrkewnj Nowiny* (ich založenie podnietilo vydanie cisárskeho patentu v r. 1859, vychádzali v r. 1860-1862 v Pešti a redigoval ich Jozef Podhradský a Ján Seberíny).

Prispievali do nich o. i. aj J. M. Hurban, K. Kuzmány a C. Zoch, ktorý sa ešte v septembri r. 1846 obával, že za obranu štúrovského spisovného jazyka u evanjelikov ho Kollárovi stúpenci vyhlásia za neznaboha, nepriateľa Biblie a náboženstva. K ďalším titulom tohto obdobia patria *Církevní Listy pro veškeré záležitosti církve ewanjelicko-luteranské*, ktoré v r. 1863 v Hlbokom založil, redigoval a vo Viedni vydával spoluautor štúrovej koncepcie spisovnej slovenčiny J. M. Hurban (vychádzali do r. 1875), *Pozdrawení Bratrům a Sestrám w Pánu, kteří w neporušné Wiře Otců Ew. Augsp. Wyznání státi zůstávají* vydal r. 1864 v Myjave J. Trokan. V biblickej češtine vychádzali aj konfirmačné príručky od r. 1891 do r. 1901 (množstvo vydaní od 24 autorov), *Korouhev na Sionu* (Skalica 1878-1883, red. M. Boor, spoluredaktor J. Leška), „církevní časopis věnovaný veškerým záležitostem církve ev. a. v.“, *Školský zpěvník ewanjelický aneb výběr Písni Duchovních ze Zpěvníka Ewanjelického* (L. Mikuláš 1914). Češtinu u evanjelikov podporilo aj vydávanie časopisu *Ewanjelický církevník*, ktorý vychádzal v Černilove a v Humpolci na Morave a venoval sa záujmom ewanjelickej cirkvi. V biblickej češtine vychádzali postily a pohrebné postily (prehľad pozri Ewanjelická encyklopédia Slovenska, s. 271-273, ďalej EES). Okrem územia dnešného Slovenska ostala biblická čeština bohoslužobným jazykom ewanjelikov slovenského pôvodu žijúcich na Dolnej zemi, pre ktorých vyšli tituly *Pohřebník aneb Kázně a Řeči pohřebnj* (Ján Kutlík, Sarvaš 1852), konfirmačná príručka *Wyučowánj Konfirmandů Dra Jána Szeberínyiho. W Ďule 1857*, vydania pohrebných postíl Ján Šimkoviča *Věřím v těla mrtvých vzkříšení* (Bekešská Čaba 1902, 1921), resp. K. Raab *Kázání ku památce reformacie* (Budapešť 1908).

Okrem týchto titulov sa postupne v bohoslužbách ewanjelikov uplatňovala aj slovenčina. V r. 1890 vydával v Matrine A. P. Záturecký v slovenčine časopis *Priateľ školy ewanjelickej*, v Pešti začal v r. 1891 vychádzať *Ewanjelicko-luteránský kalendár*, od r. 1910, vydával Jur Janoška pre stredné a východné Slovensko časopis *Ewanjelický posol spod Tatier*, pre západné Slovensko vychádzal od r. 1897 časopis *Stráž na Sione*. Prvá konfirmačná príručka v slovenčine *Návod k vyučowaniu ewanjelických a. v. i nedel'ným katechizáciám mládeže* od Jána Fábryho vyšla v Ružomberku v r. 1891, 1898, 1902. M. Bodický vydal v r. 1891 zbierku kázní, do ktorej zaradil aj jednu kázeň v slovenčine. Na vnútromisijnej pastorálnej konferencii v Starej Turej v r. 1900 po prvýkrát kázal po slovensky Jur Janoška. Začiatky systematickej slovakizácie ewanjelickej liturgie sa začali vydaním poslovenčeného spevníka v r. 1913 a 1915, ktorý pripravil Jozef Gašparík-Lešínský pod názvom *100 a 50 poslovenčených piesní z Tranoscia a Zpěvníka*. V r. 1932 vyšiel pričinením L. Šenšela v slovenčine *Prídavok nábožných piesní k Cithara Sanctorum a Zpěvníka* (z 95 piesní je 70 pôvodných slovenských, časť z nich sú zhudobnené texty P. O. Hviezdoslava, S. H.

Vajanského, M. Braxatorisa, Š. Krčméryho, E. B. Lukáča), v r. 1942 vychádza slovenský preklad *Novej zmluvy*. Až sto rokov po štúrovskej kodifikácii (!) sa v r. 1946 generálny konvent evanjelickej cirkvi na Slovensku odhodlal ku kroku, ktorého sa, pravdepodobne, pri kodifikovaní spisovnej slovenčiny na varovanie J. Kollára obával aj E. Štúr: text *Novej zmluvy* sa so súhlasom zborového konventu mohol z kazateľnice čítať po slovensky. V r. 1952 vyšiel slovenský preklad *Žalмов*, v r. 1954 preklad *Chrámovej agendy*, v r. 1955 preklad *Pašii*. Slovenskú liturgiu pre evanjelikov schválil generálny konvent až 21. 3. 1960 a celý proces poslovenčovania liturgického jazyka evanjelikov na Slovensku sa skončil až v r. 1992 vydaním *Evanjelického spevníka* (po slovensky vyšli: v r. 1961 *Slovenské antifóny*, v r. 1972 *Pohrebná agenda*, v r. 1978 *Biblia*, v r. 1983 *Zborové spevy*, v r. 1987 *Funebrál*; pozri EES, s. 271; podrobný prehľad uvádza aj M. Majtán, 1996, s. 346-349).

Otázka používania slovenčiny ako liturgického jazyka sa netýka len evanjelického a. v. vierovyznania. Snaha prekladať Bibliu a ostatné liturgické texty do slovenčiny je známa z predspisovného obdobia. Z viacerých prekladov predspisovného obdobia slovenčiny treba spomenúť snahy kamaldulských mníchov z 18. stor. (pozri Skladaná, 1971, 1986, 1997), zemplínskych kalvínov z r. 1750-1758 (pozri P. Király, 1953, Š. Švagrovský 1982, 1983, 1985, 1989), spisovnom období najmä preklad Biblie od J. Palkoviča (1763-1835), ktorým sa snažil o upevňovanie bernolákovskej kodifikácie. Podrobne bola problematike prekladov Biblie do slovenčiny venovaná osobitná vedecká konferencia. Referáty z nej sú publikované v samostatnom zborníku *O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov*. Definitívne zavedenie slovenčiny do rímskokatolíckej liturgie nadväzovalo až na závery 2. vatikánskeho koncilu (11.10.1962), ktorým sa povolilo používanie národných jazykov pri bohoslužbách.⁴

Snahy J. Kollára o jednotu spisovného jazyka si treba uvedomovať vo viacerých dimenziách. Zo strany nastupujúcej štúrovskej generácie vznikala potreba novej kodifikácie spisovného jazyka, pretože bernolákovská slovenčina nevyhovovala novým spoločenským potrebám a umeleckým smerom a navyše ju prijala len katolícky orientovaná časť obyvateľstva. V časoch blížiacich sa revolučných rokov 1848/1849 sa na druhej strane aktuálnou stávala idea slovanskej vzájomnosti, ktorá mala čiastočnú konfesiónalnu oporu aj v strachu z rozpadu jednoty slovenských evanjelikov. Mnohostrannosť problematiky dopĺňa pôsobenie J. Kollára v Pešti, kde v maďarskom prostredí pôsobil ako farár pre slovenskú menšinu a v tomto prostredí sa nemohol vyhnúť slovenčine. Napriek tomu, že po odchode do Viedne v r. 1849 odporučil J. Kollár viedenskému ministrovi Alexandrovi Bachovi češtinu ako najvhodnejší spisovný jazyk Slovákov, jeho návrh nebol v tých časoch reálny. Štúrova

skepsa, o ktorej písal v liste z 27. októbra 1855 F. M. Rajevskému (... *my rabotajem i ničto ne imejet uspecha...*, resp. ... *my žalostny i ne znajem, kak utešiťsia...*, podrobnejšie pozri Švagrovský, 1986, s. 450) a vyjadril ju aj v známych prednáškach *Savianstvo i mir budúčago* (vyšli posmrtné v r. 1863) sa nakoniec ukázala ako neveľmi opodstatnená. Neskorší vývin z jazykového hľadiska potvrdil, že slovenčina – a netreba zabudnúť na výraznú tradíciu od bernolákovskej kodifikácie – mala v časoch vydania zborníka *Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky* vlastnosti celonárodného spisovného jazyka. Trvalo však ďalších sto rokov, kým sa stala zákonným liturgickým jazykom Slovákov.

Literatúra

- AMBRUŠ, J.: Listy Ludovíta Štúra. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954.
- BLANÁR, V.: Štúrov spis *Nářečja slovenskuo* (1846). In: Philologica, Zborník FF UK, XLV. Red. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského, 1997, s. 45 – 57.
- BLANÁR, V., JÓNA, E., RUŽIČKA, J.: Dejiny spisovnej slovenčiny. II. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1974.
- ĐUROVIČ, L.: Koncepcie spisovného jazyka – chrbová kosť slovenskej kultúrnej histórie. In: Občianska spoločnosť. Fórum občianskej spoločnosti, 11, 2000, s. 32-38.
- Evanjelická encyklopédia Slovenska. Zost. B. Petrik. Bratislava, Vydavateľstov BoPo 2001, 448 s.
- GODRA, M.: List L. Štúrovi z 15. 7. 1845. Literárny archív Matice Slovenskej, Martin, sign. M 21 F 4.
- HATTALA, M.: Krátka mluvnica slovenská. 1852.
- Hlasowé o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky. Spisů musejních číslo XXII. W Praze w komissi u Kronbergra i Řiwnáče, 1846.
- HODŽA, M., M.: Epigenes Slovenicus. Levoča, 1847.
- HODŽA, M. M.: Větin o slovenčine. Levoča: Tlačou Jana Wertmüllera a syna 1848, 191 s.
- KIRÁLY, P.: A keletszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Budapest 1953.
- KOLLÁR, J.: Národnie zpiewanki, čili Písne světské lidu Slovákůw w Uhrách. 1834 – 1835.
- MAJTÁN, M.: Slovenské preklady Biblie. Slovenská reč, 61, 1996, 6, s. 342-352.
- MRÁZ, F.: Slovenská mluvnica. Viedeň, 1864.
- O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov. Red. J. Doruľa. Bratislava, Slavistický kabinet SAV 1997, 284 s.
- Orol Tatránski. Roč. 1 – 3, 1846 – 1848.
- RADLINSKÝ, A.: Prawopis slowenský s krátkou mluwnicí. Viedeň, 1851.
- ROSENBAUM, K.: Michal Miloslav Hodža. Bratislava: Tatran, 1948, 69 s.
- SKLADANÁ, J.: O vzniku a autorstve tzv. Hadbavného slovníka z r. 1763. In: Jazykovedné štúdie. 11. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 143-151.
- SKLADANÁ, J.: Významný kodifikačný pokus v predpisovnom období slovenčiny. Slavica Slovaca, 21, 1986, s. 257-263.
- SKLADANÁ, J.: Kamaldulský latinsko-slovenský slovník z roku 1763. In: O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov. Red. J. Doruľa. Bratislava, Slavistický kabinet SAV 1997, s. 53-70.
- STANEK, I.: Slovo za slovenčinu. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958.
- STANISLAV, J.: Československá mluvnice pro odborných učitelův a vysokoškolákův. Starý a dnešní jazyk. Všeobecná část. Praha-Prešov: Nákladem Československé grafické unie, úč. spol., 1938.
- ŠTEC, M.: Úvod do staroslovenčiny a cirkevnej slovančiny. Prešov, Pravoslávna bohoslovecká fakulta 1994.
- ŠTÚR, L.: Nauka reči slovenskej. Vistavená od Ludevíta Štúra. V Prešporku 1846.
- ŠTÚR, L.: Nářečja slovenskuo alebo potreba písania v tomto nářečí. V Prešporku 1846.
- ŠVAGROVSKÝ, Š.: Preklad rituálních staroslovenských pasáží do slovenčiny. In: Translatologia Pragensia. 3. 2. část. Acta Universitatis Carolinae. Philologica 2-3. 1989. Praha, Univerzita Karlova 1989, s. 173-176.
- ŠVAGROVSKÝ, Š.: Zemplínske tlače z polovice 18. storočia vo svetle doterajších výskumov. In: Studia Academica Slovaca. 11. Red. J. Mistrik. Bratislava, Alfa 1982, s. 503-518.

- ŠVAGROVSKÝ, Š.: Zemplínske kalvínske tlačie v doterajších výskumoch. In: Jazykovedné štúdie. 18. Z dejín slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Veda 1983, s. 21-37.
- ŠVAGROVSKÝ, Š.: Calvinistische Druckschriften aus Zemplín im Lichte der Gegenwartsforschung. In: Recueil linguistique de Bratislava. 8. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1985, s. 112-120.
- TÓBIK, Š.: Šafárikov a Kollárov jazyk. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966.
- VIKTORÍN, J., K.: Grammatik der slowakischen Sprache. Budapešť, 1860.
- ŽEŇUCH, P.: Medzi Východom a Západom. Bratislava, Veda 2002, 288 s.
- ŽIGO, P.: Stopäťdesiat rokov od reformy štúrovskej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 30. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 2001, s. 339-348.

Poznámky

¹ Texty uvádzame v pôvodnom štúrovskom pravopise.

² Aj napriek nepresvedčivému prístupu k charakteristike slovenčiny vo *Věťine* bol M. M. Hodža v polovici štyridsiatych rokov veľkou spoločenskou autoritou a od začiatku zavádzania štúrovskej slovenčiny do praxe sa pričínal o to, že do fonologického systému slovenčiny a do jeho pravopisnej realizácie prenikla hláska *ä*, postupne aj *l'* a že sa v tvaroch minulého času sloves presadilo používanie *-l* (namiesto pôvodných tvarov typu *bou*, *piu*, *dau*).

³ Zmenou v porovnaní so štúrovskou kodifikáciou bolo najmä uplatnenie etymologického princípu v pravopise, ktoré oslabilo postavenie štúrovskej slovenčiny najmä v pravopise a v tvarosloví. Novou úpravou sa zaviedlo písanie podľa pôvodnej podoby slova, čím sa pravopis priblížil princípom ortografických sústav ostatných slovanských jazykov. Išlo v prvom rade o rozlišovanie *y – i*, *y' – í*, znova sa zaviedli hlásky *l'*, *ä*, dlhé *é*, dvojhláska *iu*; dvojhlásky sa začali písať v podobe *ia*, *ie*, *iu*, *ó* (neskôr *ô*). Zavedením rozdielu v písaní *y – i* obmedzilo sa aj písanie mäkkeňa v skupinách *de*, *te*, *ne*, *le*, *di*, *ti*, *ni*, *li* a jeho funkciu prevzali tzv. mäkčiace samohlásky. Úprava sa týkala aj gramatických tvarov: v genitíve plurálu maskulín sa kodifikovala koncovka *-ov* (*synov*, *otcov*, *bratov*, pôvodne *sinou*, *otcou*, *bratou*), v nominatíve singuláru neutier sa zaviedla koncovka *-ie* (*zdravie* oproti pôvodnému tvaru *zdravia*), v adjektívnej paradigme sa záväznými stali podoby *pekné*, *pekného*, *peknému* (pôv. *peknuo*, *peknjeho*, *peknjemu*), v slovesných tvaroch minulého času sa namiesto koncového *-u* (typ *robiu*, *volau*, *ňjesou*), kodifikujú sa klasické *l*-ové participiá (*robil*, *volal*, *niesol*).

⁴ Otázkam cirkevnej slovančiny v gréckokatolíckom a pravoslávnom obrade sa osobitne venoval M. Štec (1994, tam i ďalšia literatúra), byzantsko-slovanské jazykové tradície na východnom Slovensku spracoval P. Žeňuch (2002).

Miloslav VOJTECH

Genéza slovenského básnického preromantizmu a európsky literárny kontext

Otázka systematického výskumu genézy preromantizmu v slovenskej literárnej historiografii stagnuje už niekoľko desaťročí. Naposledy sa k tomuto problému vyjadril v roku 1968 Viliam Marčok v monografii *Počiatky slovenskej novodobej prózy*, v ktorej typologicky vymedzil súbor prozaických textov 30. rokov 19. storočia ako typ prózy preromantickej. V oblasti výskumu básnickej produkcie analogická zásadnejšia práca systematického charakteru absentuje¹. Pokúsime sa preto aspoň náznakovito zmapovať proces postupného prenikania literárnoestetických názorov, ktoré polemizovali s klasicistickými estetickým a hodnotovým modelom ako uzavretým systémom s dogmaticky formulovanou poetikou, rozrušovali ho a zároveň anticipovali nové romantické čítanie.

Preromantizmus v slovenskej literatúre v časovom horizonte rokov 1800 – 1840 tvorí popri klasicizme druhú najvýraznejšiu tendenciu literárnosmerového charakteru. Je literárnoestetickým javom ktorý bol dôverne známym už prvej obrodeneckej generácii (čo slovenská literárna historiografia doposiaľ nezohľadňovala), predovšetkým generácii básnikov využívajúcich ako literárny jazyk češtinu. Preromantické podnety sa prijímajú v slovenskom literárnom kontexte takmer paralelne popri podnetoch klasicistických². Táto skutočnosť je veľavravným dôkazom o dobovom literárnoestetickom vkuse, ktorý synchronne absorboval dve základné tendencie európskej kultúry – osvietenický klasicizmus a preromantizmus. Ako tieto dva poetologicky neraz protichodné javy spolu koexistovali a aký bol medzi nimi vzájomný pomer? Klasicizmus predstavoval pre prvé dve obrodenecké generácie formálny ideál, ktorý sa pokúšali v rámci svojich možností i v rámci možností, ktoré im dávala obrodenecká kultúra, naplniť. „Klasicizmus pre nich predstavuje umenie spoločnosti plno rozvinutej, jednotne organizovanej... Tento spoločenský ideál však nebol realitou, bolo potrebné sa ňou usilovať“. Koncepcia klasicizmu „zovšeobecňovala niečo, čo ešte nemalo pevný tvar, čo bolo nádejou, snom alebo predstavou viac než realitou... Ideál klasicistický a idea ‚klasicnosti‘ sa javila ako ďaleká meta budúcnosti“³. Preto klasicizmus v našich kultúrnych pomeroch nadobudol skôr charakter kultúrneho projektu, ktorý sa realizoval iba čiastočne⁴. Oproti tomu preromantizmus, rezignujúci na prísnu normatívnosť a prinášajúci nový hodnotový systém v podobe zvýšenej citovosti, zdôrazňovanej individuality ale predovšetkým množstvo nových sugestívne stvárnenej tém (oslava dávneho, prvky tajomnosti, nespútanej prírody, elegizmus, rehabilitácia folklóru a pod.), predstavil novú alternatívu, umožňujúcu predovšetkým českým básnikom intenzívnejšie napojeným na

európsky a český kultúrny kontext (na rozdiel od bernolákovcov užšie naviazaným na domáce tradície latinského humanistického básnictva) obísť klasicistický hodnotový systém a navyše vyjsť v ústrety vkusu publika. Klasicizmus pre česky píšucich básnikov na Slovensku teda predstavoval básnický ideál a zároveň pevnú estetickú normu, kým preromantizmus (spolu s rokokovou poéziou spoluvytvárajúcou literárny profil prvej obrodeneckej generácie) zasa dominujúcu básnickú prax.

Primárnym inšpiračným zdrojom slovenského básnického preromantizmu bola európska preromantická literatúra a jej preklady. Práve prekladová tvorba zohrávala významnú sprostredkujúcu funkciu medzi európskymi preromantickými literárnymi podnetmi a domácou literárnou produkciou. Preklady európskych autorov, ktorých literárnu tvorbu môžeme zastrešiť pod zjednocujúci termín *preromantizmus* zaznamenávajú už od prvých dvoch desaťročí 19. storočia výraznú intenzitu, dokonca väčšiu ako preklady diel autorov výhradne klasicistických. Tento trend súvisí s celkovou atmosférou vládnuou v západoeurópskych literatúrach, kde sa už výrazne prejavuje vzburá proti prílišnej úcte k „rozumu“ a proti nadvláde stabilizovaného vkusu v literatúre, ktorú pozorujeme už od druhej polovice 18. storočia. Pri mapovaní prekladovej tvorby preromantických autorov sa neobmedzíme iba na úzko vymedzené slovenské teritórium, ale na širší česko-slovenský kultúrny kontext, ktorý bol najmä pre slovenských autorov píšucich po česky prirodzeným literárnym horizontom.

Prvým okruhom autorov, ktorí boli intenzívne prekladaní už v prostredí českých puchmajerovcov, boli anglickí básnici, predovšetkým Edward Young (1683 – 1765), Thomas Gray (1716 – 1771), James Macpherson (1736 – 1796), Oliver Goldsmith (1730 – 1774) a Thomas Percy (1729 – 1811).

Básnikov prírodnej, nočnej a náhrobnej sentimentality, ktorí obľubovali baladické prostredie ruín a cintorínov – Edwarda Younga a Thomasa Graya prekladal ako jeden z prvých puchmajerovský básnik Jan Nejedlý (1776 – 1834) – preložil Youngovo *Kvílení aneb rozjímání noční*, Josef Jungmann (1773 – 1847) Grayove *Elegie na hrobkách vesnických* a zo slovenských autorov Bohuslav Tablic preložil časti Youngových *Plačov*, a to *Noc třetí*.

Okrem tzv. poézie hrobov Edwarda Younga a Thomasa Graya z anglickej literatúry na vývin európskeho preromantizmu intenzívne pôsobilo predovšetkým Macphersonovo falzum *Spevy Ossiana*. „Macphersonov Ossian je asi najcharakteristickejším autorom dobového vkusu u nás“⁵. Okrem toho, že bol najmä v českom prostredí intenzívne prekladaný⁶, reagujú naň niektorí autori bezprostredne aj v svojich literárnych textoch. Ján Kollár sa s Ossianom zoznámil počas svojich štúdií v Nemecku. V *Pamätiach z mladších rokov života* hovorí: „V

takomto ovzduší a okolí kvetov čítaval som pri Lutherovej studienke i Ossiana“⁷. Tento čitateľský zážitok zaznamenal najskôr v *Básňach* z roku 1821 a neskôr v *Slávy dcere* (1824), v prvom speve (sonet 24) vo veršoch: „...plnosť krásy, tužba, lásky rána / srdce téměř citem rozčesly, / kolikrát jsem čítal Ossiana...“ Niektorí bádatelia dokonca vyvodzujú Kollárov *Předzpěv k Slávy dcere* z podnetov *Ossianových spevov*⁸. Ossianovský kult v našom kultúrnom prostredí prebúdza predovšetkým záujem o folklór, stimuloval zberateľské aktivity v tejto oblasti a pôsobil inšpiratívne i v oblasti žánru (baladická tvorba).

Ďalším anglickým preromantickým autorom, ktorý bol prekladaný i slovenskými spisovateľmi, bol Oliver Goldsmith. Najznámejším z jeho tvorby bol najmä idylický román *The Vicar of Wakefield* (Wakefieldský farár, 1766), ktorý spomína opäť Kollár v *Pamätiach z mladších rokov života* v súvislosti so svojimi bratislavskými štúdiami v rokoch 1812 – 1815⁹. Goldsmith sa stal pre slovenských básnikov a prekladateľov však príťažlivejší ako básnik. Bohuslav Tablic preložil jeho rozsiahlu baladickú skladbu v troch spevoch *Poustevník z Warkworthu*, s podtitulom *Nortumberlandská balada z anglického jazyku přeložená*, ktorá tvorí centrálnu básnickú skladbu tretieho zväzku *Poezyí* (1809). Okrem tajomného sentimentálne ladeného príbehu tragickej lásky, preromanticky štylizovaných protagonistov (postava pustovníka a tajomného vyhnanca) a scenérií (prostredie stredovekých hradov, starých hrobov, tajomných jaskýň a drsných hôr) Tablicov preklad zaujme predovšetkým svojimi terminologickými aspektmi. Okrem toho, že básnický text je v podtitule presne žánrovo určený (*Nortumberlandská balada* – ide vôbec o prvé použitie tohto žánrového označenia v dejinách slovenskej poézie), je tu po prvý krát v dejinách slovenskej literatúry použitý termín *romantický*. Tablic toto slovo použil v prozaickom predslove k prekladu balady pomenovanom *Přístup*, ktorý je sugestívnym uvedením do baladického príbehu a do reálií stredovekého Anglicka, kde je situovaný¹⁰. Text prekladu sa stal pre samého prekladateľa Tablica zásobárňou preromantických motívov a obrazov, ktoré využil i vo svojej vlastnej básnickej tvorbe, predovšetkým v básnických skladbách s tematikou stredovekých hradov (*Csövár. Hrad Raškův a Orava hrad Turzův*)¹¹.

Okrem anglickej literatúry ďalším výrazným inšpiračným zdrojom slovenského básnického preromantizmu bola nemecká literatúra. Najviac prekladanými autormi boli Salomon Gessner (1730 – 1788) – veľmi obľúbené a napodobňované boli v českej i slovenskej poézii gessnerovské preromantické idyly¹², Gottfried August Bürger (1747 – 1794) – jeho balady sa stali v celej Európe prototypom umelej balady (u nás inšpiratívne pôsobil na baladickú tvorbu P. J. Šafárika, K. Kuzmányho a dokonca i na neskoršiu romantickú baladu – bürgerovské motívy v baladike J. Bottu), v menšej miere boli prekladaní Johann Wolfgang

Goethe (1749 – 1832) a Friedrich Schiller (1759 – 1805). Z francúzskej literatúry veľkú príťažlivosť získal predovšetkým Jean Jacques Rousseau (1712 – 1778) a François-Auguste-René de Chateaubriand (1768 – 1848)¹³.

Nástup preromantizmu v Európskej literatúre sa ohlasoval aj postupnou premenou literárnych hodnôt. Predovšetkým dochádza k odmietnutiu francúzskeho vkusu, ktorý stelesňovala boileauovská estetika. Klasicistickej poézii sa vyčítala remeselnosť, nedostatok básnického vzletu a prirodzenosti a jednostranné napodobňovanie klasických autorov. Naopak sa od básnika vyžaduje prirodzenosť, originalita prameniaca zo slobody umeleckej tvorby, zdôrazňuje sa úloha citovosti ako prejav vzbury proti klasicistickej úcte k „rozumu“ a nastoľuje sa kult „prírodnej“ poézie. S touto hodnotovou premenou súviselo aj prehodnocovanie literárneho odkazu minulosti. Z antických klasikov sa odmieta napodobňovanie Horatia a Vergília a do protikladu k nim je postavený kult Homéra, ako veľkého národného básnika. Okrem toho zo starších autorov preromantizmus vyzdvihuje kult Shakespeara, ktorého tvorba sa javí ako „antitéza klasicizmu, ako popretie estetiky Boileauovej“¹⁴, básnici začínajú prejavovať zvýšenú úctu k Miltonovi a Klopstockovi. Odraz tohto „prehodnocovacieho procesu“ zaznamenávame i v českej a slovenskej literatúre. V tejto súvislosti treba spomenúť najmä Jungmannov preklad Miltonovho *Strateného raja* (*Ztracený ráj*, 1811¹⁵) a Tablicov preklad 28 veršov z Hamletovho monológu s úvodným veršom „Býti aneb nebýt“ publikovaný v *Poezyách I* (1806) pod názvom *Monolog z Hamleta Šekspirova*.

Kým klasicizmus sa vyznačoval pevnou teoretickou bázou, ktorá mala podobu veľmi dôsledných normatívnych poetík, preromantizmu takáto jednotná a „písaná“ teoretická báza v podobe akejsi „preromantickej poetiky“ chýbala, alebo lepšie povedané, preromantizmus ju ani nepotreboval, nakoľko pod tento typologický pojem zahrňame literárne prejavy rozrušujúce systém klasicistickej normatívnej poetiky spúšťajúcej básnickú individualitu do rámca prísnych a striktné formulovaných pravidiel vytvárajúcich stabilizovaný literárny vkus. Napriek tomu môžeme aj v súvislosti s preromantizmom hovoriť o *preromantickej literárnej teórii* (tento termín do literárnohistorickej praxe zaviedol Felix Vodička), ako o súbore literárnoteoretických názorov, ktoré od druhej polovice 18. storočia narúšali klasicistický systém normatívnej poetiky.

Pri počiatkoch „protiklasicistických“ tendencií v Európe stoja dvaja švajčiarski teoretici J. J. Bodmer a J. J. Breitinger, „odchovanci anglickej poézie, ktorí pre básnictvo žiadali cit, obraznosť a prirodzenosť a od básnika vrodené nadanie...“ Miltonov *Stratený raj* je pre týchto švajčiarskych kritikov „oblúbeným predmetom estetických výkladov, neustálym potvrdzovaním teórií o pravom básnictve... a každému básnikovi bezpečným vzorom“¹⁶.

Teoretické názory Bodmera a Breitingera v širšom nemeckom kultúrnom kontexte stáli v opozícii proti názorom stúpenca francúzskeho klasicizmu a osvietenského racionalizmu Johanna Christopha Gottscheda, ktoré zhrnul v teoretickom spise *Versuch einer kritischen Dichtkunst vor die Deutschen* (Pokus o kritické básnictvo pre Nemcov, 1730). Gottsched, hlásajúci tézu, že poézii sa možno naučiť ako ktorémukoľvek remeslu, polemizoval so švajčiarskymi teoretikmi, presadzujúcimi vymanenie sa z pút klasicisticky uhladenej pravidelnosti. „Bodmer a najmä Breitinger sa postavili ako prví na nemeckej pôde proti ‚pravidlám‘ klasicistickej estetiky, požadujúc voľnosť pre vnímavého básnického génia, a svojou túžbou vytvoriť zvláštny a vznešený jazyk najlepšie dokumentujú protiklasicistické počiatky literárneho vývoja“¹⁷.

Teoretické aktivity švajčiarskych teoretikov Bodmera a Breitingera, späté primárne s nemeckým literárnym a kultúrnym prostredím, nespomíname v súvislosti s genézou slovenského básnického preromantizmu náhodne. Ich činnosť mala pravdepodobne dosah na Jungmannove prekladateľské aktivity – najmä na preklad Miltonovho *Strateného raja*¹⁸. Dokonca aj Jungmannove zásahy do normatívnej poetiky majú „podobné rysy ako postup oboch Švajčiarov“¹⁹. Bodmer a Breitinger boli známi aj v slovenskom literárnom prostredí. Dôkazy o tom nachádzame (paradoxne) v *Předmluvě* k Tablicovmu prekladu poetiky Nicolasa Boileaua *Umění básnířské* (1832). Pri výpočte najvýznamnejších literárnych teoretikov a autorov poetík uvádza aj J. J. Breitingera a J. J. Bodmera. Ich mená v Tablicovom „zozname“ nasledujú (nápadne logicky) hneď za ich názorovým protipólom J. Ch. Gottschedom²⁰. O tom, do akej miery Tablic poznal ich teoretické názory, nemáme presvedčivé dôkazy. Môžeme iba predpokladať, že s prácami týchto teoretikov, ako aj s ďalšími teoretickými prácami nemeckých autorov 17. a 18. storočia, ktorých uvádza (M. Opitz, G. J. Voss, D. G. Morhof, K. Curtius, J. A. Schlegel), sa stretol počas svojich štúdií v Nemecku. S Bodmerom a Breitingerom Tablica spája predovšetkým úcta k Miltonovi. Nevieme, či ich názory bezprostredne stimulovali Tablicov záujem o tohto básnika, ale s určitosťou môžeme povedať, že Tablic poznal Miltonovu poéziu dávno pred vydaním Jungmannovho prekladu *Ztraceného ráje* (1811), a to z nemeckého prekladu Justusa Friedricha Wilhelma Zachariä (1726 – 1777)²¹ z roku 1760. Úctu k Miltonovi azda najpresvedčivejšie vyjadril v závere básnickej skladby *Svobodné volení* (Poezye I, 1806), kde hovorí o budúcom rozkvetu slovenskej literatúry. Tablic tu pospájal, v duchu vlastnej literárnoestetickéj a smerovej nevyhranenosti, oscilujúcej medzi rokokom, klasicizmom a preromantizmom, autorov spätých s estetikou klasicizmu (Horácius, Vergilius) s autormi preromantickými (Goldsmith) alebo preromantizmom vyzdvihnutými do kultovej polohy

(Milton): ...brzy bychom měli Juvenále české, / Goldšmidovy zpěvy přemilostné, heské, / Miltonové vážní, libí Horácové, / zpívali by u nás snad i Virgilové.... (*Poezye I*, Vacov 1806, s. 14).

Pri prehľade teoretických prác vnášajúcich do teoretických názorov na literatúru protiklasicistické tendencie, nemožno obísť spis Pavla Jozefa Šafárika a Františka Palackého *Počátky českého básnictví obzvláště prosodie* (1818). V literárnej histórii sa tento spis a jeho snaha o zavedenie časomieri zväčša interpretuje ako zreteľný príklon ku klasicizmu (napríklad M. Bakoš)²². Časť literárnych historikov však v tomto úsilí vidí zreteľné protiklasicistické tendencie (F. Vodička, J. Mukařovský²³) alebo túto snahu interpretuje primárne ako prejav negatívnych väzieb k nemeckej kultúre (V. Macura).

Na prvý pohľad je zrejmé, že snaha Palackého a Šafárika vychádzala do určitej miery z tendencie priblížiť súdobú básnickú tvorbu klasickej antickej poézii. Ich úsilie o zavedenie klasickej časomieri však bolo motivované aj množstvom iných, vývojovo progresívnych a evidentne protiklasicistických podnetov. Upozorňuje na ne predovšetkým Felix Vodička v knihe *Počátky krásné prózy novočeské* (1948). Podľa Vodičku v Palackého a Šafárikovom spise „potreba časomieri nie je vyvodzovaná iba z príkladov antickej poézie, ale predovšetkým z podstaty jazyka a z možností, aké poskytuje básnickému pretváraniu. Estetická požiadavka ‚ľubozvučnosti‘ a ‚hudobnosti‘ doplňuje túto tézu. Všetky tieto tézy sú namierené všeobecne proti francúzskemu klasicizmu, konkrétne proti Dobrovskému a sú nesené odporom proti ‚samovládnym rozkazom a nálezom‘, ‚ktorým duch slobodného umelca, čím dôstojnejší je, tým sa viac protivíť musí‘ (2. list). Slobodná práca umožňuje umelcovi, aby vychádzajúc z génia jazyka, využíval všetky možnosti, aké poskytuje, a nebál sa deformácií, ktoré umelecký čin len posilňujú, lebo ‚básnictvo má byť dozaista pekné, výborné, estetické, a nie všeobecné i triviálne, a to vzhľadom na jeho ducha, myšlienku, tak i vzhľadom na rúcho, rytmus a metrum‘ (5. list)“. Teda predovšetkým požiadavka slobody básnického ducha nespútaného „samovládnymi rozkazmi“ ako aj programová požiadavka všestranného využívania ľubozvučného jazykového bohatstva češtiny a popustenie uzdy jazykovej tvorivosti a voľnosti umelca v používaní tohto bohatstva (ako o tom hovoria Palacký a Šafárik ďalej v 5. liste *Počátkov*), evidentne mieria proti pravidlám klasicizmu. Felix Vodička si v tejto súvislosti kladie otázku: „Mohla poézia, ktorá priamo v programe zdôrazňuje poetickú licenciu a jazykovú deformáciu, pôsobiť dojmom klasicistickej umiernenosti, vyrovnanosti, klasicistického vkusu a mohla spĺňať základnú požiadavku klasicistickej jazykovej estetiky: presnosť významu pri voľbe slova? Ak k tomu pripočítame aj časomieru a uvedomelú tvorbu lexikálnych poetizmov a získame obraz slovesnosti, ktorá v protiklade k predchádzajúcemu

obdobiu je tak revolučne novátorskou, že ju nemôžeme označiť ako klasicistickú“. K požiadavke nastolenia časomier Vodička dodáva, že táto snaha „bola motivovaná nie tak obdivom k antike, ale skôr sebedomím národno jazykovým, presvedčením, že ‚*génios Slávie*‘ a jeho jazyka je ‚*vlastným bratom gréckeho*‘ génia, že jazyku českému a slovanskému vôbec zodpovedá časomiera na rozdiel od nemčiny, ktorej sa prieči“²⁴. Túto tézu o zavedení časomier v českej poézii z dôvodov prameniacych v snahe po kultúrnom a literárnom odlišení sa od „všetkého nemeckého“ neskôr rozvinul Vladimír Macura. Podľa neho „sylobotonická verzifikácia, ustálená Josefom Dobrovským, sa postupne zdá byť len veľmi málo nosnou, neschopnou vytvoriť reprezentatívne národné básnictvo, radou vlastencov je prijímaná ako z hľadiska českého národne nepríznaková a priamo ‚nemecká‘ ... Proti sylabotonickej versifikácii, v ktorej sú všeobecne videné ‚putá otrockého nemčenia‘ (Šafárik), je potom hľadaná opora vo verzifikácii kvantitatívnej, ktorá nemá v nemeckom prostredí analógiu“²⁵. Vidíme teda, že pokus udomáčniť v českom jazykovom a literárnom prostredí časomieru pramenil v odlišných zdrojoch. V časti slovenskej literatúry písanej bernolákovčinou sa časomiera uplatňovala už na konci 18. storočia, teda dávno pred vydaním *Počátkov*, a jej presadenie súviselo primárne s potrebou dokázať, že nový bernolákovský jazyk dokáže plniť tie isté estetické funkcie ako latinčina. Presadenie časomier v bernolákovskom prostredí teda smerovalo k vytvoreniu a naplneniu obrodeneckej kultúrnej a literárnej analógie prameniacej v estetike klasicizmu: latinčina (antická rímska literatúra) – bernolákovská slovenčina (literatúra písaná v bernolákovčine), čo v rovine teoretickej i praktickej dokumentuje predovšetkým literárne dielo Jána Hollého, koncipované podľa antických literárnych modelov. I keď nešlo o dominujúcu motiváciu, aj *Počátkové* a ich snaha o presadenie časomier odkazovali do istej miery k antickému kultúrnemu dedičstvu, no na rozdiel od bernolákovského klasicizmu nadväzujúceho predovšetkým na starorímskych básnikov (Vergilius, Horatius), odvolávali sa predovšetkým na starogrécku poéziu. Tento posun súvisí opäť s dobovou preromantickou estetikou, vyznačujúcou sa prehodnocovaním literárneho odkazu minulosti, a to vo vzťahu k antike práve hodnotovým odklonom od Horatia a Vergília ku všetkému „hellénskemu“, čo reprezentuje obnovený preromantický kult Homéra. Literárnohistorický zmysel *Počátkov* však v konečnom dôsledku nespočíval v zavedení časomier do básnickej praxe, ale práve v požiadavkách presadzujúcich sebavyjadrenie básnického subjektu, vyzdvihovanie slobodného básnického ducha neobmedzovaného „samovládnyimi rozkazmi“ a v uvoľnení jazykovej tvorivosti – teda v myšlienke slobodného narábania s básnickým jazykom. Sú to požiadavky, ktoré svojou

„antiklasicistickou podstatou“ korešpondujú s európskymi preromantickými tendenciami, a preto ich môžeme právom považovať za súčasť preromantickej literárnej teórie.

V oblasti básnickej praxe sa preromantizmus vyznačoval otvorenou snahou rozrušiť klasicistickú žánrovú hierarchiu a prísnu normovanosť oddeľujúcu „vysoké“ od „nízkeho“. Umeleckú čistotu literárnych žánrov a presné oddeľovanie literárnych druhov, ktoré presadzoval klasicizmus, postupne vystriedal žánrový a druhový synkretizmus, ktorý napokon naplno využila poetika romantizmu. Tento jav už na začiatku 20. storočia postrehol a na príklade Kollárovej *Slávy dcery* dokumentoval Pavel Bujnák. Kollárovu básnickú skladbu chápe ako text rozrušujúci klasicistickú žánrovú štruktúru, kladúcu dôraz na čisté žánre, ako text smerujúci k žánrovému a druhovému synkretizmu, vrcholiacemu v romantizme. Podľa Bujnáka „Slávy dcera v celku je ‚lyricko-epická‘. Klasicizmus neznal takého druhu básnenia; je to forma romantická. Romantizmus skutočne nerobí presný rozdiel medzi lyrikou a epikou; veď v základe je reakciou práve proti pravidlám ubíjajúcim ducha. Zotrieť chce všetky hranice ostré, deliace jednotlivé druhy básnické; vlastne lepšie hovoriac, do všetkého mieša element lyrický, do filozofie tak, do teológie, do tragédie tak, ako do komédie, do románu taktiež, ako do epických básní. Táto citová, dojmová, subjektívna strana je nadmier charakteristická pre celú tvorbu romantickú“. Tieto tézy ďalej bližšie špecifikuje v Kollárovom diele. Podľa Bujnáka „Kollár vlastne lyrické sujet, lúbosť, rodolásku, impresie, osobné dojmy ospevuje na spôsob lyrický. Tieto jednotlivé dojmy spojené sú síce vnútornou identitou subjektu, ba kde tu aj identitou malého deja a tvoria akoby celok, predmet epiky, ale uložené sú do lyrickej formy sonetu“²⁶. Kollárova *Slávy dcera* svojim smerovaním k žánrovému a druhovému synkretizmu nadviazala na trendy, ktoré sa už náznakovo objavovali v poézii Tablicovej a Palkovičovej – predovšetkým v jeho nedokončenej lyrickoepickej básnickej skladbe *Slavín a Krasobyľ*²⁷, a napokon v poézii Šafárikovej, predovšetkým v básnických textoch zbierky *Tatranská Múza s lyrou slovanskou* (1814).

Preromantizmus začal v poézii vyzdvihovať tie literárne žánre, ktoré klasicizmus podceňoval (pieseň, lyrickoepická romanca, balada). Tento obrat v preferencii jednotlivých literárnych žánrov súvisel s odmietnutím jednostranného klasicistického napodobňovania antiky, a naopak, s príklonom k folklóru, ktorý sa stal novým inšpiračným zdrojom umenia. Počiatky záujmu o folklórne prejavy pozorujeme v slovenskej literatúre už v predkollárovskom období. Početné doklady o inšpiratívnej sile folklóru na umelú básnickú tvorbu ako aj záznamy folklórnych textov nachádzame už v Tablicových *Poezyách*. V prvom zväzku *Paměti česko-slovenských básníkův aneb veršovcův, kteříž se buďto v uherské zemi zrodili, aneb aspoň v Uhřích živi byli*, ktorý je súčasťou *Poezyí I* (1806), nachádzame pasáže

venované slovenským ľudovým piesňam, ktoré sú dopĺňané prepismi niektorých folklórnych textov²⁸. Tablicov „dokumentárny“ záujem o folklór a folklórne piesňové prvky v jeho poézii, ako aj v poézii Palkovičovej, síce na jednej strane súvisia s blízkosťou rokokovej záľuby v pastorálnej a „anticivilizačnej“ rurálnej tematike a folklóru, čo vedie k početným adaptáciám pôvodne folklórnych (najmä piesňových) žánrov a tém a k ich zaobaleniu do typicky rokokového idylicko-galantno-anakreontického habitu a na strane druhej tento záujem súvisí s prebúdžajúcim sa etnograficko-dokumentárnym a zberateľským záujmom o folklór (dokumentujú ho predovšetkým Tablicove *Paměti*) ako jeden z pilierov rozvíjajúcej sa obrodeneckej kultúry, ktorý rozvinula preromantická a najmä romantická estetika.

Kľúčovým literárnym žánrom, ktorý súvisí s folklórnou tradíciou a nesie výrazné antiklasicistické štrukturálne znaky (synkretická žánrová podstata spájajúca epický, lyrický a dramatický prvok, nezvyčajnosť príbehu, zväčša „nízky“ hrdina, tajomnosť, fantastickosť, pochmúrna atmosféra, tajuplné prírodné scenérie, subjektivismus podania a pod.) je balada. Nástup balady v slovenskej poézii súvisí práve s postupným presadzovaním preromantickej estetiky a korešponduje s celoeurópskym literárnym vývojom, v rámci ktorého už od 60. rokov 18. storočia došlo k spopularizovaniu tohto žánru, najskôr vďaka Percyho zbierke *Reliques of Ancient English Poetry* (Pamiatky starej anglickej poézie, 1765) a neskôr Herderovým antológiám (*Volkslieder*, Ľudové piesne 1778 – 1779 a *Stimmen der Völker in Liedern*, Hlasy národov v piesňach, 1807). Rozhodujúci podiel na vzniku baladickej tvorby na Slovensku mala nemecká literatúra, predovšetkým balady Gottfrieda Augusta Bürgera. Tieto „inonárodné“ podnety sa postupne v domácom prostredí „zlievali“ s tradíciami ľudovej balady a barokových jarmočných piesní, tvoriacich nízku, profánnu líniu umelej a pololudovej baladiky. Na začiatku genézy slovenskej umelej balady stojí zbierka Juraja Palkoviča *Muza ze slovenských hor* (1801), vyznačujúca sa nekonfliktnou synkretickou symbiózou typovo rokokových, klasicistických a preromantických prvkov. Baladické prvky sa tu objavujú v básni *Lila*. Prechodným typom balady, ktorá stojí na polceste medzi typovo staršou jarmočnou piesňou a modernejším typom preromantickej balady je Tablicova báseň *Lubinský z Lubiné a Rozyna Milovská* s podtitulom *Nešťastné následky stracené nevinnosti* (*Poezye II*, 1807). Hoci epické jadro tejto „balady“ je ešte poplatné jarmočnému vkusu a nevyhýba sa početným barokovým naturalizmom a moralizujúcemu podtónu, objavujú sa tu už preromantické obrazy drsnej a nespútanej prírody a preromantická atmosféra tajomna (najmä v úvode), a ojedinelé náznaky lyrizmu (v záverečnej strofe). Slovenská umelá balada sa na začiatku svojho vývoja, ktorý siaha už do prvého decénia 19. storočia, postupne zbavovala rokokového koloritu a rokokovej sentimentality, ktorý ešte prekrýva baladické črty

Palkovičovej *Lily*, a vplyvu profánnej jarmočnej piesňovej tradície, z ktorej sa pri koncipovaní svojich balád nedokázal ešte úplne vymaniť Bohuslav Tablic. Proces emancipácie baladického žánru náznakovito zahájený Palkovičom a Tablicom napokon završuje Pavol Jozef Šafárik príklonom k zdrojom ľudovej baladiky v zbierke *Tatranská Múza s lyrou slovanskou* (1814) – v baladicky ladených skladbách *Slavení slovanských pacholků* a *Poslední noc* a najmä v baladách publikovaných v Prvotinách pěkných umění *Oldřich a Božena* (1815), *Lel a Lila* (1816) a *Jahody* (1816) a po ňom Karol Kuzmány v baladách *Vodan* a *Děvino hynutí* (tvoria súčasť básnickej skladby *Běla*, 1836) a *Lučatínska víla* (1838), ktoré predznamenaávajú vývin balady v romantickom období.

Azda najintenzívnejšie vstupuje preromantizmus do slovenskej poézie v oblasti tematologickej a topologickej – vnáša do básnických textov špecifické motívy, postavy a priestorové kontexty. Kým rokoko a klasicizmus preferovali idealizované nedramatické priestorové prírodné kontexty budované na báze konvenčných emblémov literárnej antickej Arkádie, bukolické idylické krajiny komponované podľa schematizovaných konceptov, v ktorých vládla prísna harmónia a ktoré svojou konvencionalizovanou až ritualizovanou maskou pôsobili neraz umelo a kulisovito, preromantizmus tento statický idylizmus prehodnocuje a neraz deštruuje. Preromantická krajina je už viac dramatická a dynamická, čo sa prejavuje najmä jej živelnosťou a nespútanosťou. Preromantická krajina so „zatienenými údoliami a hustými korunami stromov sa stáva krajinou s tajomstvom, ktorou sa naplno stane v období romantizmu, tajomstvo do nej preniká s prvkami melanchólie, tragického osudu smrti, vášne, pominuteľnosti, spomienkami na minulé doby (antické a stredoveké ruiny)²⁹. Presadzovanie sa takto budovaného prírodného kontextu priamo súvisí s baladickým žánrom a preromantickým elegizmom, zasahujúcim veľmi intenzívne poéziu. Prototyp takejto krajiny predstavil v slovenskej literatúre Bohuslav Tablic v preklade Goldsmithovej balady *Poustevník z Warkworthu* (*Poezye III*, 1809). Ako sme už v súvislosti s týmto prekladom uviedli, text prekladu sa stal pre samého prekladateľa zásobárňou preromantických motívov a obrazov. Vo svojej vlastnej básnickej tvorbe využil najmä obľúbený kompozičný prvok – paralelizmus prírodného a psychofyzického diania, ktorý s obľubou využívala preromantická, ale najmä romantická baladika. Tajomná atmosféra a predzvesť neočakávanej udalosti je I. speve Goldsmithovej balady uvedená veršami:

Černá noc a bouře byla,

*Potok ječel v hoře,
Na vzdálený mořský břeh pak
Strašné bilo moře.*

Poustevník již, lidské bídy

*Váže, ležel v ten čas,
Když ach! v jeskyni své slyšel
Ženský pláčivý hlas. (Poezye III, s. 62)*

Rovnaký postup Tablic využil v balade *Lubinský z Lubín a Rozyna Milovská*. Jarmočne ladený moralistický príbeh nešťastnej Rozyny autor rámcuje úvodnou expozíciou s prírodnými obrazmi zámerne vystupňovanými do dramatických podôb, anticipujúcimi krutý príbeh „stracene nevinnosti“:

*Na krásné rovině u Senice,
Tam, kde se široká silnice kříží,
Slyšet jest temný a žalostný hlas,
Na roli, na které neroste klas,
K tomu když místu se pocestný blíží.*

*Studený větrové síčejí tam,
Sova i pošmourná naříká v noci
Strašlivé příšery burácejí,
Težké tam vozy se spotácejí,
Strachem všech poutníků mizejí moci.*

*Bloudící ohňové blyštějí se,
Tesklivě plápolá tichounký plamen,
Slyšet i předivný podzemní chřest
V brlohu, nad nímž se rozkládá břest,
V kterémžto Rozynu přikrývá kámen.*

(*Poezye II*, s. 3)

Podobné obrazy nočnej prírodnej scenérie evokujúcej pocity tajomnosti a hrôzostrašnosti využil neskôr Pavol Jozef Šafárik v úvode baladickej skladby *Poslední noc (Tatranská Múza s lyrou slovanskou, 1814)*:

Jak zapadlo slunce, jak mrákota hustá

*se rozlila nebem, až stála zem pustá,
jak mlčelo všecko, jen z řeky šel chřest,
a větrové váli skrz chrasti a klest:*

*Tu v dolině tmavé, blíž jeskyně valné,
dva mužové silní šli po cestě skalné,
a kráčeli dále, a nohama les
ten měřili svižně, a strojili ples:*

*když obloha zazní, i rachotí hromy,
a lítají blesky, až třískají stromy,
zem celá se třese a skaliny řvou,³⁰
a proudy se valí, a v dolinu jdou.*

Medzi prológom Tablicovej balady a Šafárikovej skladby je pozorovateľná nápadná podobnosť nielen v obraznosti a v použitých motívoch, ale aj vo využívaní lexikálnych prostriedkov evokujúcich zobrazované akustické vnemy, ktoré svojím onomatopojicky podfarbeným vyznením podčiarkujú sémantiku básnického textu: „Studený větrové sičejí tam“, „Strašlivé příšery burácejí“, „slyšet i podivný podzemní chřest“ (Tablic), „jen z řeky šel chřest“, „rachotí hromy, / a lítají blesky, až třískají stromy“, „skaliny řvou“ (Šafárik).

Okrem dramaticky stvárnených pochmúrnych prírodných kontextov spoluvytvárajúcich baladickú atmosféru časti preromantickej poézie, sa do slovenskej básnickej tvorby dostáva aj typický preromantický a romantický prvok – topos hradu (tento typický preromantický a romantický topos uviedol do slovenskej literatúry Bohuslav Tablic básňami *Csövár. Hrad Raškův* a *Orava, hrad Turzův*³¹) a z tematických prvkov, ktoré súvisia úzko s estetikou preromantizmu, je zbojnícka tematika. Na scénu slovenskej poézie ju uviedol Pavol Jozef Šafárik básňami *Poslední noc* a *Slavení slovanských pacholků* (*Tatranská Múza s lyrou slovanskou*, 1814). Jánošíkovská zbojnícka tematika tu už v jasných kontúrach predznamenáva romantické obdobie. Zaujatie zbojníckou tematikou bolo podmienené nielen vzrastajúcim záujmom o folklór (čo dokumentuje aj Šafárikova a Kollárova práca v oblasti zbierania ľudovej slovesnosti), ale aj dobovými európskymi literárnymi podnetmi³².

Udomácnovanie jánošíkovskej zbojníckej tematiky v slovenskej preromantickej poézii sprevádzalo aj niekoľko paradoxov. Ten prvý je pozorovateľný práve v Šafárikovej básnickej skladbe *Slavení slovanských pacholků*. V básni po prvý krát zreteľnejšie vystupuje postava ľudového hrdinu Jánošíka. Práve v tejto básni sa Šafárik najvýraznejšie zbavuje anakreontskej štylizácie, silnie tu subjektívny elegický podtón a do popredia sa dostáva ideál slobody a voľnosti, ktorý má už „črty preromantického sentimentu, cítime za ním poznanie tragického pozadia slobody“³³. Tieto aspekty Šafárikovej poézie sa stali významnými vývinovými činiteľmi, ktoré anticipovali vývin Šafárikovej poézie smerom k romantizmu. Na druhej strane Šafárikov text zostáva ukotvený v moralistických tradíciach minulosti, a to vďaka svojmu paradoxnému záveru. Šafárik, zrejme z obavy pred cenzúrou, sa v posledných strofách (pôsobiacich, ako keby ich napísal dodatočne) v rozpore s obsahom básne stáva moralistickým odsudzovateľom zbojníctva. Zbojnícke „remeslo“ opisuje ako poblúdenie „zdravého rozumu“, ktorý zviedol mámivý a pominuteľný „lesk peňazí“. Báseň ukončil výstražným moralizujúcim varovaním pred „zbojníckymi cestami“: „ten, ten ach jediný blažený jest, / jenžto se nikdy těch nedrží cest!“³⁴. Podobný paradoxný postoj, motivovaný evidentne moralisticky, zaujal aj Ján Kollár v druhom vydaní *Slávy dcery* (1832), kde postavu Jánošíka situoval do piateho spevu *Acheron*, symbolizujúceho slovanské peklo.

Slovenský básnický preromantizmus sa vyvíjal v tesnom susedstve s dozvukmi literárneho rokoka, s ktorým ho spájala predovšetkým spoločná (no z odlišných zdrojov prameniaca) záľuba vo folklórnych piesňových formách a vystupňovaná sentimentalita, s dozvukmi baroka, s ktorým korešpondovali najmä motívy smrti a pominuteľnosti života tematizované do nových podôb preromantickou „poéziou hrobov“, ale predovšetkým v susedstve klasicizmu. Preromantizmus a klasicizmus ako dve najvýraznejšie literárnoestetické

kategórie smerového typu napriek svojej často protikladnej podstate prameniacej v odlišných estetických východiskách koexistujú v literárnej tvorbe jednotlivých autorov i v literárnych textoch tesne vedľa seba, no v rozličnom pomere. Sú ako spojené nádoby, v ktorých výraznejšie dominuje raz jedna, inokedy zasa druhá zložka, čo dokumentuje štýlovú nevyhranenosť doby. Tak na jednej strane do textov zjavne preromantických prenikajú klasicistické prvky v podobe zvýšenej rétorickosti (neprirodzená klasicistická rétorika, hoci dynamizovaná citovými vyznaniami, dominuje napríklad v dialógoch milencov v Šafárikovej *Poslední noci*), v podobe využívania ešte klasicistických kompozičných postupov a žánrov (Tablicove *Poezye*) a klasicistického časomerného verša (Kuzmányho *Běla*). Na druhej strane sa zasa texty budované výhradne podľa klasicistických princípov nevyhli „kontaminácii“ preromantickými tendenciami v podobe zvýšenej citovosti, náznakov baladickosti a využívaním preromantickej motivickej bázy.

Vzájomný pomer preromantickej a klasicistickej štýlovej vrstvy môžeme najlepšie sledovať na básnickom diele Jána Kollára. V *Básňach* (1821) a v prvom vydaní *Slávy dcery* (1824) zreteľne dominuje v slovenskej literatúre nová citovosť preromantického básnika, prejavujúca sa v podobe básnického prežívania vlastnej citovej drámy, ktorú sprevádza skepsa človeka nad svojou dobou („Do zlých časů, Bůh to z nebe vidí, / naše živobyті upadlo... / zmatek točí krajin běh i lidí / duch má závrat, srdce uvadlo...“) a skepsa nad nespĺniteľnosťou osvietenského ideálu racionálneho usporiadania sveta („sám již sebe rozum nenávidí“) ale na druhej strane viera v lepšiu budúcnosť slovanstva, ovplyvnená Herderovou filozofiou dejín, ktorá bola výrazom historického optimizmu preromantikov. Napriek tomu sa Kollár neubránil mnohým klasicistickým prvkom, nakoľko pozície klasicizmu boli v čase vydania *Slávy dcery* naďalej silné. Odras klasicizmu nachádzame nielen v použití časomerného elegického disticha v *Předspěve*, ale predovšetkým v rétorickosti básnického štýlu a v konvenčnej antikizujúcej obraznosti. Napriek tomu preromantická „zložka“ je v diele výraznejšia. Tento pomer sa však neustálym dopĺňaním a rozširovaním básnickej skladby narušil. Kým *Slávy dcera* z roku 1824 pôsobí ako umelecky vyvážený celok spájajúci erotické podnety a národné cítenie, vydanie skladby z roku 1832 pôsobí ťažkopádne, nevyvážene a vyumelkovane. Doplnkami vo forme ťažko zrozumiteľných alegórií, narážok a učených výkladov Kollár pôvodný básnický text skomplikoval, pričom zastrel i pôvodne ľúbostný charakter básnickej skladby. Tým opustil pôvodný výrazne preromantický charakter svojej poézie a orientáciou na všeobecné princípy sa vrátil späť k princípom klasicizmu. Hoci smerovanie Kollárovho básnického subjektu od dominancie preromantických tendencií k dominancii tendencií klasicistických vyznieva ako literárnohistorický paradox a logicky by sme očakávali

smerovanie opačné, v podmienkach slovenskej literatúry a jej slohovo nevyhranej podstaty ide o prirodzený jav, ktorý môžeme pozorovať aj u iných autorov (Tablicove striedavé posuny medzi tendenciami rôznej slohovej podstaty alebo Hollého odklon od klasicizmu pri koncipovaní *Katolíckeho spevníka* v poslednej fáze tvorby).

Slovenský básnický preromantizmus ako osobitný slohový fenomén v rámci obrodeneckej poézie, tak ako sme sa ho pokúsili predstaviť, je jedným z najvýraznejších a básnicky najproduktívnejších literárnoestetických javov. Jeho odraz v slovenskej poézii však nemožno obmedziť iba na líniu Šafárik – Kollár – Kuzmány, ale jeho počiatky sa spájajú, ako sme sa snažili dokázať, už s básnikmi prvej obrodeneckej generácie – s Bohuslavom Tablicom a Jurajom Palkovičom a siahajú už do obdobia tesne po roku 1800.

Poznámky

¹Čiastočne tento problém načrtnol Milan PIŠÚT v štúdiu *K otázke genézy slovenského literárneho romantizmu*. In: *Romantizmus v slovenskej literatúre*. Bratislava 1974, s. 11 – 39) a naposledy predovšetkým Pavol Winczer v polemickom článku *Klasicistická poézia alebo poézia obdobia klasicizmu*. Slovenská literatúra 34, 1987, č. 4, s. 376 – 384.

²Túto skutočnosť napríklad potvrdzuje reprezentatívny výber autorov v obraze Tablicovej ideálnej knižnice v úvodnej programovej básni *Poezii* (1806) *Svobodné volení*. Podrob. VOJTECH, Miloslav: *Od baroka k osvietenému klasicizmu a preromantizmu. Literárnosmerové aspekty česky písanej poézie na Slovensku v prvej fáze národného obrozenia*. In: Česká literatura na konci tisíciletí I. Příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky. Praha 2000, s. 135 – 144.

³VODIČKA, Felix a kol.: *Dějiny české literatury II*. Praha 1960, s. 165 – 166.

⁴Na túto skutočnosť poukazuje neúplnosť a nedotvorenosť žánrovo-druhového modelu slovenskej klasicistickej literatúry, predovšetkým absencia výraznejšieho zastúpenia klasicistickej drámy a problém autorských osobností (model tradičného a typovo vyprofilovaného básnického klasicizmu je v slovenskom kontexte reprezentovaný jedinou výraznejšou osobnosťou – Jánom Hollým).

⁵VODIČKA, Felix: *Počátky krásné prózy novočeské*. Praha 1948 (reprint 1994), s. 142.

⁶Niekoľko úryvkov preložil František Palacký a publikoval ich v *Prvotinách pěkných umění* 1817, č. 27 a 28, o rozsiahlejší preklad sa pokúšal Matěj Milota Zdirad Polák (preklad zostal v rukopise), neskôr niektoré časti preložil František Ladislav Čelakovský v roku 1826 (Poutník, 2. zv.) a knižný preklad „Ossianových básní“ vydal v roku 1827 Josef Hollmann.

⁷Citované podľa vydania KOLLÁR, Ján: *Paměti z mladších roků života*. Bratislava 1997, s. 169.

⁸Felix Vodička upozorňuje na prácu poľského historika M. Szykowskeho *Polská účast v českém národním obrození II*, Praha 1935, s. 312.

⁹Kollár v tejto súvislosti hovorí: „K angličtine pre jej neľúbozvučnosť som nikdy nepociťoval mimoriadnu lásku, hoci vždy som si anglických klasikov vysoko ctil pre ich myšlienkovú hĺbku. S pánom Seleckým sme prekladali z Goldsmitha *The Vicar of Wakefield*...“ Citované podľa: KOLLÁR, Ján: *Paměti z mladších roků života*. Bratislava 1997, s. 109.

¹⁰V predslove sa hovorí: „Warkworth jest v Nortumberlandu na předhoří blízko mořského břehu opovážlivě postavený hrad, jež čistá, ale strmá řeka, ještě starým Coqueda, nyní Homet sluje, téměř cele otáčí a tak se dešťmi rozvodněná často velmi prudkou a nebezpečnou stává. Asi jednu míli vzdáli, v hlubokém romantickém údolí, leží rum jeskyně poustevnické, ježto kaple ještě celá jest. Tato jeskyně jest v rokli blízko řeky, velmi krásně udělaná“. TABLIC, Bohuslav: *Poezye III*. Vacov 1809, s. 88 – 89.

¹¹Poetologickým aspektom týchto textov sa podrobnejšie venuje štúdia VOJTECH, Miloslav: *Osudy jedného básnického textu. Česko-slovenské súvislosti poézie Bohuslava Tablica*. In: *Literatury v kontaktech (Jazyk – literatura – kultura)*. Brněnské česko-slovenské texty k slovákistice. Editori Ivo Pospíšil a Miloš Zelenka. Brno 2002, s. 88 – 97.

¹²Podrob. VODIČKA, Felix: c. d., s. 149 – 151.

¹³Problematike prekladu Chateaubriandovej *Ataly* sa venuje VODIČKA, Felix: c. d., *Část druhá*.

¹⁴KREJČÍ, Karel: *Česká literatura a kulturní proudy evropské*. Praha 1975, s. 42.

¹⁵Preklad vznikol už skôr, v priebehu rokov 1800 – 1804. Neskôr veľmi intenzívne ovplyvnil poéziu mladého Pavla Jozefa Šafárika.

¹⁶VLČEK, Jaroslav: *Dějiny české literatury II.* Praha 1951, s. 287.

¹⁷VODIČKA, Felix: c. d., s. 33.

¹⁸Na túto súvislosť poukázal VLČEK, Jaroslav: c. d., s. 288.

¹⁹VODIČKA, Felix: c. d., s. 34.

²⁰TABLIC, Bohuslav: *Umění básniřské které ve francouzském jazyku Boileau Despreaux ve čtyřech zpěvích složil.* Budín 1832, s. 3.

²¹O vzťahoch Tablica k Zachariovi hovorí podrobnejšie BRTÁŇ, Rudo: *Bohuslav Tablic (1769 – 1832). život a dielo.* Bratislava 1974, s. 277.

²²Tejto otázke sa Mikuláš Bakoš venuje v štúdiu „Počiatkové českého básnictví, obzvláště prozodie“ a ich význam vo vývine českej a slovenskej poézie. Štúdia je publikovaná v BAKOŠ, Mikuláš: *Z dejín slovenského verša.* Bratislava 1984, s. 70 – 118.

²³Mukařovského názor na zavedenie časomieri, vyslovený v *Kapitolách z české poetiky I.*, s. 282, v ktorom hovorí o „romantickém boji o časomíru“, využil Felix Vodička ako argument potvrdzujúci protiklasicistický charakter *Počátkov*. Podrob. VODIČKA, Felix: c. d., s. 136.

²⁴VODIČKA, Felix, c. d., s. 134 – 136 (Vodička tu uvedené argumenty rozvádza podrobnejšie).

²⁵MACURA, Vladimír: *Znamení zrodu.* Praha 1995, s. 37. Tejto otázke je venovaná kapitola *Emancipační úsilí*, s. 31 – 41.

²⁶BUJNÁK, Pavel: *Romantizmus v literatúre slovenskej.* Slovenský obzor I, 1907, s. 598 – 599.

²⁷Básnická skladba je publikovaná v zbierke *Muza ze slovenských hor.* Vacov 1801, s. 37 – 67. Je najrozsiahlejšou básnickou skladbou tejto zbierky a zároveň celej Palkovičovej básnickej tvorby. Ide o básnickú skladbu so sentimentálne ladeným dobrodružným príbehom, ktorý je zasadený do typicky preromanticky štylizovaného prírodného kontextu.

²⁸Ide predovšetkým o § 1 – 5 (s. I – XV). Tablic tu v prepise uvádza piesne *Morena Morena, Hoja d'und'a hoja!*, ďalšie piesne iba spomína (trenčianske žatevné piesne, piesne viazané na isté folklórne udalosti a pod.).

²⁹HODROVÁ, Daniela: *Místa s tajemstvím.* Praha 1994, s. 27.

³⁰Citované podľa vydania ŠAFAŘÍK, Pavel Josef: *Básnické spisy.* Editor Jan Vilikovský. Bratislava 1938, s. 35 – 36.

³¹Podrob. VOJTECH, Miloslav: *Osudy jedného básnického textu. Česko-slovenské súvislosti poézie Bohuslava Tablica.* In: *Literatury v kontaktech (Jazyk - literatura - kultura). Brněnské česko-slovenské texty k slovákistice.* Editori Ivo Pospíšil a Miloš Zelenka. Brno 2002, s. 88 - 97.

³²V tejto súvislosti treba spomenúť obľúbenosť zbojnickej tematiky v nemeckom hnutí Sturm und Drang, najmä vplyv Schillerovej drámy *Zbojníci* (1781), ale i neobyčajnú popularitu tejto tematiky v nemeckom konzumnom čítaní (román *Rinaldo Rinaldini* od Christana Augusta Vulpiusa, 1798 odohrávajúci sa v horách a na pustatine, vyznačujúci sa elegickosťou a pátosom).

³³ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry II.* Bratislava 1999, s. 19.

³⁴Citované podľa vydania ŠAFAŘÍK, Pavel Josef: *Básnické spisy.* Editor Jan Vilikovský. Bratislava 1938, s. 29.

Príspevok vznikol v rámci Grantu Univerzity Komenského č. 11/2003/UK "Poetologické a literárnosmerové súradnice slovenskej poézie medzi barokom a romantizmom".

Jozef Štefánik

Jazyková kompetencia mladých bilingvistov

Mnohí autori vo svojich štúdiách venujú pozornosť rečovým prejavom bilingvistov, ich úrovni, otázkam týkajúcim sa odchýlok od noriem jedného či oboch jazykov, fluentnosťou bilingvistov v týchto jazykoch ako aj „medzerami“ v jazykovej, resp. komunikatívnej kompetencii. Väčšina týchto autorov sa zároveň pokúša aj vysvetliť získané štatistické údaje, najmä v tých prípadoch, keď sú rozdiely medzi výsledkami bilingválnych osôb a výsledkami (alebo predpokladanými výsledkami) príslušných monolingválnych skupín zrejmé na prvý pohľad (o probléme porovnávania bilingvistov s monolingvistami pozri ďalej). V tejto práci sa zaoberáme výsledkami jednej zo štúdií jazykovej kompetencie bilingválnej stredoškolskej mládeže a pokúšame sa ich vysvetliť. V závere na základe týchto výsledkov uvádzame činitele, ktoré podľa nášho názoru treba brať do úvahy pri prezentácii výsledkov výskumu bilingvistov.¹

Štúdia, ktorá pritiahla našu pozornosť, má názov *K jazykové a komunikatívni kompetenci polské dvojazyčné mládeže na Těšínsku (1994)*.² Jej autorkou je česká lingvistka Irena Bogoczová. Výsledky tejto štúdie jazykovej a komunikatívnej kompetencie poľskej stredoškolskej mládeže v Českom Těšíne predstavujú iba časť širšieho lingvistického a etno-kultúrneho výskumu uskutočneného vo forme dotazníkov, excerpce písomných prejavov a nahrávok spontánnych ústnych prejavov. Výsledky prezentované v uvedenej štúdii vychádzajú najmä z prvej z týchto troch metód, t.j. z dotazníkovej metódy. Skôr, ako uvedieme niektoré z výsledkov tejto štúdie, je dôležité zmieniť sa aspoň stručne o situácii a životných podmienkach v tejto asi 800 km² veľkej oblasti. Je to oblasť českého Těšínska, ktorá sa tiahne pozdĺž česko-poľskej hranice medzi mestami Mosty pri Jablunkove a Bohumín. Približne 40 000 (takmer 12%) miestnych obyvateľov sa hlási k poľskej národnosti. V školskom roku 1992/93 chodilo do základných a stredných škôl s vyučovacím jazykom poľským asi 3850 žiakov (3000 do základných a 850 do stredných škôl). Pokiaľ ide o základné školy, žiaci používajú poľské učebnice a od druhej triedy základnej školy sa učia češtinu. Zo stredných škôl len jedna je naozaj poľská a to je gymnázium. Ostatné stredné

¹ V tejto štúdii striktné nediferencujeme medzi kompetenciou a performanciou podľa chápania Chomského (1965), t.j. medzi vnútornou schopnosťou umožňujúcou jazykové správanie a správaním samotným. Používame iba termín jazyková kompetencia pre kompetenciu aj performanciu. Pod komunikatívnou kompetenciou tu chápeme vhodné používanie rozličných jazykov, resp. jazykových variet toho istého jazyka v závislosti od komunikačnej situácie.

² V snahe poskytnúť ešte lepšiu a úplnejšiu obraz tejto oblasti používame pri jej opise aj údaje z novej štúdie tej istej autorky „K fungování česko-polské dvojazyčnosti na Těšínsku v České republice“ (2002).

školy sú v zásade české odborné školy (zdravotná, priemyselná a obchodná) so samostatnými poľskými triedami vytvorenými pre deti prichádzajúce z poľských základných škôl. Výučba v nich sa uskutočňuje striedavo v poľštine a v češtine, predmet poľský jazyk a literatúra je však povinný a žiaci z neho vo štvrtom ročníku maturujú. Okrem poľských materských, základných a stredných škôl existuje tu aj poľské profesionálne divadlo, miestna dvojazyčná cirkev (s bohoslužbami striedavo v oboch spisovných jazykoch), menšinové spolky a organizácie. Na komunikáciu sa v tejto oblasti používajú tri kódy – miestny tššínsky dialekt, čeština a poľština. Tššínsky dialekt je teritoriálnym dialektom, ktorý sa vytvoril na periférii poľského jazyka. Je primárnym kódom komunikácie poľských obyvateľov i starousadlíkov hlásiacich sa k českému národu. Používajú ho nielen v súkromí doma, ale aj na verejnosti a v práci. Niektorí z jeho používateľov ho pokladajú za poľské nárečie a niektorí za neštandardnú formu českého jazyka – závisí to od subjektívneho jazykového a národného vedomia používateľov, od ich rodinnej výchovy, navštevovaných škôl, priateľov a pod. Typickým pre túto oblasť je vysoké percento zmiešaných manželstiev s približne 70% príslušníkov poľského etnika vstupujúcimi do manželstva s príslušníkmi inej etnickej skupiny (najčastejšie českej). Tieto zmiešané manželstvá sa považujú za silný asimilačný faktor, keďže vo veľkej väčšine prípadov o národnej orientácii dieťaťa rozhoduje orientácia toho rodiča, ktorý sa hlási k väčšinovému, t.j. českému národu.

Údaje a výsledky získané z dotazníkov a uvádzané v štúdiu ukazujú, že:

- pri otázke, ktorý z troch jazykov (kódov) – poľský, český alebo nárečie – pokladá poľská mládež v tššínskej oblasti za svoj materinský jazyk, najvyšší počet opýtaných si vybral poľský jazyk (74%), ostatní uviedli nárečie (samostatne alebo spolu s poľštinou);
- pri otázke, či práve tento materinský jazyk je aj jazykom, ktorý najlepšie ovládajú, takmer 40% odpovedí bolo negatívnych (z čoho vyplýva, že primárny jazyk Poliakov je pomerne skoro nahradený sekundárnym jazykom);
- len približne 25% poľských stredoškolských študentov by ohodnotilo úroveň svojho hovoreného prejavu v poľštine ako výbornú (jednotkou), čo však neznamená, že svoju hovorenú češtinu hodnotia oveľa lepšie (škoda, že autorka tu neuvádza žiadny presný údaj). Respondenti pripúšťajú určité jazykové problémy, ktoré im spôsobuje plynulá konverzácia ako v poľštine, tak aj v češtine (relatívne dobré známky sa objavili len za písanú poľštinu);
- približne 25% cíti potrebu zdokonaľovať sa v poľštine a asi 62% v češtine;
- takmer 93% opýtaných uprednostňuje miestne nárečie v odpovedi na otázku, ktorý jazyk by si vybrali pri rozhovoroch na každodenné témy;

- len 13% (väčšinou študentov poľského gymnázia) by si vybralo poľštinu pri ústnych prejavoch na odborné témy;
- pri otázke týkajúcej sa počúvania (príjem hovoreného textu) poľskí žiaci stredných škôl nerobia v zásade žiadny rozdiel medzi poľštinou a češtinou (svedčí o tom aj pravidelné sledovanie poľských aj českých televíznych programov a počúvanie poľského i českého rozhlasu);
- takmer 70% nevidí rozdiel medzi príjmom bežného, stredne náročného textu napísaného v češtine alebo v poľštine;
- jazyková komunikácia mimo domáceho jazykového prostredia, t.j. na území poľského národného jazyka alebo v česky hovoriacich oblastiach, môže spôsobovať problémy relatívne vysokému percentu opýtaných: 68% z nich priznáva takéto problémy pri komunikácii v Poľsku a 74% v Česku a na Morave (je možné, že to hodnotia tak kriticky preto, lebo majú na mysli precíznejšie vyjadrovanie, nielen dohovorenie sa);
- doma je základným kódom na komunikáciu miestne tššínske nárečie, približne 70% respondentov hovorí doma viac ako jedným jazykom (kódom) a v 54% domácností sa striedajú všetky tri kódy (nárečie, poľština a čeština);
- z veriacich sa 90% modlí výlučne v poľštine.

V závere štúdie autorka odmieta viniť za zistený stav dvojité jazykovú bázu (t.j. bilingvismus). Skôr zdôrazňuje skutočnosť, že hovoriaci nepoužívajú oba jazyky vo všetkých komunikačných sférach v rovnakej miere. Okrem toho, v dôsledku nedostatku príležitostí na komunikáciu mimo domáceho prostredia (t.j. v Poľsku a v Česku) sú ich ústne prejavy v bežnej hovorenej poľštine a češtine málo spontánne.

Na prvý pohľad by sa mohla zdať väčšina uvádzaných údajov alarmujúca. Poľskí študenti, ktorí sami seba hodnotia relatívne nízko vo svojom materinskom jazyku i v druhom jazyku a ktorí cítia potrebu zdokonaľovať sa v oboch týchto jazykoch, uvádzajú ťažkosti v situáciách vyžadujúcich si komunikáciu v spisovnej poľštine, resp. češtine mimo miestnej oblasti alebo pri komunikácii na odborné témy. Avšak, ak sa pozrieme na tieto údaje bližšie a pokúsime sa pochopiť situáciu v tejto oblasti ako aj rozličné činitele, ktoré tu vplývajú, môžeme byť schopní ich pomerne uspokojivo vysvetliť.

1. Napriek všetkým uvádzaným problémom a kritickým názorom týkajúcim sa dosiahnutej úrovne fluentnosti vo svojich jazykoch vyjadreným v sebahodnoteniach s najväčšou pravdepodobnosťou všetci študenti zo skúmanej vzorky sú bilingválni. Samozrejme, nemohli by sa pokladať za bilingvistov, ak by si definícia vyžadovala ovládanie oboch (prípadne troch) jazykov na úrovni

rodených hovoriacich, resp. vtedy, ak by ich za monolingvistov mali pokladať príslušní hovoriaci týchto jazykov (cf. Bloomfield, 1933; Thiery, 1978 a iní). Nemohli by byť pokladaní za vyvážených bilingvistov ani podľa definícií požadujúcich úplné a vyrovnané ovládanie dvoch (prípadne viacerých) jazykov. Ak však pokladáme za bilingvistov osoby majúce schopnosť alternatívneho používania dvoch (viacerých) jazykov v komunikácii s ostatnými v závislosti od situácie a prostredia, v ktorom sa táto komunikácia uskutočňuje (Štefánik, 1997, 2001), potom títo študenti tieto kritériá určite spĺňajú. Sú schopní uspokojovať svoje komunikačné potreby striedavo v jednom alebo druhom (treťom) jazyku (alebo ich príslušných formách) a toto použitie bude závisieť od toho, kde, s kým a o čom sa rozprávajú.³

2. Mnohokrát definície, ktoré sa používajú na charakterizáciu bilingvistov, pokladajú bilingvistov za dvoch monolingvistov v jednej osobe (tzv. monolingválny prístup). Takíto „monolingvisti“, resp. úroveň ich fluentnosti v každom jazyku, môžu byť potom „skúmaní“ tak, ako ktorékoľvek iné monolingválne osoby príslušného jazyka a samozrejme môžu byť tiež potom aj vyhodnocovaní podľa monolingválnych štandardov. Koncom 20. storočia začal prevládať tzv. bilingválny prístup (Grosjean 1985, 1994 a iné). Ten špecifikuje, že bilingvista nie je jednoduchým súčtom dvoch (viacerých) úplných alebo neúplných monolingvistov, ale skôr je špecifickým hovoriacim a poslucháčom s vyvinutou komunikatívnou kompetenciou, ktorá je rovnaká, ale svojou povahou odlišná v porovnaní s kompetenciou monolingvistu. V súlade s tým potom sú aj bilingvisti skúmaní s ohľadom na ich celkový jazykový repertoár a do úvahy sa berú aj oblasti použitia a funkcie jednotlivých jazykov bilingvistu. Ak takýto bilingválny prístup aplikujeme na poľských stredoškolských študentov z oblasti českého Těšínska vidíme, že v závislosti od situácií, prostredia/miesta, spoločníkov v komunikácii, cieľov, ktoré chcú dosiahnuť, a jazykových funkcií sú schopní uspokojovať svoje komunikačné potreby v každodennom živote buď v miestnom těšínskom nárečí (obyčajne v domácom prostredí so svojimi rodinami, vonku so

³ V našej definícii netrváme na tom, aby bilingvisti museli používať oba svoje jazyky každý deň a tiež upúšťame od špecifikácie úrovne jazykovej kompetencie vyžadovanej v každom z jazykov. Ako základ používame známu Weinreichovu definíciu bilingvizmu ako alternatívneho používania dvoch jazykov (1953), ale zdôrazňujeme schopnosť používať dva alebo viac jazykov, pretože môžu sa vyskytnúť časové obdobia, keď sú bilingválne osoby v (monolingválnom) prostredí, ktoré si nevyžaduje, resp. neumožňuje používanie dvoch jazykov. Samozrejme, v prípade skúmanej stredoškolskej mládeže ide o tzv. prirodzený bilingvizmus (o dichotómii prirodzený – intencný bilingvizmus pozri Štefánik, 2000; Pallay – Palcútová 2002; Pallay, 2003).

svojimi vrstovníkmi) alebo v poľštine a češtine (školy, cirkev atď.) V závislosti od toho, kde, s kým, o čom a prečo sa rozprávajú, zvolia si jeden, druhý alebo oba kódy súčasne, aby sa dohodorili. Niet pochyb o tom, že to môžu urobiť bez toho, aby mali vážnejšie problémy v komunikácii a bez obáv, že prenos medzi nimi a ich partnermi v komunikácii zlyhá pre nedostatočnosť alebo neúplnosť komunikačného nástroja. Súčasne je dôležité si uvedomiť, že väčšinu času v priebehu dňa a väčšinu dní sa rozprávajú s inými bilingvistami, t.j. ľuďmi, s ktorými majú rovnakú kombináciu jazykov/kódov. Ak na túto situáciu aplikujeme Grosjeanove (1998) jazykové mody bilingvistov, zistíme, že ich môžeme umiestniť na bilingválny koniec jazykového kontinua alebo do jeho bezprostrednej blízkosti. V tomto mode sa nachádzajú vždy, keď komunikujú s bilingvistami s rovnakými dvoma/troma jazykmi/kódmi. Situácie, keď sú na opačnom konci jazykového kontinua pri rozhovoroch s monolingvistami jedného alebo druhého jazyka, ktorý ovládajú, sú za normálnych podmienok pomerne zriedkavé. Samozrejme, dokonca ani v týchto situáciách ich druhý jazyk nie je úplne deaktivovaný („vypnutý“), čo môže mať za následok medzijazykové odchýlky (odchýlky od noriem jedného jazyka pod vplyvom ovládania druhého jazyka).

3. Aj keď v tomto prípade už nejde o malé bilingválne deti ešte si len osvojujúce svoje jazyky, nemožno v súvislosti so stredoškolskou mládežou pravdepodobne hovoriť ešte ani o stabilných bilingvistoch. Stále sú v procese, keď si zvyšujú úroveň vedomostí svojich jazykov a o svojich jazykoch. Využívajú na to každodenné príležitosti na ich osvojovanie a učenie v neformálnych i formálnych (umelo vytvorených) prostrediach v prirodzených podmienkach i pod profesionálnym vedením učiteľov a ostatných inštruktorov. Tak, ako sa menia tieto podmienky, tak sa menia aj lingvistické a komunikačné potreby týchto tínedžerov, menia sa aj ich potreby pokiaľ ide o špecifické jazykové zručnosti. Toto všetko vedie ku vyššej kvalite a úrovni dosiahnutej jazykovej fluentnosti v každom jazyku ako aj vzájomného vzťahu týchto jazykov. Pomerne kritické sebahodnotenie úrovne ovládania jazykov stredoškolskými študentmi môže byť do určitej miery pripísané aj ich veku. Je známy fakt, že výsledky sebahodnotiacich testov nemusia odrážať skutočný stav reality, v tomto prípade ešte zvýraznený skutočnosťou, že títo mladí ľudia sú vo veku, keď majú tendenciu vyjadrovať pomerne kritické názory nielen smerom k svojmu okoliu, ale aj na seba samotných. Okrem toho,

„mnohí bilingvisti hodnotia svoje lingvistické kompetencie ako neadekvátne.

Niektorí kritizujú svoju úroveň jazykových zručností, iní sa zo všetkých síl pokúšajú dosiahnuť monolingválne normy, niektorí skrývajú svoje znalosti svojho „slabšieho“ jazyka ...“ (Grosjean, 1994, s. 1657).

4. Pri zisťovaní úrovne fluencie týchto študentov je dôležité vziať do úvahy podmienky, v ktorých ju dosiahli, resp. ktoré na jej dosiahnutie mali vytvorené. Ako sme už spomenuli skôr, na komunikáciu používajú tri jazyky, resp. kódy, a to miestny tššínsky dialekt, poľštinu a češtinu. Z dotazníkov je zrejmé, že väčšiu časť komunikácie uskutočňujú v miestnom nárečí a na každodenné témy. Frekvencia ich kontaktu so spisovnou poľštinou a spisovnou češtinou je pravdepodobne oveľa nižšia. Okrem toho, keďže táto oblasť predstavuje typické dvojjazyčné rečové spoločenstvo, v ktorom prichádza do kontaktu viacero jazykov (kódov), dá sa očakávať, že aj poľština a čeština, ktoré sa tu používajú, nie sú zhodné s tými podobami týchto jazykov, ktoré sa používajú na monolingválnom území Poľska a Česka. Poľskí (ale aj českí) stredoškolskí študenti z tejto oblasti sa skôr dostávajú do styku s kontaktoвыми varietami jazykov, ktoré sú obyčajne typické pre podobné bilingválne prostredia (cf. o kontaktovyých varietách maďarčiny na Slovensku pozri Lanštyak – Szabó Mihályová, 1996). Okrem príležitostí, resp. možností častého kontaktu so všetkými varietami a formami všetkých jazykov používaných na konkrétnom území je tiež veľmi dôležité (ak nie najdôležitejšie) skúmať potreby a motiváciu týchto mladých ľudí ich používať. Je známy fakt, že motivácia (spolu s ostatnými činiteľmi) hrá kľúčovú rolu pri vytváraní a udržiavaní bilingvizmu u jednotlivca i celej komunity (Mackey, 1968). Ak takýto jednotlivec alebo celá komunita nepocítiťuje potrebu a nemá motiváciu osvojiť si (a udržať) dva jazyky, tak si ich neosvojí (a neudrží). Ak budeme pokračovať v tomto uvažovaní ďalej a aplikujeme ho nielen na osvojenie si dvoch (alebo viacerých) jazykov vo všeobecnosti, ale aj na osvojenie si adekvátnej jazykovej kompetencie v oboch jazykoch, resp. ich rozličných varietách (formách), potom môžeme povedať, že jednotlivec alebo celá komunita (a nielen teritoriálne spoločenstvo, ale aj napríklad spoločenstvo poľských bilingválnych stredoškolských študentov) si osvojí a udrží tie variety (formy) oboch jazykov a na takých úrovniach, ktoré priamo zodpovedajú ich lingvistickým a komunikačným potrebám a ich motivácii. Inými slovami, úroveň jazykovej kompetencie bilingvistu v jednotlivých varietách (formách) jazykov odráža podmienky, ktoré na ich dosiahnutie mal, vrátane

potreby a motivácie ich používať a (a to je tiež veľmi dôležité) používať ich na určitej úrovni, ako aj šírku a hĺbku aktívneho kontaktu s nimi. Ak takýto jednotlivec nemal vytvorené vhodné podmienky na osvojenie si viacerých variet (foriem) svojich dvoch (alebo viacerých) jazykov, vrátane aktívneho kontaktu s nimi (nielen pasívne cez televíziu, rozhlas a noviny!), ako aj potreby a motivácie ich používať na primeranej (požadovanej) úrovni, potom aj úroveň fluencie (jazykovej kompetencie) v jednotlivých varieties (formách) týchto dvoch (viacerých) jazykov môže byť, resp. bude rozdielna.

Na záver ešte jeden aspekt, o ktorom je potrebné uvažovať. Je známe, že v minulosti bol bilingvizmus považovaný za niečo nezvyčajné a zriedkavé, niečo, čo bolo viac výnimkou ako pravidlom. Neskôr, koncom 20. storočia, sa tento názor začal meniť a najmä v literatúre venovanej problematike bilingvizmu sa začalo zdôrazňovať, že viac ako polovica svetovej populácie je bilingválna a že aj v zdanlivo „monolingválnych“ krajinách je podstatná časť populácie bilingválna. Toto malo za následok, že odborníci začali požadovať, aby sa detailne skúmal nie bilingvizmus, ale monolingvizmus. Avšak, ak by to aj bola pravda a „monolingválna“ časť populácie by nereprezentovala väčšinu, ešte stále je to obrovské množstvo ľudí a veľmi podstatný počet potenciálnych monolingválnych partnerov pre bilingválne osoby pri komunikácii. Na rozdiel od „bežnej“ situácie, keď bilingvisti komunikujú s inými bilingvistami s rovnakou kombináciou jazykov v pre nich „bežnom“ bilingválnom prostredí, existujú situácie, keď sa bilingvisti nachádzajú v monolingválnom prostredí alebo v prostredí, v ktorom musia komunikovať s bilingvistami s odlišnou kombináciou jazykov, a tak môžu, resp. musia používať iba jeden zo svojich jazykov. Berúc do úvahy veľkosť „monolingválnej“ časti svetovej populácie túto skutočnosť nemožno prehliadať, a teda situácie, keď bilingválne osoby budú musieť komunikovať iba v jednom zo svojich jazykov, nebudú také zriedkavé. V týchto situáciách sa budú bilingvisti nachádzať na „monolingválnom“ konci svojho jazykového kontinua (alebo v jeho bezprostrednej blízkosti) s jedným jazykom aktivovaným a druhým deaktivovaným. Avšak, napriek tejto „deaktivácii“ druhého jazyka môžu sa vyskytnúť a často sa aj vyskytujú v rečových prejavoch bilingvistov odchýlky od noriem „aktivovaného“ jazyka. Môže to byť spôsobené rôznymi dôvodmi (bilingválne dieťa ešte stále v procese osvojovania si jazyka, nedostatočná „deaktivácia“ druhého jazyka atď.). Jedným z nich je aj nedostatok aktívneho kontaktu so štandardnou (spisovnou) formou konkrétneho jazyka. V niektorých prípadoch, keď sa ovládanie tohto štandardu priamo vyžaduje (napr. prijímacie skúšky na univerzitu, prípadne neskoršie štúdium tohto jazyka na univerzite), môže toto predstavovať pre bilingválne osoby vážny problém. Ide

tu totiž nielen o dosiahnutie komunikačného cieľa, ale predovšetkým o rovnocenné „fungovanie“ bilingvistov s ostatnými (prevažne monolingválnymi) jednotlivcami. Preto je potrebné zabezpečiť vysokú úroveň kvality bilingválneho vzdelávania poskytovaného bilingválnym deťom (čo však nanešťastie nie je vždy skutočnosťou), ako aj ich dostatočného kontaktu so štandardnými formami/varietami oboch jazykov. Tak, aby sa nemohlo stať, že v dôsledku nedostatočného aktívneho kontaktu so štandardnou formou konkrétného jazyka budú mať bilingválne osoby neskôr obmedzené možnosti na štúdium alebo prácu v monolingválnom prostredí.⁴

Literatúra

- BLOOMFIELD, L.: *Language*. New York: Holt, Rinehart and Winston 1933.
- BOGOCZOVÁ, I.: K jazykové a komunikatívni kompetenci polské dvojazyčné mládeže na Těšínsku. *Časopis pro moderní filologii*, 76, 1994, 1, 19-27.
- BOGOCZOVÁ, I.: K fungování česko-polské dvojazyčnosti na Těšínsku v České republice.“ In: *Bilingvismus – minulost, přítomnost a budoucnost*. Ed. J. Štefánek. Bratislava: Academic Electronic Press 2002, 91-99.
- Chomsky, N.: *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press 1965.
- GROSJEAN, F.: The Bilingual as a Competent but Specific Speaker-Hearer. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 6, 1985, 467-477.
- GROSJEAN, F.: Individual Bilingualism. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Pergamon Press 1994, 1656-1660.
- GROSJEAN, F.: Transfer and language mode. *Bilingualism: Language and Cognition* 1 (3), 1998, 175-176.
- LANŠTYAK, I. – SZABÓMIHÁLY, G.: Contact Varieties of Hungarian in Slovakia – a Contribution to Their Description. *International Journal of the Sociology of Language*, 120, 1996, 111-130.
- MACKEY, W.: The Description of Bilingualism. In: *Readings in the Sociology of Language*. Ed. J. Alatis. Washington D.C.: Georgetown University Press 1968.
- PALLAY, J. – PALCÚTOVÁ, M.: Niektoré lingvistické, psycholingvistické a spoločenské aspekty intenzného trilingvizmu. In: *Bilingvismus – minulost, přítomnost a budoucnost*. Ed. J. Štefánek. Bratislava: Academic Electronic Press 2002, 115-127.
- PALLAY, J.: Intentionale Mehrsprachigkeit bei Kindern und ihre terminologischen Aspekte. In: *Philologica LVIII. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Ed. E. Ehrgangová – M. Juříčková. Bratislava: Vydavateľstvo UK 2003, s. 79-84.
- ŠTEFÁNIK, J.: A Study of English-Slovak Bilingualism in a Child. *Journal*, XXX, 1997, 721-734.
- ŠTEFÁNIK, J.: Bilingvismus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazykov. Intenzný bilingvismus u detí. Bratislava, Vydavateľstvo UK 2000.
- ŠTEFÁNIK, J.: The Critical Period Hypothesis and the Slovak Language. *Applied Language Learning*, 12, 2001, 2, 161-176.
- THIERY, C.: True Bilingualism and Second Language Learning. In: *Language Interpretation and Communication*. Ed. D. Gerver - H. Sinaiko. New York: Plenum Press 1978.
- WEINREICH, U.: *Languages in Contact*. The Hague: Mouton 1953.

⁴ Táto práca vznikla s podporou projektu VEGA č. 2/2087/22.

Ol'ga Sabolová

Ku kompozícii prózy Ladislava Balleka *Kraj za vinicami*

I

Výskumu kompozície umeleckej prózy sme venovali pozornosť vo viacerých úvahách (monograficky Sabolová, 1999; tam aj ďalšie naše štúdie). Sledovali sme v nich základné aspekty, črty a zákonitosti, variantnú škálu a premenlivosť zložiek *kompozície* prozaického textu, ale i jej funkčné, estetické možnosti a ambície. Štruktúrovanie kompozičných prostriedkov – *komponém* – sme pozorovali predovšetkým vo vzťahu k sémantike, k významovej či významovo-estetickej zložke prozaického diela.

Pri výbere vhodného metodologického postupu, vhodnej metódy sme uvažovali o širšom teoretickom rámci, ktorý by pomohol celostne zachytiť dominantné vzťahy kompozičných (teda morfológických, tvarových) a sémantických (významových) kontextov umeleckého diela i proces, dynamiku jeho stvárňovania, generovania. Ukázalo sa nám, že takýmto teoreticko-metodologickým východiskom by sa mohla stať teória jazykového (a estetického) znaku a teória S. Rakúsa o reláciách látky, témy, problému a tvaru¹ (najmä 1995). Je prirodzené, že sme z bohatej semiotickej i literárnovednej literatúry a osobitne z prác o kompozícii textu čerpali mnohé ďalšie cenné podnety (pozri najmä Sabolová, 1999; 2000).

Pri opise vzťahu kompozície a sémantiky prozaického diela vychádzame z názoru, že próza – v porovnaní s poéziou – má svoje kompozičné špecifiká, vyplývajúce predovšetkým z osobitného kreovania jej jazykovo-tematických zložiek. Ako konštatuje O. Čepan (1962, s. 18), „ústredným momentom“ rozdielu medzi prózou a poéziou, vyplývajúcim „z objektívneho jazykového základu“, je „spôsob *skladby* (podč. O. S.) jednotiek reči“. Práve onen špecifický „spôsob skladby“ morfológických (tvarových) prostriedkov prózy ako textu „in continuo“ (podľa vyjadrenia J. Hrabáka, 1970, s. 23), ako textu, v ktorom je na úrovni textových jednotiek rozhodujúcim činiteľom *syntaktická skladba* (a podstatou syntaxe je *spájanie*, „*kompozícia*“, *usporiadanie*), sa markantne vyníma v jeho kompozičnej štruktúre.

Kompozícia sa pohybuje na rovine tvaru, ktorý je však „konektorom“ celého komplexu vzťahov v semiotickom trojuholníku (ide o vzťah znaku a znaku/znakov). Kompozícia je teda tvarová štruktúra, ktorá je nadstavbovým vyjadrením konfigurácie znakových, a teda aj znakovno-estetických jednotiek.

Pri označení *tvar* (porov. aj pozn. 1) môžeme – podľa nášho názoru – uvažovať o množine prvkov (inventár, znakové jednotky, forma) a o množine vzťahov (štruktúra, kompozícia).

Kompozícia je v podstate arbitrárna napriek tomu, že má značné ambície „stavať sa“ aj ikonickou (táto jej sekundárna semiotická črta sa odvíja najmä od vlastnosti simultánnosti – porov. Sabolová, 2003; tam aj ďalšia lit.).

Metodologický postup, ktorý sme stručne uviedli a ktorý v našich výskumoch vzťahu kompozície a sémantiky umeleckej prózy používame, ponúka – napr. pri úvodných a záverečných komponémach prozaického textu – nasledujúce možné úvahy:

Tematické a problémové prvky v tkanive prozaického textu nemožno chápať izolovane, hoci v teoretickej a interpretačnej dimenzii sa takémuto osamostatňovaniu jednotlivých segmentov nevyhneme. Ak nie je v *začiatkových* miestach prózy (incipit, introdukcia) dostatočné uvedenie (teda línia tematickosti), nefunguje naplno ani to, čo by sme mohli nazvať „vtiahnutie“, „zintenzívnenie“ (línia problémovosti). Komplementarita problémového a tematického vyplýva totiž z toho, že problémové, ktoré sa dá chápať aj ako „rozmer“ účinnosti, pôsobnosti, nemôže byť dostatočne efektívne, „vtahujúce“, ak je nezrozumiteľné. Zrozumiteľnosťou ho nasycuje informatívna potencia tematického, ktoré navyše reprezentuje neproblémové vrstvy témy, je teda de facto telom príbehu, zabezpečuje kontinuitu s tou látkovou skutočnosťou, ktorá evokuje pocit života a životnosti.

Uvedená problematika sa, prirodzene, dotýka aj kompozičnej úrovne štruktúry umeleckého diela. Pri uvažovaní o vzťahu kompozície a sémantiky, v premietnutí na reláciu tematickosť – problémovosť, je nevyhnutné rátať s proporciou a mierou, ktoré sa dajú odvodzovať aj od takých kontextových podnetov, akými sú napr. literárne smery (väčšia tendencia k tematickosti v realizme, k problémovosti v romantizme a pod.), literárne žánre (väčšia tematickosť, resp. látkovosť v románe voči väčšej problémovosti v novelistike), typológia autorského idiolektu (inklinovanie intenzitného typu autora k problémovosti). Ukazuje sa zároveň, že celú otázku možno skúmať aj v antinómii umelecká literatúra – populárna literatúra (paraliteratúra) v tom zmysle, že vo vysokej literatúre (umeleckej literatúre) sú tematickosť a problémovosť funkčne vyvážené, kým nižší typ literatúry stavia na „nespútanej“, preexponovanej problémovosti. Zvýšená miera problémovosti a s ňou aj isté umelecké deficity však môžu zasiahnuť aj také rukopisy, ktoré sa usilujú o intenzívne posolstvá. Dochádza k tomu vtedy, keď literatúra začne plniť aj mimoumelecké úlohy; ide napr. o sociálny typ prózy, o národnobuditeľskú intenciu, o didaktické smerovanie, o intenzívnu apelovosť. Tu však môže nastať aj opačný pohyb, totiž uplatňovanie nežiaducej tematickosti v podobe explicitného formulovania ideálov, ale i narúšania či likvidácie mobilizačného čitateľského priestoru. S touto skutočnosťou sa do určitej miery stretávame – okrem iného – v slovenskej romantickej próze.

Pri komponovaní *záverečných* častí prozaického textu (finále, explicit) je dôležitý najmä fakt, akým spôsobom sa zavŕši naznačená a rozvinutá problematika. Autor tu má na výber, či dá prednosť napätiu alebo sémantickému posolstvu. Zdá sa však, že v týchto pásmach sa väčšmi uplatňuje problémová tematická intenzitnosť než v úvodných častiach, pretože sa tu zbiehajú veci, ktoré nazývame riešením, resp. dráždivým neriešením, uzatvorenosťou alebo otvorenosťou konca. Podľa rozličných poetík, smerov, autorskej typológie (napr. podľa intenzitnosti žánrového určenia) potom v týchto pásmach opäť môže ísť o protiklad väčšieho alebo menšieho mobilizačného priestoru, t. j. o situáciu, pri ktorej treba zvažovať, či záverečné pásmo v koherencii s predchádzajúcim vývinom textu dáva čitateľovi príležitosť, aby si príbeh dotvoril sám, alebo je priveľmi dopovedané. V porovnaní so začiatočnými pásmami tu vzniká určitá asymetria: kým v úvodných častiach prózy slúži tematické (ako uvádzajúce) tomu, aby sa problémové (ako „prenikajúce“, „vŕhujúce“) stalo zrozumiteľným, v závere textu môže priveľká alebo nezvládnutá informatívnosť, tematickosť pôsobiť voči problémovému nefunkčne a uzatvárajúco. Inými slovami, autor si musí z kompozičného hľadiska dať záležať na tom, aby vytvoril sémantiku, ktorá zostáva za textom a v ktorej sa realizuje sám čitateľ.

Záver prózy býva tradične umeleckejší vtedy, keď je provokujúcejší, znepokojujúcejší, keď má v sebe „energii“ a intenciu aj po skončení príbehu intenzívne pôsobiť na čitateľovo vnútro, obrazne povedané, keď je schopný prenasledovať čitateľa v zatektovej situácii. Ide tu z tvárneho hľadiska o taký produkčný postup, ktorý – inklinujúc k problémovosti – si uchováva recepcnú mobilizujúcu potenciu a zároveň kontakt s látkovosťou (opačne vyznieva napr. happy end, teda záver, ktorý je typickou ukážkou nerešpektovania látkovej frustrácie, výkyvu, smrti, konca a podobne).

Konfigurácia tematického a problémového, tak ako sme ju schematicky vyčlenili pri interpretácii incipitov, introdukcií, finálnych segmentov a explicitov (Sabolová, 1999, najmä na s. 9-27), by sa dala zachytávať, ale aj potvrdzovať i širšími súvislosťami, o ktorých bola napokon už reč.

II

Na ilustráciu niektorých našich teoretických pozorovaní vzťahu kompozície a sémantiky sme si vybrali novelu Ladislava Balleka² *Kraj za vinicami* zo zbierky próz *Južná pošta* (1979). Niektoré kompozično-sémantické dominanty sa naznačujú už v rámcových (úvod a záver) komponémach (o dôležitosti týchto kompozičných zložiek v románe L. Balleka *Pomocník* pozri F. Všeticka, 1986, s. 127-128).

Ide o nasledujúce textové jednotky:

Úvod (incipit a introdukcia):

Chlapec.

Prebudil sa náhle, skôr ako inokedy.

Vo vysokom okne spálne sa pohybovala čipková záclona, v záhrade vládlo tiché ráno, pomedzi rozkvitnuté stromy a orgován presvitla svetlomodrá obloha. (s. 29)

Záver (rozšírené finále a explicit):

„Ocko, prečo som nemohol ostať tam, kde som bol malým chlapcom?!“

„Nesmúť, Ján, sľubujem ti, že ak sa ešte raz budeme sťahovať, pôjdeme už len ta, kde žijú kormorány.“

Koč zastal, zavládlo ticho, ostali bez pohnutia sedieť.

A chlapec už začul ten vysoký tenký tón, ktorý raz dozneje v deň otcovho zániku a smrti. (80)

Incipitom tejto novely je jednočlenná veta *Chlapec.*, realizovaná pomenovaním, ktoré vŕahuje čitateľa do bohatých tematických konotácií. Je to koncentrovaný textovo pomenovací fókus, tematická dominanta s nepriamymi asociáciami na motív detstva, časovej kontinuity, rodiny, s alúziami na detské „odkrývanie“ neznáameho. Absencia sukcesívnych rozmerov textu posilňuje simultánnu asociatívnu os príbehu, pritlmuje epické parametre autorovej výpovede a nahráva lyrickosti. Zníženou prediktabilitou možných textotvorných prvkov sa rozohráva jemná tenzívna, ale až zatextová „situácia“, preto incipit by sme mohli charakterizovať ako tematický.

V prvej textovej jednotke ďalšej časti introdukcie *Prebudil sa náhle, skôr ako inokedy.*, je rušivým prvkom príslovka *náhle*, ktorá s nasledujúcou časťou výpovede „skôr ako inokedy“ predlžuje jemnú tenzívnu os autorovej kompozičnej stratégie. Do ustáleného chlapcovho spánku vstupuje arytmičný výkyv, na ktorý čitateľ očakáva odpoveď v ďalšom textotvornom procese.³

Pokračujúce zložky introdukcie „Vo vysokom okne spálne sa pohybovala čipková záclona, v záhrade vládlo tiché ráno, pomedzi stromy a orgován presvitla svetlomodrá obloha.“ sa opierajú najmä o prídavné mená vyrovnávajúceho, detenzívneho charakteru (vo vysokom okne, čipková záclona, tiché ráno, rozkvitnuté stromy, svetlomodrá obloha). Na pozadí prvej časti introdukcie možno hovoriť o jej tematickom charaktere s náznakom problémovosti. Príroda sa tu ukazuje ako stacionárny, upokojujúci činiteľ, ako „mäkké“ pozadie na zvýšenie kontrastu s ostrejšími epickými konfliktmi. Vychádzajúc z introdukcie, ktorá by mohla poslúžiť ako istý metonymický interpretačný priestor, môžeme konštatovať, že L. Ballek pracuje metódou kompozično-sémantického náznaku, opakujúceho sa v istých

rytmických vlnách, ktoré v asociatívnom predpolí epického rozprávania rozohrávajú základné lyrické motívy a alúzie: už uvedený motív detstva, „rozprávkovvej“ tajomnosti, motívy prírody, ktoré sa v texte kreujú „celistvými“ impresiami, vychádzajúcimi z vnímania a „zažitia“ farby (v prózach tohto autora je farebný princíp, často napojený na synestetické relácie, jednou z dominantných komponém), zvuku a vône (J. Števček tu hovorí o „lyrickej evokácii dojmu“ – 1989, s. 547; A. Bagin konštatuje, že L. Ballek „sa orientuje na scenérie jari a leta; scenérie plného rozžitia južnej prírody s charakteristickými znakmi zmyslových senzácií“ – 1979, s. 77).

Všimnime si úryvok (začiatok 11. kapitoly, s. 66):

Ráno pokosili lúku, večer už vôňa sena nedala spať. Zadušala, znepokojovala, lákala kamsi odísť.

Bol neskorý mesačný večer, vlastne noc, v dedine a nad ňou, v oblohe, znel nočný zvon. Horelo. Možno opäť čosi zapálil vlak. Kraj trápili horúčavy a vysušajúci vietor. Keď zvon doznel, znova sa roztikali hodiny, bolo počuť mlyn, zosilnenlo úpenlivé cvrlikanie; cvrčky museli stúpať do kopcov, smädné a vyčerpané, iste z posledných síl. V kuchyni opäť netikali hodiny, zase ich Ján pokazil, alebo, ako hovorieval jeho starší brat, rozmajstroval.

Noc bola dusná, tmavomodrá; v sklách vysokého okna spálne horelo červenkasté mesačné svetlo. Nad svetlým pásom agátov ležal plný mesiac, za vinicami hlboké a ďaleké nebo.

Prírodné motívy ako súčasť priestoru sa zúčastňujú na kreovaní **zmyslového** ako protikladu k **racionálnemu** viažucemu sa na historický čas (porov. Petřík, 1988, s. 71). Kompozično-sémantická opozícia priestoru a času⁴ má v analyzovanej próze aj prepojenie na príslušné semiotické princípy (historická primárnosť ikonicko-symbolických znakov – aspekt dieťaťa, zmyslovosť; historická sekundárnosť arbitrárnych znakov – aspekt dospelého človeka, racionalizmus; k protikladu zmyslovosť, detský zážitok – racionalizmus, premyslený koncept dospelého človeka porov. Petřík, ibid., s. 73).

L. Ballek uplatňuje amplifikačnú metódu, postup navrstvovania, rozvíjania a kumulovania motívov (s touto „technikou“ súvisí aj ich variantnosť) a sémantických jednotiek aj vzdialenejších asociatívnych polí na úrovni mikrotextu, v ktorom predznamenávajú autorovo vnútrotextové, „intraarteficiálne“ nadväzovanie. Na ilustráciu uvádzame nasledujúce textové jednotky:

...býval vo vidieckych kúpeľoch pašerákom, kde sa darilo na dočasnej slovensko-maďarskej hranici hroznu, ovociu a kukurici, starcom, tabaku a slnečniciam a kde rýchlo dozrievali zmysly, tekvice a malé deti. (s. 30)

Pivnicou sa šírila vôňa suchých jedál, zápach vlhkej pokožky, perín, petroleja, múrov a stuchnutých zimných oblekov. (s. 46)

Táto metóda „substitučného“ generovania textotvorných prvkov posilňuje asociatívnu, simultánnu, ikonicko-symbolickú znakovú líniu a nahráva (aj naznačovaním rytmizačných impulzov) lyrizačným indiciám textu.

Kompozičný oblúk novely sa v rozšírenom finále (pozri vyššie) uzatvára motívom *kormoránov* (ide o vodné vtáky) predstavujúcich vzdialené kraje, more (natíska sa tu aj alúzia na „cestu“ rieky Ipľa, ktorá preteká krajom autorovho detstva, vlieva sa do Dunaja a „zaniká“ v mori) a metonymickou paralelou aktuálnej stacionarity a ticha (*Koč zastal, zavládlo ticho, ostali bez pohnutia sedieť.*) a gnómskym tichom ukončenia ľudského života. Je to oblúk ľudskej životnej púte s ikonickou kompozičnou amplitúdou jej *začiatku* (chlapec, ráno, prebúdzanie sa) a *konca* (otec, ticho, doznievanie). V tichosti odchodu zaznie vysoký tenký disproporčný tón (záver prózy je takto „uzatvárajúci“, detenzívny, tematický s jemnými problémovými prvkami).

Medzi hranami týchto oblúkov prebieha sugestívna autorova „hra“ na epiku (s jej „realistickým“ látkovo-historickým predpolím) a na zmäkčujúce lyrické intermezzá s pôvabnou priamou aj aluzívnou obraznosťou.

Ladislav Ballek je epik s čujnosťou básnika.

* * *

Naše skice o základných komozično-sémantických črtách novely L. Balleka *Kraj za vinicami* ponúkajú – vzhľadom na vnútrotextové (najmä motivické, a to chronokomponémové a topokomponémové) nadväzovanie jeho próz – niektoré impulzy aj pre analýzu autorovho „palánkového“ cyklu, osobitne stvárneného v románoch *Pomocník* a *Agáty*.

Poznámky

¹ S. Rakús (1995) uvedené pojmy definuje takto: *látka* je „vonkajšia skutočnosť – nielen životná, ale aj arteficiálna, umelecká“ (s. 4); *téma* je „vnútorná literárna skutočnosť konkrétneho sujetového útvaru“ (s. 4); *problém* je „disproporčné zameranie témy“ (s. 6); obsah pojmu *tvár* autor explicitne nevymedzuje (ide zrejme o „vonkajšie“, materiálne, morfológické vyjadrenie, zachytenie významovej zložky textu).

² Ladislav Ballek (2. 4. 1941, Terany), prozaik, publicista. Vydal nasledujúce knihy próz: *Útek na zelenú líku* (1967), *Púť červená ako ľalia* (1969), *Biely vrabec* (1970), *Južná pošta* (1974), *Pomocník* s podtitulom *Kniha o Palánku* (1977), *Agáty* s podtitulom *Druhá kniha o Palánku* (1981), *Lesné divadlo* (1987), *Čudný spáček zo Slovenského raja* (1990), *Trinásty mesiac (Sen noci mesačných)* (1995); knihy esejí: *Letiace roky* (1997), *Zlatý stôl* s podtitulom *Verejne v rokoch 1974 – 1999* (2000). (Podrobnejšie pozri: *Encyklopédia slovenských spisovateľov*, 1984; *Slovník slovenských spisovateľov*, 1999; *Ladislav Ballek – prozaik, publicista a esejista*, 2002.)

³ Návraty k tomuto napäťovému prvku v 2. kapitole však neurčitost' celkom neodstraňujú. Pozorujme úryvky:

„Čo tu robíš, Ján?“ ozval sa nad ním hlboký hlas.
 „Dívam sa, ocko.“
 „Prečo si ušiel?“
 „Prebudilo ma niečo.“
 „Niečo? Čo to mohlo byť?“
 „Neviem. A potom som počul cengat' krúžky a videl som včelu.“
 (s. 32)
 „Tak čo ťa to zobudilo?“ opýtal sa otec pred matkou a sadal si nazad do kresla.
 „Neviem.“
 „Vietor?“
 „Vietor? Nie.“
 „Nevieš?“
 Pokrútil hlavou.
 „Čo ho to zobudilo?“ opýtala sa matka.
 Ján: „Potom som počul cengat' krúžky a videl som včelu.“
 „Aha, včelu...“
 (s. 33)

Je tu akýsi autorov náčrt, skica, ktorá poskytuje percipientovi istý manévrovací priestor, pričom odozva tejto situácie na viacerých miestach prózy má simultánne, teda lyrické vyznenie.

⁴ Pri skúmaní funkcie/funkcií kompozičného prvku vychádzajúceho z týchto kategórií by sa dalo uvažovať o pomenovaniach *chronokomponéma* a *topokomponéma* a o „zduženom“ termíne *chronotopokomponéma*.

Literatúra

- BAGIN, A.: *Ladislav Ballek: Pomocník, 1977*. In: Števček, J. – Bagin, A.: *Obrazy a myšlienky* (Niekoľko pohľadov na súčasnú slovenskú literatúru). Bratislava, Smena 1979, s. 71-80.
- BALLEK, L.: *Južná pošta*. 2. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1979. 240 s. (novela *Kraj za vinicami* na s. 29-80).
- ČEPAN, O.: *Poézia a próza*. In: *Otázky prózy*. (Litteraria. 5.) Red. O. Čepan. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962, s. 7-28.
- Encyklopédia slovenských spisovateľov*. 2. zväzok. 1. vyd. Bratislava, Obzor 1984, s. 27-28.
- HRABÁK, J.: *O charakter českého verše*. 1. vyd. Praha, Svoboda 1970. 229 s.
- Ladislav Ballek – prozaik, publicista a esejista*. 1. vyd. Zost. P. Odaloš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2002. 26 s.
- PETRÍK, V.: *Senzuálne a racionálne prvky Ballekovej prózy*. *Romboid*, 23, 1988, č. 3, s. 70-74.
- RAKÚS, S.: *Poetika prozaického textu (Látka, téma, problém, tvar)*. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1995. 119 s.
- SABOLOVÁ, O.: *Kompozičné a sémantické súvzťažnosti umeleckej prózy*. 1. vyd. Prešov, Náuka 1999. 131 s.
- SABOLOVÁ, O.: *Tvarovo-významové súvzťažnosti umeleckej prózy*. In: *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Presoviensis. Studia Philologica. Annus VII*. Red. F. Ruščák. Prešov, Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove 2000, s. 28-34.
- SABOLOVÁ, O.: *Ikonickosť kompozície*. In: *Komunikácia a text. Zborník fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity 2003* (v tlači).
- Slovník slovenských spisovateľov*. 1. vyd. Praha, Libri 1999, s. 45-46.
- ŠTEVČEK, J.: *Dejiny slovenského románu*. 1. vyd. Bratislava, Tatran 1989. 623 s.
- VŠETIČKA, F.: *Kompoziciána. O kompozičnej výstavbe prozaického diela*. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1986. 271 s.

Prozodická štruktúra slovenského slova

1. Na fónicko-prozodickej (fónicko-suprasegmentálnej) charakteristike slova (a tvaru) v spisovnej slovenčine sa v rozhodujúcej miere zúčastňujú dva samostatné suprasegmenty – *kvantita* a *prízvuk*.¹ Tieto zvukové javy sa na sonantických jadrách slabík (a cez ne na celej slabike) realizujú súbežne, simultánnym spôsobom (ohlásajúcim ikonicko-symbolický znakový princíp²).

1.1. Fungovanie kvantity (suprasegmentu vyplývajúceho z časovej modulácie artikulačného prúdu, hlasu) – využívanie tohto javu na fonologicko-dištingtívnu funkciu a jej regulovanie osobitným typom neutralizácie (podrobnejšie Sabol, 1984; 2003 b; porov. aj v pozn. 1) – predstavuje jednu z najsvojráznejších zvukových črt spisovnej slovenčiny. Vzhľadom na to, že v spisovnej slovenčine má kvantita, dĺžka nositeľov slabičnosti fonologicko-dištingtívnu funkciu (porov. dvojice slov a tvarov *latka* – *látka*, *luky* – *lúky*, *vysypať* – *vysýpať*, *vytrhať* – *vytrháť*, *pokladnička* – *pokladníčka*, *hrabačka* – *hrabáčka*, *mesta* – *mestá*, *kosti* – *kostí* atď.), možno vzťah medzi segmentmi a suprasegmentmi definovať ako ekvipolentný s prienikovou množinou kvantity. Kvantita je však vo fónickom systéme slovenčiny uzlový jav prepájajúci nielen segmenty a suprasegmenty, ale aj protiklad vokálov a konsonantov cez prechodné pásmo medzi nimi, v ktorom má výrazný zástoj (neslabičné [i] a [u] ako prvé zložky diftongov [ia ie iu uo] fungujúcich ako dlhé sonantické prvky; slabikotvorné [r ř l ľ] ako súčasť kvantitatívnej vokalickej korelácie).

1.1.1. Pri rozložení kvantity v slovenských slovách a tvaroch a pri jej systémovom uplatňovaní ako „ukazovateľ“ určitých tendencií vzťahu formy a obsahu jazykových jednotiek možno pozorovať súčinnosť fonologickej a morfolologickej a fonologickej a derivačnej roviny. „Dvojúrovňové“, ale aj dvojsmerné fungovanie protikladu kvantitatívnosť – nekvanitatívnosť, $Lg - Lg^0$ „stelesnené“ v neutralizačných a alternačných zmenách foném a ich dištingtívnych príznakov³ sa stáva signálom rozhrania tvarotvorného a slovotvorného procesu (Sabol, 1976; v našej časti práce Ondruš – Sabol, 1987, s. 114-117; 123-125; Sabol, 1989, s. 143-144): v tvarotvorných procesoch sa systémovo (dominantne) uplatňuje neutralizácia kvantity (preniká príslušnými paradigmami substantív, adjektív a sloves) a kvantitatívna alternácia je pritlmená (funguje ako subdominanta), pri slovotvorných procesoch možno pozorovať opačnú tendenciu⁴ (dominantu tvoria alternačné javy a subdominantou je neutralizácia kvantity). Tieto funkcie „zaručuje“ cez kvantitu súčinnosť a

protipohyb slabičnej a morfematickej štruktúry, pričom vo vývine slovenčiny možno pri kvantite pozorovať tendenciu (pod silnejším tlakom morfémy, predovšetkým pri alternáciách) k jej morfonologizácii. Hladina morfofonémy zlučuje do fónického invariantu často „rozptýlené“ realizácie foném s príznakom $Lg - Lg^0$ a ich signálových korelátov a garantuje kvantite jej „stabilitu“ (podrobnejšie Sabol, 2003 b).

1.2. Prízvuk, druhý suprasegment rozhodujúci o prozodickej štruktúrovanosti slova a tvaru, v spisovnej slovenčine dominantne vychádza z dynamickej zložky zvukovej reči, je prozodérou, ktorá vzniká silovou moduláciou artikulačného prúdu (presnejšie: je to zvukovo komplexný jav, ktorého fónickou dominantou je v spisovnej slovenčine intenzita – porov. Sabol, 1986, s. 404-405; Sabol – Zimmermann, 1994, s. 51-53). Prízvuk má v spisovnej slovenčine fixné miesto: je viazaný na prvú slabiku slova (*Zajtra pôjdeme domov. Práve vychádza mesiac ako strieborný peniaz.*). Pevné miesto prízvuku na 1. slabike slova a tvaru rozhodujúcim spôsobom určuje prozodický charakter spisovnej slovenčiny: jej rytmicko-prozodická „tvár“ je daná dominantnou frekvenciou zostupných, decrescendových taktov; podstatne nižší výskyt majú obstupné, crescendovo-decrescendové takty, ktoré predpokladajú „mäkký“, proklitický začiatok, takmer úplne sú vylúčené vzostupné, crescendové takty (ide vlastne o kombináciu proklitiky alebo neprízvučnej jednoslabičnej predložky a prízvučného jednoslabičného slova v rámci toho istého taktu; o rytmickej stavbe slovenčiny pozri Sabol, 2000). Tým sú dané objektívne rytmické „dispozície“ slovenčiny aj pre stvárňovanie umeleckého, osobitne veršovaného textu.

2.0. Dialektická spätosť jednotiek jazykového systému umožňuje obidva skúmané suprasegmenty – prízvuk a kvantitu – premietnuť na spoločného menovateľa. Toto spätie ponúka možnosť skúmať prozodickú štruktúru slovenského slova (tu má svoje základné domovské právo prízvuk, ale cez slabiku aj kvantita), ale aj sledovať prozodicky, teda kvantitatívne a prízvukovo modulované slabiky (tu má svoje primárne domovské právo kvantita, ale cez vyššie jednotky, slová, ktoré sú zložené z prízvukovo modifikovaných slabík, aj prízvuk).

2.1. Z hľadiska typológie treba zdôrazniť, že spisovná slovenčina potvrdzuje nezlučiteľnosť, inkompatibilitu voľnej kvantity a voľného prízvuku (o tomto zákone porov. Jakobson, 1931; Krámský, 1966). V podstate voľná kvantita, iba v niektorých prípadoch viazaná rytmickým zákonom, umožňuje sémantické, významové rozlíšenie slovenských slov a tvarov (porov. v 1.1), ale zvuková sústava slovenčiny nepripúšťa aj uvoľňovanie prízvuku a jeho využitie v totožnej fonologickej funkcii. Vyťaženie protikladu krátkeho a dlhého nositeľa slabičnosti na významové rozlíšenie jazykových jednotiek nižšieho stupňa (morfém, slov)

však paradoxne, ale zákonite neumožňuje plné „rozohrávanie“ kvantity vo výstavbe vyšších jazykových útvarov (na úrovni vety). Práve opačná je situácia pri prízvuku (na túto zákonitosť v širších typologických súvislostiach upozornil M. Romportl, 1973): v nižších jednotkách sa nevyužíva ako prostriedok na významové rozlíšenie (v slovenčine má „len“ delimitačnú funkciu, slúži ako prostriedok na rozhraničenie slov, prípadne taktov), ale dá sa upotrebovať vo vyšších kontextových útvaroch; potvrdzuje to „prerastanie“ prízvuku do vetnej aktualizácie – dôrazu a možnosť expresívnej, citovej aktualizácie dôrazu – emfáza (Sabol, 1975, s. 383-385; 1977, s. 37-51).⁵

Fonologický protiklad $Lg - Lg^0$ sa v spisovnej slovenčine zúčastňuje na charakteristike a zvukovom stvárnení fón/foném istého typu (fungujúcich ako nositeľa slabičnosti); z toho vyplýva záver, že kvantita, dĺžka nositeľov slabičnosti je viac vlastnosťou slabiky než slova (slovo „utvára“ cez slabiky modulované protikladom krátka – dlhá sonanta). Postavenie prízvuku v spisovnej slovenčine na pevnom mieste v slove vylučuje možnosť jeho využitia na významové rozlíšenie slov a tvarov. Viazanosť slovenského prízvuku práve na prvú slabiku slova sa však stáva prostriedkom na signalizovanie začiatku tejto dominantnej jazykovokomunikačnej jednotky; prízvuk je teda viac vlastnosťou slova než slabiky (o týchto otázkach širšie uvažujú napr. J. Kuryłowicz, 1966 a J. Hrabák, 1970). Fakt, že kvantita je v spisovnej slovenčine primárne vlastnosťou slabiky a prízvuk primárne vlastnosťou slova, možno dokázať aj experimentálne: izolovaná slabika sa dá podľa kvantity perцепčne určiť – najmä ak sa v nej zachováva približný artikulačný pomer krátkeho a dlhého nositeľa slabičnosti, ale vzhľadom na prízvuk nie (takáto slabika, keďže v nej chýba dlhší kontext na porovnanie silovej modulácie, vyznieva vlastne „prízvučne“, čo nevystihuje jazykovú skutočnosť); prízvuk vnímame na celkovom intenzitnom pozadí ako relatívnu vlastnosť slabiky v protiklade k ostatným slabikám v rámci slova (taktu).

2.2. Výsledky výskumu prozodickej výstavby slovenských slov (podrobne Sabol, 1981), ktorú sme rozoberali cez rozličné zoskupenie prozodicky (prízvukovo a kvantitatívne) modelovaných slabík,⁶ ukazujú, že s rastom slabičnosti slov sa vyrovnáva pravdepodobnostné rozloženie jednotlivých typov prozodicky stváňovaných slov (vrchol reprezentujú 8-slabičné, 6-slabičné, 4-slabičné a 5-slabičné slová); tým sa zároveň znižuje možnosť predvídať prozodické zloženie týchto podmnožín slov a zvyšuje sa neurčitosť pri výbere konkrétne modifikovaného slova. Najnerovnomernejšie pravdepodobnostné rozloženie majú dvojslabičné slová; tu jednoznačne prevláda typ krátka prízvučná + krátka neprízvučná slabika. Typ s krátkou prízvučnou slabikou na 1. mieste a s ostatnými krátkymi neprízvučnými slabikami je najčastejší aj v podmnožinách 3-slabičných až 6-slabičných slov.

V 2-slabičných slovách predstavuje 55,6 %, v 3-slabičných slovách 41,5 %, v 4-slabičných slovách 36,4 %, v 5-slabičných slovách 29,8 % a v 6-slabičných slovách 30,2 % všetkých kvantitatívne a prízvukovo rozlíšených konfigurácií slabík. Celkove však možno konštatovať, že prozodická štruktúra slovenského slova je vyhranená; najfrekvencovanejšie typy pokrývajú dominantnú časť všetkých prozodicky stváňovaných slov jednotlivých podmnožín vymedzovaných podľa slabičnosti.

Zo štyroch možných kvantitatívne a prízvukovo diferencovaných slabík v spisovnej slovenčine (neprízvučná krátka – **x**, prízvučná krátka – **x**, neprízvučná dlhá – **x'**, prízvučná dlhá – **x'**) má najvyššiu frekvenciu najmenej príznakový typ (neprízvučná krátka) a najnižšiu frekvenciu najviac príznakový typ (prízvučná dlhá), ktorý „spotrebúva“ zo všetkých uvedených typov slabík najväčšie množstvo artikulačného času a sily výdychového prúdu. Táto skutočnosť nepochybne súvisí aj s princípom jazykovej ekonómie a komunikačnej „efektívnosti“ slovenčiny (podobne je to aj v iných jazykoch).

Pomer rozoberaných typov slabík je v skupinách 1-slabičných až 8-slabičných slov spisovnej slovenčiny takýto:

	x	<u>x</u>	x'	<u>x'</u>
1-slab. slová	14,4	8,5	1	1,8
2-slab. slová	5,1	4,8	1,5	1
3-slab. slová	11,6	5,8	3,4	1
4-slab. slová	48,2	19,8	14,3	1
5-slab. slová	214,3	65,7	52,3	1
6-slab. slová	176,3	40,8	32	1
7-slab. slová	82,3	14,9	12,9	1
8-slab. slová	35,7	5	6	1
priemer	9,4	5,7	2,4	1

Ukazuje sa, že dominantný slabičný typ – krátka neprízvučná slabika – od 2-slabičných slov zvyšuje svoju pravdepodobnosť. Výnimočné postavenie v hierarchii prozodicky modulovaných slabík majú 1-slabičné slová, v ktorých má najnižšiu frekvenciu neprízvučná dlhá slabika, a 8-slabičné slová (tu má prízvučná krátka slabika najmenšiu pravdepodobnosť zo všetkých podmnožín slov; nízky výskyt 8-slabičných slov však relativizuje objektívnejšiu platnosť tohto zistenia). Osobitné postavenie jednoslabičných slov pri rozložení prozodicky stváňovaných slabík neprekvapuje. Problematika prízvuku je pri nich najsvojráznejšia (vysoký výskyt majú neprízvučná slová, enklitiky, a potenciálne

neprízvučné slová, proklitiky). Z hľadiska kvantity je zasa pri nich zaujímavé to, že neutralizácia protikladu $Lg - Lg^0$ sa v nich nevyskytuje a ani nemôže vyskytnúť; niet tu slabiky, ktorú by v rámci slova ovplyvňovala predchádzajúca dlhá slabika.

2.3. Prozodickú stavbu slovenských slov možno skúmať aj cez rozloženie prízvukovo a kvantitatívne diferencovaných slabík na mieste ich 1. až 8. slabiky. Postavením najväčšej koncentrácie uvedených slabík je 1. slabika slova; tu sa môžu vyskytovať všetky štyri možné prozodické modifikácie slovenských slabík (prízvučná krátka, neprízvučná krátka, prízvučná dlhá, neprízvučná dlhá), v ostatných slabikách len dve (neprízvučná krátka a neprízvučná dlhá). Táto skutočnosť súvisí s pevným miestnom prízvuku na 1. slabike slovenských slov a tvarov.

3. Naše hlavné pozorovania o súčinnosti a protipohybe kvantity a prízvuku, suprasegmentov s rozhodujúcou úlohou pri kreovaní prozodickej štruktúry slova (a tvaru) v spisovnej slovenčine, zhrňame do nasledujúcich záverov:

a) Kvantita je v spisovnej slovenčine svojou artikulačno-akustickou, perцепčnou a semioticko-simultánnou podstatou suprasegmentálnym javom, ale funkčne je spätá so základnými inherentnými fonologickými vlastnosťami konštituujúcimi a diferencujúcimi fonémy ako dištinkatívne prvky. Tento fakt dovoľuje definovať vzťah medzi segmentmi a suprasegmentmi ako ekvipolentný s prienikovou množinou kvantity.

b) Fonologický protiklad podľa kvantity (kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť) sa v spisovnej slovenčine zúčastňuje na charakteristike a zvukovom stvárnení foném fungujúcich ako sonantické jadrá slabík, nositele slabičnosti. Kvantita je takto viac vlastnosťou slabiky než slova; slovo „utvára“ cez slabiky modifikované podľa opozície kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť.

c) Kvantita je vo fónickom systéme slovenčiny uzlový jav viažuci nielen segmenty a suprasegmenty (porov. bod a), ale aj protiklad vokálov a konsonantov, a to cez prechodné pásmo medzi nimi.

d) Kvantita je zásadný zvukový fenomén slabík v slovenčine (porov. aj bod b), prepájajúci cez morfémy zvukový a významový plán, najmarkantnejšie vo vzťahu fónickej (fonologickej, morfonologickej) a morfolologickej a fónickej (fonologickej, morfonologickej) a derivačnej sústavy. „Dvojúrovňové“, ale aj dvojsmerné (progresívne a regresívne) fungovanie protikladu kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť „stelesnené“ v neutralizačných a alternačných zmenách foném a ich dištinkatívnych príznakov sa stáva signálom rozhrania tvarotvorného a slovotvorného procesu: v tvarotvorných procesoch sa systémovo (dominantne) uplatňuje

neutralizácia kvantity a kvantitatívna alternácia je pritlmená (funguje ako subdominanta), pri slovotvorných procesoch možno pozorovať opačnú tendenciu (dominantu tvoria alternatívne javy a subdominantou je neutralizácia kvantity). Tieto funkcie „zaručuje“ cez kvantitu súčinnosť a protipohyb slabičnej a morfematickej štruktúry, pričom vo vývine slovenčiny možno pri kvantite pozorovať tendenciu (pod silnejším tlakom morfémy, predovšetkým pri alternáciách) k jej morfonologizácii.

e) Kvantitatívne alternácie v slovenčine potvrdzujú synergický vzťah medzi slabikou a morfémy (na pozadí relácie symetrie a asymetrie medzi týmito jednotkami), ktorý nazývame *zákonitosťou sonantickej ekvivalencie medzi slabičnou a morfematickou štruktúrou*.

f) Využívanie fonologického protikladu kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť na fonologicko-dištingtívnu funkciu a jej regulovanie osobitným typom neutralizácie tvorí jednu z najsvojráznejších zvukových črt spisovnej slovenčiny.

g) Prízvuk je zvukovo komplexný jav: na jeho stvárnení sa zúčastňuje intenzitná, frekvenčná a časová zložka signálu. V spisovnej slovenčine je jeho fónickou dominantou intenzita.

h) Fixné miesto prízvuku v spisovnej slovenčine vylučuje možnosť jeho využitia na sémantické rozlíšenie slov a tvarov. Viazanosť slovenského prízvuku práve na prvú slabiku slova sa však stáva prostriedkom na signalizovanie začiatku tejto jednotky (ide o fonologicko-delimitačnú funkciu); prízvuk je takto viac vlastnosťou slova než slabiky.

i) Viazanie slovenského prízvuku na prvú slabiku slova spôsobuje jednoznačnú dominantnosť zostupných, decrescendových taktov, teda výrazným spôsobom ovplyvňuje rytmicko-prozodický ráz spisovnej slovenčiny.

j) Spisovná slovenčina potvrdzuje typologickú zákonitosť inkompatibility, nezlučiteľnosti voľnej kvantity a voľného prízvuku.

k) Prozodická štruktúra slovenského slova, kreovaná zoskupeniami suprasegmentálne (kvantitatívne a prízvukovo) modelovaných slabík, je vyhranená. Jednoznačne v nej dominuje najmenej príznakový typ (krátka neprízvučná slabika) a najnižšiu frekvenciu má najviac príznakový typ (dlhá prízvučná slabika).

Poznámky

¹ Súčinnosť kvantity a prízvuku má v slovenčine aj historické rozmery: ukázala sa totiž ako rozhodujúci faktor aj pri vzniku neutralizácie protikladu kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť, rytmického zákona, rytmického krátenia (Pauliny, 1963, s. 141-146).

² Protiklad segmentálneho a suprasegmentálneho podsystemu možno definovať aj na pozadí dvoch základných semiotických princípov v jazyku: ikonicko-symbolického a arbitrálneho. Túto opozíciu „tieňuje“ aj

binárny protiklad *simultánnosť*, vlastnosť dominantne sa uplatňujúca pri suprasegmentoch (ide o voľný, asociačný princíp spájania prvkov; na tejto, ikonicko-symbolickej „osi“ jazyka možno ďalej vymedziť ako „ťažiskové“ príznaky napr. metaforický princíp, paradigmatickosť, diskontinuitnosť, dominantne hľadisko percipienta), proti *sukcesívnosti*, vlastnosti dominantne sa uplatňujúcej pri segmentoch (ide o tendenciu k lineárnemu radeniu prvkov; na tejto, arbitrárnej „osi“ jazyka možno ďalej vymedziť ako „primárne“ črty napr. metonymický princíp, syntagmatickosť, kontinuitnosť, v rozhodujúcej miere hľadisko expedienta – podrobnejšie Sabol, 2003 a; tam aj rozbor príslušnej literatúry).

³ Pri neutralizácii protikladu $L_g - L_g^0$ ide o progresívny tlak dlhej sonanty (a cez ňu slabiky) na dlhú sonantu (slabiku) v rámci slova a tvaru (zasahujúci úroveň fóny a fonémy, resp. aj hypofóny – podrobnejšie Sabol, 1989, s. 30-31; 1998), pri alternančných zmenách kvantity ide o regresívny tlak morfémy na dlhú sonantu (zasahujúci úroveň fóny, fonémy a morfofonémy, resp. aj hypofóny – ibid.).

Pripomínáme, že pri alternáciách ovplyvňuje dlhú sonantu nielen dlhá sonanta v morféme, teda dlhá morféma (*vín-o - vín-ár-ø*), ale aj krátka morféma (*dážď-ø - dažď-a*), resp. (krátku sonantu) aj nulová morféma (*žen-a - žien-ø*). Ako vidieť, pri korelovaných kvantitatívnych alternáciách je pohyb v dvoch smeroch: a) od krátkej k dlhej sonante (*vrana - vrán, baran - baránok, hus - húsa* – ide o základný typ), b) od dlhej ku krátkej sonante (*náš - našim, cválat' - cval, archív - archivár, kľúč - kľučiar* – ide o inverzný typ; porov. Sokolová, 2000, s. 418-423; podobne je to aj pri alternáciách nekorelovaných vokálov – ibid., s. 423-426). Postup od dĺžky ku krátkosti pri protiklade $L_g - L_g^0$ (so zmenami tohto dištingtívneho príznaku v zvukových jednotkách na príslušných vrstvách vzťahu jednotlivého a všeobecného) prepája neutralizačné a alternačné javy.

Na tomto mieste pripájame všeobecnejšiu poznámku (porov. Sabol, 2003 b):

Kvantitatívne alternácie potvrdzujú synergický vzťah medzi slabikou a morférou (na pozadí relácie symetrie a asymetrie medzi týmito jednotkami), ktorý nazývame *zákonitosťou sonantickej ekvivalencie medzi slabičnou a morfematickou štruktúrou* (M. Sokolová pri súčasnom striedaní vznikových a zánikových alternácií hovorí o vokalickej vyrovnaní – 2000, s. 427). Ide o vzťah dĺžky tvaru a realizácie kvantitatívne modifikovaných slabík v ňom. Do „hry“ tu vstupuje aj tendencia morfolologickej roviny po uniformite (izomorfnosti) tvarov. Pripomína to tendenciu po izochronnosti taktov v rytmickej štruktúre textu.

⁴ Túto funkciu kvantity v „hlbkovej“ štruktúre uvedených procesov oslabil posledná kodifikácia najmä pri pravidle o skracovaní slovotvorných prípon *-ár, -áreň* (porov. *Pravidlá slovenského pravopisu*, 3. vyd., 2000 a poznámky k 1. a 2. vyd. z r. 1991 a 1998, s. 13-18, 19-20). Ich „sila“ sa prejavuje jednak v početnom alternačnom regresívnom krátení predchádzajúcich dlhých slabík (napr. *blúdiť - bludár, hviezda - hvezdár, písať - pisár, vláda - vládár, košík - košíkár, kyslík - kyslíkareň, plávať - plaváreň*; množstvo príkladov na tento jav uvádza M. Považaj, 1997), jednak v odolnosti proti strate kvantity (ide o „kompenzáciu“ neutralizácie protikladu krátky vokál – diftong; k tejto opozícii a jej neutralizácii porov. Sabol, 1989, s. 149-151) po spoluhláske *j* (*lejár, olejár, spojár, strojár, strojáreň, olejáreň* a i.).

Podobnú pevnú pozíciu má aj prípona *-ák*, pred ktorou rovnako nastáva krátenie (*zdvíhať - zdvihák, plávať - plavák, zvierat' - zverák, hlúpy - hlupák*; porov. Horecký, 1993, s. 50), avšak pri nej sa – na rozdiel od prípon *-ár, -áreň* – po spoluhláske *j* uvedená neutralizácia presadzuje (*lejak, vojak, navijak, kyjak* a pod.).

⁵ K vzťahu kvantity a prízvuku – popri inkompatibiliti voľnej kvantity a voľného prízvuku – treba uviesť ešte jednu typologickú poznámku: v jazykoch s fonologickou kvantitou (medzi ne patrí aj slovenčina) sa môže protiklad dlhej a krátkej slabiky uplatniť v rámci jedného slova aj viackrát (napr. v slove *krása* je tento pomer 1 : 1, v slove *krásavica* 1 : 3, v slove *priatelja* 2 : 1), ale pri prízvuku ide v rámci slova (alebo taktu) vždy o pomer jednej prízvukovej slabiky ku všetkým neprízvukovým slabikám (pozri Hrabák, 1970, s. 27; tam aj ďalšia lit.).

⁶ Východiskové štatistiky (osobitne a) pre kvantitu a b) pre prízvuk) sú nasledujúce:

aa) Pomer dlhých a krátkych slabík v slovenčine v 1-slabičných až 8-slabičných slovách:

v 1-sláb. slovách – 1 : 8,3,

v 2-sláb. slovách – 1 : 4,0,

v 3-sláb. slovách – 1 : 4,0,

v 4-sláb. slovách – 1 : 4,4,

v 5-sláb. slovách – 1 : 5,2,

v 6-sláb. slovách – 1 : 6,6,

v 7-sláb. slovách – 1 : 7,0,

v 8-sláb. slovách – 1 : 5,9.

Priemerne sa v spisovnej slovenčine na jednu dlhú slabiku vyskytuje 4,5 krátkych slabík.

ab) Pomer dlhých a krátkych slabík na mieste 1. až 8. slabiky slova:

na mieste 1. slabiky – 1 : 6,5,

na mieste 2. slabiky – 1 : 3,9,

na mieste 3. slabiky – 1 : 3,3,

na mieste 4. slabiky – 1 : 2,1,

na mieste 5. slabiky – 1 : 2,8,
 na mieste 6. slabiky – 1 : 7,1,
 na mieste 7. slabiky (tu ide o pomer krátkej a dlhej) – 1 : 1,4,
 na mieste 8. slabiky – 1 : 2.

b) Pomer prízvuchných a neprízvuchných slabík v 1-slabičných až 8-slabičných slovách:

	prízvuchná slabika	neprízvuchná slabika
1-slab. slová	1	1,5
2-slab. slová	1	1,1
3-slab. slová	1	2,2
4-slab. slová	1	3
5-slab. slová	1	4
6-slab. slová	1	5
7-slab. slová	1	6
8-slab. slová	1	7
priemer	1	1,8

Literatúra

- HORECKÝ, J.: *Úvahy nad rytmickým krátením*. Kultúra slova, 27, 1993, s. 46-52.
- HRABÁK, J.: *O charakter českého verše*. 1. vyd. Praha, Svoboda 1970, 229 s.
- JAKOBSON, R.: *Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie*. In: Travaux de Cercle Linguistique de Prague. 4. Prague, Jednota československých matematiků a fysiků 1931, s. 164-183.
- KRÁMSKÝ, J.: *On the Phonological Law of Incompatibility of Free Quantity and Free Stress*. In: Travaux linguistiques de Prague. 2. Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue. Red. J. Vachek. Prague, Academia 1966, s. 133-145.
- KURYŁOWICZ, J.: *Accent and Quantity as Elements of Rhythm*. In: Poetics – Poetyka – Poetika. 2. The Hague – Paris – Warszawa, Mouton – PWN 1966, s. 163-172.
- ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: *Úvod do štúdia jazykov*. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 343 s.
- POVAŽAJ, M.: *O kodifikácii slov utvorených príponou -ár, -áreň, resp. -ar, -areň*. Slovenská reč, 62, 1997, s. 226-235.
- Pravidlá slovenského pravopisu*. 3., doplnené a prepracované vyd. Bratislava, Veda 2000. 592 s.
- PAULINY, E.: *Fonologický vývin slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 358 s.
- ROMPORTL, M.: *Studies in Phonetics*. 1. vyd. Prague, Academia 1973, s. 165-175.
- SABOL, J.: *Sústava suprasegmentálnych javov spisovnej slovenčiny*. In: Studia Academica Slovaca. 4. Prednášky XI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1975, s. 373-393.
- SABOL, J.: *Súčinnosť fonologickej a morfolologickej roviny spisovnej slovenčiny*. In: Studia Academica Slovaca. 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 421-449.
- SABOL, J.: *Prozodická sústava slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Metodicko-výskumný kabinet Československého rozhlasu 1977. 98 s.
- SABOL, J.: *The Prosodic Structure of the Slovak Word*. In: Prague Studies in Mathematical Linguistics. 7. Red. J. Kraus. Prague, Academia 1981, s. 59-79.
- SABOL, J.: *Kvantita v spisovnej slovenčine*. In: Studia Academica Slovaca. 13. Prednášky XX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1984, s. 511-533.
- SABOL, J.: *Prízvuk v slovenčine*. In: Studia Academica Slovaca. 15. Prednášky XXII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1986, s. 391-412.
- SABOL, J.: *Syntetická fonologická teória*. 1. vyd. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989. s. 253.
- SABOL, J.: *Syntetická fonologická teória a fonologická typológia*. In: Studia Academica Slovaca. 27. Prednášky XXXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FIF UK 1998, s. 141-148.
- SABOL, J.: *Rytmická stavba slovenčiny*. In: Studia Academica Slovaca. 29. Prednášky XXXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2000, s. 173-178.
- SABOL, J.: *Semiotické parametre štýlu*. In: Komunikácia a text. Zborník Fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity 2003 (a) (v tlači).

SABOL, J.: *Historicko-synchronické a derivačné signály kvantity v slovenčine*. In: Kvantita v spisovnej slovenčine a v slovenských nárečiach. Red. M. Považaj. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2003 (b) (v tlači).

SABOL, J. – ZIMMERMANN, J.: *Komunikačný štatút prízvuku v spisovnej slovenčine*. 1. vyd. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Spoločenskovedný zväzok 10. (AFPh UŠ. 56.). Prešov, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika 1994. s. 91.

SOKOLOVÁ, M.: *Alternácie v spisovnej slovenčine*. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Red. K. Buzássyová. Bratislava, Veda 2000, s. 417-444.

Jana Pekarovičová

Interkultúrna komunikácia dnes alebo Mysli globálne, konaj lokálne

Základné pojmy

globalizácia, európska integrácia, národná a kultúrna identita, regionalizácia, východisková/cieľová kultúra, interkultúrna /multikultúrna výmena, vnímavosť/senzibilita, tolerantnosť, empatia, predsudky, stereotypy, kliše, sebaidentifikácia, sebauvedomenie, sebareflexia, sebahodnotenie, sebaaprezentácia, vlastenectvo a lokálpatriotizmus, mýtizovanie a demýtizácia národných symbolov, interkultúrna /multikultúrna kompetencia, kulturéma = norma, model, vzor správania, obyčaje, zvyky, tradície, rituály, životný štýl, hodnoty, mýty, legendy, tabu, transkultúrna bariéra/interferéma = neporozumenie, konflikt, kultúrny šok

1. Európska integrácia, etnokultúrna identita a regionalizmus

Súčasný proces globalizácie a európskej integrácie si vyžaduje mnohostrannú medzinárodnú spoluprácu, ktorá sa uskutočňuje na pozadí rozširujúcej sa transkultúrnej výmeny. A tá napriek všetkým integračným snaženiam má svoje národné či regionálne špecifiká a pravidlá. Iste to potvrdia aj mnohé skúsenosti z cudziny, kde očakávania komunikačných partnerov sa s aktuálnou realitou rozchádzajú a všeličo nepredvídané ich prekvapí či zaskočí neraz aj vtedy, keď sú na komunikáciu štandardne jazykovo vybavení. Porozumenie komunikátu môže totiž narušiť nedostatočná znalosť národných či krajových zvláštností alebo nesprávna interpretácia mimojazykových súvislostí, výstižne pomenované v známom frazeologizme *iný kraj, iný mrav*. Úspešná komunikácia medzi predstaviteľmi rozličných kultúr v súčasnej dobe kladie vysoké nároky tak na odbornú a jazykovú pripravenosť partnerov, ako aj na ich schopnosť interaktívne, kooperatívne a podľa možnosti bezkonfliktne riešiť kultúrne motivované či rituálové problémy vzájomnej komunikácie. Slováci ako účastníci utvárania novej Európy, vyjadrili svoje *áno* procesu zblížovania a pripojili sa k hľadaniu a formulovaniu spoločných európskych koreňov, na druhej strane spolu s ostatnými kandidátmi na vstup do Európskej únie deklarujú snahu zachovať si svoju ***národnú a kultúrnu identitu***. A identita, to nie je len pocit svojbytnosti, jedinečnosti, ale aj *odlišiteľnosti* od iných (porov. Škvarna, 2002). Výsledkom autoidentifikačného úsilia Slovákov bolo rozdelenie Československa a následný vznik samostatnej Slovenskej republiky v roku 1993. Získanie vlastnej štátnosti posilnilo národnoreprezentatívnu úlohu Slovenska a nepochybne prispieva k zviditeľneniu a zrovnoprávneniu jeho postavenia vo svete, no predovšetkým zaväzuje predstaviteľov krajiny k väčšej zodpovednosti za svoje postoje a konanie.

Súčasná *europelizácia* je obojsmerný proces, reprezentujúci jednak prijímanie spoločných európskych zásad, jednak snahu jednotlivých štátov o vymedzenie a zachovanie si vlastnej etnokultúrnej identity, aby boli aj v spoločnej únii rozoznateľní. Multidimenziálnosť transformačného procesu v stredoeurópskom geokultúrnom priestore má isté spoločné zákonitosti i národné špecifiká. Tie sa prejavujú v jazyku, jednak preberaním europeizmov, najmä spoločných lexikálnych prostriedkov, ale aj foriem neverbálneho správania, zasahujúcich tak oblasť kultúry, ako aj celkový životný štýl. Spolu s novými, respektíve staronovými pojmami na označenie súčasného snaženia o európsku integráciu súvisiaceho s *aproximáciou* (*približovaním*), *negociáciou* (*vyjednávaním*) a *implementáciou* (*zavádzaním*) noriem Európskej únie do vnútroštátnej legislatívy prístupových krajín, sa do bežnej komunikácie začlenili lexémy odvodené od základov *Európa*, *európsky*, *europelizovať* (*sa*), *európskosť*, *Európan* a všetky deriváty s poloprefixom *euro-* ako napr. *euroagenda*, *eurofond*, *eurozóna*, *europoslanec*, *eurooptimista* či *euroskeptik*, *euroúradník* apod. V súlade, niekedy v rozpore s týmto úsilím o *európskosť*, stojí vedomie národnej príslušnosti so sprievodnými prejavmi *slovenskosti* v rôznych podobách, od romantizujúcej národnej hrdosti po odmietanie akejkolvek formy vlastenectva v obave z možného nacionalizmu a intolerancie. Avšak Európa bez bohatstva "ducha národov", by stratila svoju identitu, svoju historickú silu. Orientácia na národné korene a tradície vytvára predpoklady pre tvorivú syntézu a zachovanie *génia loci* a ducha národa (porov. Ivanička, 1998).

Relatívnosť systému vyplýva z vnútornej diferencovanosti a meniacej sa štruktúry kultúrneho prostredia, ako dôsledku vnútorných zmien i tlaku vonkajších okolností. Zavádzaním európskych reforiem sa stierajú hranice národných štátov a vznikajú prirodzenejšie zoskupenia ***europeregióny***, združujúce oblasti patriace do viacerých štátov, ktoré podľa tvorcov tejto myšlienky vytvárajú optimálnejšie podmienky cezhraničnej multikultúrnej spolupráce. Menia sa tradične uznávané normy, relativizujú sa pojmy *národ*, *národnosť* a sprievodné prejavy ako *národná hrdosť*, *vlastenectvo* a vytvárajú sa nové hodnotové systémy vyzdvihujúce *pluralizmus*, *voľnú súťaž* a *rovnosť šancí*. Preberajú sa prvky *otvorenej spoločnosti* budovanej na občianskom princípe. Silnie tendencia ***európskosti*** či ***európskej identity***, na druhej strane sa čoraz viac presadzuje ***regionalizmus***, uvedomená príslušnosť k určitému regiónu a s ním spojený princíp samosprávy.

Aj Slovensko má za sebou zložitý proces územnosprávneho členenia, kde v súčasnosti pôsobí osem samosprávnych krajov. Ako krajina pomerne veľkých regionálnych rozdielov prispieva svojou vnútornou členitosťou k pestrému obrazu stredoeurópskeho kultúrneho

priestoru. Nastúpený program zmenšovania rozdielov medzi regiónmi a vznik mikroregiónov treba však vnímať z dvoch aspektov. Na jednej strane sa proklamovaným *vyrovnávaním* sleduje *aproximácia* čiže postupné približovanie podmienok v hospodárskej a sociálnej oblasti, na druhej strane *unifikácia* existujúcej teritoriálnej členitosti a etnokultúrnej mnohotvárnosti slovenských regiónov by bola stratou svojrázneho koloritu krajiny. Jedine zachovaním *etnokultúrnej svojráznosti* a rozvíjaním vnútornej *regionálnej členitosti* rastie význam atraktívnosti Slovenska smerom k zahraničným návštevníkom a s ňou spojený záujem o slovenský jazyk a slovenskú kultúru.

Obsah národnej identity determinujú predovšetkým ***národné symboly***, vyznačujúce sa zrozumiteľnosťou a silnou emotívnosťou, ktoré tlmili až likvidovali regionálne, konfesionálne, sociálne rozdiely v rámci etnika, posilňovali v ňom pocit spolupatričnosti a jednoty. Smerom dovnútra na vlastné etnikum pôsobili integračne, smerom navonok, k jeho okoliu, dezintegračne. Vďaka symbolom sa zvyrazňovali rozdiely medzi národmi, ich mentalitami, kultúrami (Škvarna, 2002, s. 356). Toto odlišenie sleduje aj najnovšia iniciatíva slovinského parlamentu, ktorý sa rozhodol zmeniť štátne symboly, pretože sa až príliš podobajú na slovenské (vlajka s tromi pruhmi bielo-modro-červenej farby a štátny znak s trojvrším). Navyše podobnosť názvov republík v slovenčine a slovínčine, ako aj iných slovanských jazykoch, je tiež zdrojom častej zámeny oboch krajín.

Etnická autoidentifikácia sa však len ťažko buduje bez elementárneho historického vedomia, ktoré sa spočiatku formovalo na základe mýtov a legiend o minulosti. Mýtyzácia dejín pri definovaní národnej identity a vzniku historického povedomia, ako aj národného sebauvedomenia a sebavedomia nastupuje ako zbraň proti pocitu ohrozenia, zo strachu pred nepotvrdením identity alebo sociálnej, etnickej, národnej jedinečnosti, autochtonnosti (porov. Profantová, 1998, s.91). Tu treba odlíšiť prejavy nacionalizmu, ktorý má negatívne konotácie, pokiaľ však nepramení z nenávisti, môže byť pozitívny. Môže prameniť napríklad z národnej hrdosti. Fakt, že Slováci dlho neboli subjektom veľkej politiky, že žili v cudzom štáte vypestovalo v slovenskom národe osobitý spôsob nazerania na svet: slovenské myslenie, slovenské cítenie, kultúra sú silno reflexívne (E. Mistrík, 1991, s. 157).

Pri charakteristike štandardnej slovenskej kultúry treba brať na vedomie *fenomén multikultúrnosti*, formovanej na pozadí kontaktov viacerých etníc, ktorá je typickým znakom stredoeurópskeho kultúrneho priestoru. Ide jednak o spolužitie obyvateľov Slovenska na národnostne zmiešanom území, jednak o vzťahy so susednými krajinami na všetkých úrovniach, no predovšetkým v oblasti kultúry a školstva. Úspešná komunikácia navonok

i dovnútra predpokladá vzájomné rešpektovanie medzikultúrnych odlišností a otvára priestor na " *pozitívne nacionalizmy* ". Idey univerzálnosti a etnicity si nemusia protirečiť, môžu predstavovať dve stránky toho istého procesu smerujúceho k objaveniu optimálnejších foriem vzájomného spolužitia ľudí (porov. Gajda, 1999).

2. Vektory interkultúrnej komunikácie

Stretnutie nositeľov rozličných kultúr a s ním spojené problémy možno skúmať a hodnotiť z rozličných aspektov, a to ako: **a) metodologický, b) komunikačný a c) didaktický problém.**

Na terminologické vymedzenie determinantov mapujúcich podmienky vzájomných vzťahov sa zaviedol termín **interkultúrna komunikácia**, označujúci spoločensko-kultúrne pozadie, skúsenosti, zvyky, ktoré vstupujú do každej interakcie ako automaticky aktualizované orientačné vzory (porov. Rathmayr, 1996, s. 40). Tieto vzory, modely, normy alebo štandardy správania sú známe pod spoločným termínom **kulturémy**. Podľa interkultúrnej psychológie pojmom kulturéma (Kulturstandard) sa označujú všetky formy vnímania, myslenia, hodnotenia a konania, ktoré väčšina členov určitého spoločenstva považuje za normálne, samozrejmé, typické a záväzné (porov. Thomas, 1996, s. 112). Na pozadí týchto vzorov sa posudzuje a reguluje *vlastné* a *nie vlastné*, teda *cudzie správanie*, prameniace z etnokultúrnych a historickosociálnych odlišností zakódovaných v jazyku a prejavujúcich sa kultovými a rituálovými zvláštnosťami východiskovej a cieľovej kultúry (bližšie Pekarovičová, 2001a,b)). Ide o dynamický **vzťah východiskovej/vlastnej/primárnej a cieľovej/cudzej/inej kultúry** založený na rozličnej miere zhôd, paralel a podobností, častejšie však určovaný vzájomnými odlišnosťami až kontrastmi, ktoré sa týkajú hodnotového systému i komunikačnej praxe. A práve tieto nezhody medzi kulturémami cieľovej a východiskovej kultúry sú predmetom interkultúrnej výchovy. Napriek tomu, že kulturémy obyčajne fungujú ako normatívny orientačný systém, predsa sú relatívne a premenlivé, odrážajú dynamiku vnútrospoločenských aj interetnických premien (porov. Reisch, 1991).

Charakteristika osobitostí slovenskej kultúry sa zákonite premieta aj do jazykovej prípravy cudzincov a pomáha pri osvojovaní interkultúrnej kompetencie. Preto **interkultúrna komunikácia** je integrálnou súčasťou predmetu slovenčina ako cudzí jazyk a jej cieľom je kontrastívna prezentácia kultúrnych reálií a osvojenie si inventára neverbálnych signálov typických pre slovenský kultúrny areál. Keďže nositelia cudzej/inej kultúry obyčajne interkultúrnú kompetenciu nezískajú prirodzenou cestou, treba ich na kontakt s príslušníkmi cieľovej kultúry pripraviť.

Úlohou kontrastívne ladenej interkultúrnej výchovy je:

- identifikovať štandardné vektory interkultúrnej komunikácie,
- sprístupniť centrálné komunikatívne relevantné kultúrémy;
- redukovať/odstrániť výskyt potenciálnych interferém, transkultúrnych bariér.

Metodika kontrastívnej prezentácie reálií a komunikačných pravidiel sa vyznačuje tým, že sa neposkytujú len strohé informácie o cieľovej kultúre, ale predovšetkým sa pestuje **vnímavosť/senzibilnosť** cudzincov k jej obsahovým i formálnym špecifikám, ktorá by mala viesť k zníženiu, resp. odbúraniu existujúcich **predsudkov, stereotypov a klišé**, ako aj k postupnému chápaniu odlišných postojov a tradícií. Cieľom interkultúrnej výučby je **výchova k tolerantnosti, rešpektovaniu inakosti** v myslení, hodnotení a konaní predstaviteľov inej kultúry. Tolerantnosť a otvorenosť k novému, neočakávanému je prvým predpokladom efektívnej komunikácie. Výber metód a foriem práce závisí od vektorov interkultúrneho styku, ktoré podľa autora teórie vektorov komunikácie J. Mistríka (1999) netvorí uzavretý systém, ale predstavujú heterogénne sily usmerňujúce konkrétny komunikačný proces. Základné **vektory interkultúrnej komunikácie** v kontexte jazykovej prípravy cudzincov tvoria:

- **komunikanti** – etnokultúrna a psychosociálna charakteristika,
- **interakcia** – formálny/neformálny kontakt,
- **kultúrny kód** – paralely/kontrasty oboch kultúr,
- **výrazové prostriedky** – verbálne a neverbálne prvky/kulturémy,
- **komunikačný zámer** – efektívnosť komunikácie.

Zohľadnenie etnokultúrnych aspektov v procese výučby slovenčiny ako cudzieho jazyka podmieňuje vymedzenie **kultúrnej a sociálnej identity frekventantov**, ich vzťah k osvojovanej kultúre, možnosti kontaktu s ňou, ale najmä **podobnosť/odlišnosť východiskovej a cieľovej kultúry**. Poznanie medzikultúrnych rozdielov je prvým krokom k ich pochopeniu, a tým aj uľahčeniu procesu osvojovania komunikačných modelov typických pre jednotlivé oblasti cieľovej kultúry a schopnosti ich správneho uplatnenia v interkultúrnom styku.

Pri dotyku našich frekventantov so slovenskou kultúrou ide obyčajne o historicky, sociokultúrne a niekedy aj ideologicky podmienené nedorozumenie, ktoré vyplýva z rozdielneho životného štýlu v primárnom prostredí. Hoci kultúrne rozdiely medzi Slováckmi a nositeľmi kultúr zastúpených našimi frekventantmi majú rozličný charakter i stupnicu intenzity, možno vyšpecifikovať spoločné parametre teórie i praxe interkultúrnej výchovy, ktoré sú predpokladom a podmienkou úspešnej komunikácie cudzincov v slovenskom

kultúrnom kontexte. Niekedy o tom, či prejav alebo signál je zo strany cudzinca správne pochopený, rozhodujú maličkosti, zdanlivo nepodstatné javy. Potvrdzujú to aj výsledky prieskumu, ktorý pravidelne uskutočňujeme s frekventantmi našich kurzov i letnej školy SAS (porov. Pekarovičová, 1999, 2001b). Odpovede na anketové otázky odкрývajú skúsenosti našich respondentov z pobytu na Slovensku, ktoré sú vo veľkej miere ovplyvnené motiváciou štúdia jazyka, profesionálnou orientáciou, ale najmä možnosťami či nedostatkom priameho kontaktu so Slovákmí. Ich očakávania, poznačené niekedy predsudkami z primárneho prostredia alebo stereotypmi získanými dotykom s inými kultúrami, sa v priebehu pobytu na Slovensku výnimočne potvrdili, ale oveľa častejšie nenaplnili alebo vyvrátili. Poznávanie slovenskej kultúry prostredníctvom štúdia jazyka vedie zahraničných adeptov k lepšiemu vnímaniu *slovenskosti* a zároveň presnejšej *sebaidentifikácii a sebareflexii*, a tým jasnejšiemu videniu rozdielov v prejavoch národnej povahy. Veď dlhší či hlbší kontakt s cudzou kultúrou alebo cudzím jazykom otvára nové dimenzie pohľadu na vlastnú kultúru a zároveň odкрýva nové aspekty vnímania, hodnotenia i skúmania materinského jazyka, na druhej strane cudzie/iné sa zvyčajne posudzuje na pozadí východiskového resp. materinského jazyka a kultúry. Z tohto hľadiska etnokultúrna identita zahraničných študentov podmieňuje výber tém a metodiku tematizácie osobitostí slovenskej kultúry. Inak totiž vnímajú prejavy Slovákov cudzinci z blízkeho okolia, ktorí vidia mnoho paralel s vlastnou kultúrou, inak charakter krajiny a správanie ľudí posudzujú príslušníci vzdialenejších kultúrnych areálov, kde panujú zásadne odlišné pravidlá spoločenskej etikety. Na zabezpečenie porozumenia v takýchto prípadoch aplikujeme odporúčanie E. Ružičkovej (2002, s. 152) tri zlaté kľúčiky od kráľovstva komunikácie: 1. *práca s mysl'ou*, 2. *neverbálna komunikácia*, 3. *medzikultúrna komunikácia*.

3. Interkultúrna/multikultúrna kompetencia

*Na získanie stratégie, ako úspešne predchádzať nedorozumeniam spôsobeným transkultúrnymi bariérami, treba si osvojiť štandardné kultúrne modely, označované ako kulturémy, ktoré pomáhajú bezkonfliktne riešiť kultúrnošpecifické problémy vzájomného styku. Podľa Krumma (1995) ide o transnárodnú komunikačnú schopnosť označovanú ako **interkultúrna**, resp. **multikultúrna kompetencia**, ktorá pri hodnotení vlastného a cudzieho predpokladá zohľadnenie zvláštností partnerov s rozličným kódom. Pojem **interkultúrna / multikultúrna kompetencia** zahrňa viac ako lingvistickú kompetenciu, vzťahuje sa na spoločensko-kultúrne pozadie, historickú skúsenosť premietnutú do zvykov a tradícií, ktoré domáci používatelia berú ako samozrejmé, preto ich obyčajne neuvedomene preberajú do*

svojho registra a podľa potreby viac-menej automaticky uplatňujú v príslušných komunikačných situáciách. U cudzinca však osvojenie centrálnych kultúrém neprebieha spontánne. Jemu treba komunikačne relevantné kulturémy, ktoré slúžia ako modely verbálneho a neverbálneho správania, primeraným spôsobom sprostredkovať. Komunikačný šum môže spôsobiť nenáležité používanie neverbálnych prostriedkov, mimiky, gestiky, taktilických či kinetických signálov, či odlišný význam proxemiky. Na Slovensku počítame od palca, hovoríme o palcovej kultúre, tzv. thumb cultur, na rozdiel od americkej tradície, kde sa používa ukazováková kultúra, tzv. index finger cultur, pretože jednotku predstavuje ukazovák (porov. Ružičková, 2001, s. 31). Charakteristiku a klasifikáciu neverbálnych prostriedkov v komunikácii cudzincov i s tým spojené komunikačné bariéry podrobnejšie rozoberáme v štúdiách Pekarovičová (1997, 1999).

Osvojenie interkultúrnej kompetencie je proces, ktorý je podmienený a) *znalosťami*, b) *motiváciou*, c) *správaním*, ako aj rozšírením individuálneho kultúrneho obzoru vo vzťahu k vlastnej i cudzej kultúre (Kaikkonen, 1997, s. 81). Aby sa predišlo potenciálnym transkultúrnym bariéram musia zvláštnosti východiskovej a cieľovej kultúry pri kontakte akceptovať obidvaja komunikační partneri. V tomto smere interkultúrna kompetencia predstavuje tri zložky:

- **vzťah k vlastnej kultúre** ako schopnosť autoidentifikácie, kritickej sebareflexie, sebahodnotenia a pozitívnej sebareprezentácie;
- **vnímanosť k cudzej kultúre** ako schopnosť spoznať a rešpektovať kultúrnu inakosť, chápanie a s porozumením posudzovať príslušníkov inej kultúry;
- **interkultúrny kontakt** ako schopnosť komunikantov správať sa interaktívne, kooperatívne a podľa možnosti s potrebnou mierou tolerance a empatie riešiť možné nedorozumenia a konflikty.

Všetky čiastkové schopnosti navzájom úzko súvisia a vzhľadom na cieľovú skupinu sa môžu modifikovať a tematizovať. Osvojenie si interkultúrnej kompetencie sa uskutočňuje vo viacerých fázach a začína sa obyčajne vedomou reflexiou verbálnych a neverbálnych prejavov z pozície vlastnej kultúry. Až vedomie vlastnej kultúrnej identity umožňuje lepšie spoznať a pochopiť cudzie. Pozitívna sebareprezentácia však neznamená idealizáciu pomerov. Je to objektívny pohľad na kladné stránky i nedostatky v národnej povahe, je to otvorený dialóg o citlivých témach histórie, o mýtoch a spoločenských tabu bez páťosu a pocitu menejcennosti. Má vychádzať z kritickej sebareflexie, avšak s primeranou dávkou národnej

hrdosti a lojálneho vzťahu k vlastnému kultúrnemu dedičstvu. Ako dôsledok súčasných premien sa prejavuje výrazná snaha o oživenie národných tradícií, ale najmä regionálnych zvláštností, a to organizovaním výročných jarmokov, folklórnych slávností, prezentáciou tradičných remesiel či ponukou jedál starých materí. Na druhej strane preberaním cudzích prvkov do domáceho kultúrneho prejavu, ako sú rozličné sviatky, rituály či neverbálne signály badať evidentnú tendenciu k internacionalizácii či europeizácii kultúrnych hodnôt.

4. Tematizácia interkultúrnej výchovy

Cieľom interkultúrnej výchovy je získanie interkultúrnej kompetencie, t. j. schopnosti rozlišovať, čo je z hľadiska konfrontovaných kultúr bežné, čo sa patrí a čo nie v spoločenskej komunikácii, akými pravidlami sa riadi správanie v špecifických situáciách. Simulovanie typických prejavov má význam najmä vtedy, ak sú výrazné rozdiely medzi cieľovou a východiskovou kultúrou. V slovenčine to môže byť existencia niektorých kontaktných rituálov, ako je oslovenie osôb titulom alebo funkciou (pán inžinier, pani predsedníčka), pozdravy, tykanie a vykanie, postup pri predstavovaní osôb, vyjadrovaní žiadosti, pozvania, ponuky, komplimentu, ľútosti, poďakovania alebo ospravedlnenia, ktoré sa môžu líšiť aj v rámci slovanských kultúr (Pekarovičová, 1999). Osobitnú oblasť interkultúrnej komunikácie tvoria akademické reálie a pravidlá firemnej kultúry.

Nemožno obísť ani prebiehajúci európsky integračný proces. Predstava typického Európana poskytuje vhodný materiál na interkultúrnú konfrontáciu národnej povahy zobrazenej v literatúre, piesňach, umení s prejavmi v reálnom živote. Pohľadnica britského karikaturistu J. Wilsona *perfektný Európan* so satirickým zobrazením príslušníkov národov Európskej únie môže vyprovokovať súhlasné reakcie i protest frekventantov s hodnotením jednotlivých národností. Perfektný Európan by mal byť *dobrý kuchár ako Brit, vtipný ako Nemec, dobrý šofér ako Francúz, trpezlivý ako Rakúšan, tichý ako Talian, utiahnutý ako Španiel, technicky zdatný ako Portugalec, štedrý ako Holanďan, triezvy ako Ír, ukecaný ako Fín, prispôsobivý ako Švéd, hanblivý ako Dán, systematický ako Grék, svetoznámy ako Luxemburčan, dostupný ako Belgičan*. Na Slovensku sa konala súťaž o výstižnú charakteristiku Slováka, kde karikatúry parodovali tieto vlastnosti: *sebavedomý, angažovaný, informovaný, súdržný, všestranný, otvorený, pracovitý, nezávislivý, nepohostinný, rebel*. Prezentované vlastnosti otvárajú priestor na diskusiu aj na interpretáciu existujúcich mýtov v slovenskom prostredí i novodobých v európskom kontexte. Na ukážku doplníme mýtus o *holubičom národe* či *holubičej povahe*, ktorá sa prisudzuje Slovákom. Práve ona sa stala

podkladom literárneho zobrazenia s celou škálou stvárnenia od chápatého tolerovania po jej parodovanie, ako v piesni M. Lasicu a J. Filipa *My*:

My sme národ holubičí, nikto nám nič nedožičí, každý na nás iba kričí je to o nás známe.

V súvislosti so vstupom do Európskej únie kolujú v kandidátskych krajinách novodobé mýty o zákaze výroby niektorých komodít či aplikácii právnych úprav. Mýty sa týkali výroby slovenskej bryndze, pestovania maku, výroby tokajského vína, zavedenia spoločného úradného jazyka EÚ a pod. Skutočné právne úpravy však nepotvrdili tieto fámy. Bryndzu, tento špecifický pikantný ovčí syr, únia uznáva, mak sa bude pestovať aj naďalej, takže tradičná slovenská pochúťka, makové koláče, nie sú ohrozené. Tokajská vinohradnícka oblasť tvorí jeden celok, hoci patrí do dvoch štátov Maďarska a Slovenska, a preto je vecou dohody oboch krajín a legislatívy EÚ, ako bude fungovať obchod s týmto známym vínom. Úradný jazyk Európskej únie neexistuje, každý má právo rokovať vo vlastnom jazyku. K existencii i vytváraniu novodobých mýtov sa kriticky vyjadruje aj M. Lasica v úvahách o prejavoch národnej povahy *Piesne a iné texty* (2003, 57, 61, 63)

Národ potrebuje mýty, ale vytvára fámy, pretože to ide ľahšie. Na začiatku mýtu musí byť nejaký čin, zatiaľ čo na začiatku fám sú prázdne reči. A na konci tiež.

I vo svete, kde je človek aktívny, prierny a razantný, existujú mravné kritériá. Nedá sa bez nich fungovať. Ani obchod nemôže bez nich fungovať. Keď obchodujete s niekým, tak ho môžete podviesť len raz – prvý a posledný – pretože sa to hneď rozkrikne a nikto už s vami obchodovať nebude. To je veľmi jednoduchý princíp. Lenže my máme sklony považovať tieto veci za akési nečisté. Veď už i v našich ľudových rozprávkach sa stále hovorí o tom, že kto je bohatý, je automaticky aj zlý, a kto je chudobný, je automaticky čestný. Tak nás vychovávali, toto je v nás, ale myslím si, žeby sme sa toho mali zbavovať. Ale nie tak, aby sa z nás stali svine a išli sme cez mŕtvolu za svojím prosperom.

Ak má niekto väčší úspech ako ja, ešte nemusí byť podvodník. Jednoducho je šikovnejší. Rovnosť je silná myšlienka. Ale mali by sme ju chápať ako východisko a nie ako cieľ.

Vhodnú inšpiráciu na analýzu medzikultúrnych špecifik poskytujú piesne a rozprávky, v ktorých sa odráža myslenie ľudí aj ich predstavy o dobre a šťastí. Slovenské ľudové i autorské pomáhajú tematizovať dobré i zlé vlastnosti, životný štýl či vzťah k hodnotám. Interpretácia rozprávky *O troch grošoch* pomôže pochopiť základný rozpočtový princíp, keď jeden groš znamená vrátenie pôžičky (otcovi), druhý investovanie (synovi) a tretí slúži na zabezpečenie živobytia. *Pieseň, modlitbička a rozprávka. Tak sa volali tri sestry – sudičky nášho detstva. A stále ma neopúšťa pocit, že sme mali šťastie, keďže to bolo tak* (M. Rúfus, *Modlitbičky*, 1992).

Dôležitú súčasť jazykovej prípravy cudzincov tvorí slovník výrazov s idioetnickou sémantikou (porov. Dolník, 1989), ktoré si vyžadujú osobitný výklad. Na ilustráciu vyberáme niekoľko typov:

- osobné predmety: kroj a jeho časti, čepiec, ručník, parta, čižmy, krpce, kapce
- výrobky: valaška, fujara, bryndza, žinčica, korbáčik, oštiepok
- jedlá: halušky, strapačky, baba/haruľa, lokše, radostník, vianočka
- zvyky: šibačka, polievačka, koleda, oldomáš, pytačky
- sviatky, slávnosti: hody, odpust (pôvodne vysviacka kostola), jarmok, obaračka, dožinky (slávnosť úrody), dušičky (pamiatka zosnulých)
- administratívne: župa, stolica, kraj, okres, obec, VÚC (vyšší územný celok)
- regióny: Záhorie, Podunajsko, Ponitrie, Považie, Kysuce, Turiec, Orava, Liptov, Pohronie, Detva, Hont, Novohrad, Gemer, Tekov, Spiš, Šariš, Zemplín
- literárne reálie: Kocúrkovo, jánošíkova miera, ťapákovčina
- peniaze: dukát, toliar, peták, zlatka, medenák

Na záver treba podčiarknuť, že interkultúrna výchova je náročný proces, ktorý si vyžaduje didaktický premyslený koncept. Aby sa efektívne využili relevantné témy s kultúrnym obsahom a účastník kurzu získal interkultúrnú kompetenciu, je potrebné stanoviť si postup krokov i cieľ interkultúrnej výchovy:

- (1) – od sebareflexie k pozitívnej sebareprezentácii
- (2) – od poznávania slovenskej kultúry k rozvíjaniu vnímavosti a tolerantnosti voči rozdielom
- (3) – špecifikáciou centrálnych kultúr k objasneniu historických, národných, sociálnych súvislostí a vidieckeho charakteru tradícií a rituálov
- (4) – interpretáciou medzikultúrnych odlišností ku konfrontácii pozitívnych i negatívnych skúseností;
- (5) – analýzou kultúrneho šoku k vedomému osvojovaniu kultúr a interkultúrnej kompetencie.

Literatúra

DOLNÍK, J.: Svojrázne sémantické javy v lexike súčasnej slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 18. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1989, s. 53-74.

IVANIČKA, : Slovensko, génus loci. Bratislava.

KAIKKONEN, P. Fremdverstehen durch schulischen Fremdsprachenunterricht. In: *Informationen Deutsch als Fremdsprache*. 24. Jahrgang, Nr. 1, 1997, s. 78-86.

- KRUMM, H. J. Interkulturelles Lernen und interkulturelle Kommunikation. In: Handbuch Fremdsprachenunterricht. Hrsg. von K. R. Bausch-H. Christ- H.J. Krumm. 3. Auflage. Tübingen und Basel: Francke Verlag 1995, s. 156-161.
- LASICA, M.: Piesne a iné texty. Q III 2003.
- MISTRÍK, E. Povaha slovenského národa. In: Studia Academica Slovaca. 20. Red. J. Mistrik. Bratislava: Alfa 1991, s. 153-162.
- MISTRÍK, J.: Vektory komunikácie. Bratislava, Univerzita Komenského 1999. 79 s.
- PEKAROVIČOVÁ, J. Neverbálne prostriedky v komunikácii cudzincov. In: Štylistika neverbálnej komunikácie. Red. J. Sabol. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, 1997, s. 161-167.
- PEKAROVIČOVÁ, J. Komunikačné bariéry pri osvojovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka. In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. I. diel. Red. P. Odaloš. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity M. Bela 1999, s. 154-160.
- PEKAROVIČOVÁ, J.: Rozvíjanie interkultúrnej kompetencie v škole. In: Problemy edukacji lingwistycznej. Teoria i praktyka edukacyjna w zmieniającej się Europie. Tom II. Różne aspekty edukacji lingwistycznej dziecka. Red. M. T. Michalewska-M. Kisiel. Kraków, Impuls 2001a, s. 99-107.
- PEKAROVIČOVÁ, J.: Multikultúrna kompetencia ako predpoklad úspešnej komunikácie. In: Jazyková komunikácia v 21. storočí. 4. medzinárodná vedecká konferencia o komunikácii. Banská Bystrica 13.-14. september 2000. Zost. J. Klincková. Banská Bystrica, Fakulta humanitných vied Univerzity M. Bela 2001b, s. 315-322.
- PEKAROVIČOVÁ, J.: Lingvodidaktická koncepcia slovenčiny ako cudzieho jazyka. In: Slovenčina ako cudzí jazyk. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie. Ed. J. Pekarovičová. Edícia Studia Academica Slovaca. Bratislava, Stimul 2002, s. 11-26.
- PROFANTOVÁ, Z.: Mýtus a identita. In: Acta culturologica. Red. K. Podoláková. Bratislava, Katedra kulturológie FF UK 1998, s. 94.
- RATHMAYR, R.: Mündliche Fachsprache: Verhandeln und Präsentieren. In: Pekarovičová, J.-Rathmayr, R. (Hrsg.) Linguodidaktische Aspekte der Fachkommunikation im Fremdsprachenunterricht. Bratislava, STIMUL 1966, 39-46.
- REISCH, B.: Kulturstandards lernen und vermitteln. In: Thomas, A. (Hrsg.) Kulturstandards in der interkultureller Begegnung. Saarbrücken: Breitenbach, 1991, 71-101.
- RÚFUS, M.: Modlitbičky. Mladé letá 1992.
- RUŽIČKOVÁ, E.: Picture Dictionary of Gestures American, Slovak, Japanese and Chinese. Bratislava, Univerzita Komenského 2001, 195 s.
- RUŽIČKOVÁ, E.: Tri kľúčiky od kráľovstva komunikácie. In: Vzdelávanie v novom miléniu. Ed. D. Breveníková – J. Kratochvíla. Bratislava, Ekonóm 2002, s. 151-154.
- ŠKVARNA, D.: Genéza moderných slovenských symbolov. In: Studia Academica Slovaca. 31. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 2002, s. 356-369.
- THOMAS, A. Analyse der Handlungswirksamkeit von Kulturstandards. In: A. Thomas. (Hrsg.) Psychologie interkulturellen Handels. Göttingen, Bern, Toronto, Seattle: 1996, s. 107-135.

Jozef Mlacek

Intertextovosť a štylistika

Peter Michalovič

DE DISCIPLINA ET ARTE*

Termín **disciplina je odvodený od slovesa **discere** (učiť sa). Preto sa taktiež môže používať pojem **scientia** (vedenie), pretože sloveso **scire** (vedieť) je odvodené od **discere** (učiť sa): nikto z nás totiž nemá **vedenie**, len ten, kto sa učí. Z iného dôvodu sa označuje ako **disciplina** preto, že sa učí v úplnosti (**discitur plena**).*

*Umením (**ars**) sa potom nazýva preto, že pozostáva z umelých predpisov a pravidiel. Iní tvrdia, že toto slovo bolo prevzaté od Grékov (apo tés aretés), totiž podľa cnosti, ktorú nazvali **vedením**.*

Isidorus Hispalensis

Životné formy podľa Dušana Hanáka

*Nedávno, pri príležitosti vernisáže staro-novej knihy pán J.A. Liehma, som opäť videl film Dušana Hanáka **Prišiel k nám Old Shatterhand**, ktorý na mňa, aj napriek tomu, že som ho už niekoľkokrát videl, hlboko zapôsobil. A pretože som už raz o tomto dokumente písal, chcel by som sa venovať aj iným filmom Dušana Hanáka, ktorého som požiadal, aby mi pri každom filme povedal niekoľko slov o každom z nich. Pán režisér Hanák súhlasil, a tak výsledok našej spoločnej práce máte pred sebou.*

Artisti

Text

V posmrtno vydanéj knihe Ludwiga Wittgensteina *Filozofické skúmanie* si môžeme okrem iného prečítať aj túto pozoruhodnú myšlienku: "*Lahko si možno predstavíť jazyk, ktorý sa skladá iba z rozkazov a hlásení z bojiska. - Alebo jazyk, ktorý sa skladá iba z otázok a výrazov súhlasu alebo nesúhlasu. A nespočetne veľa iných. ----A predstavíť si nejaký jazyk znamená predstavíť si formu života.*"¹ Dušan Hanák, pracujúci s pohyblivými obrazmi, sa pokúsil o niečo presne opačné - pokúsil sa totiž predstavíť si/nám **životnú formu** prostredníctvom filmového jazyka.

Akú životnú formu? Nuž predsa životnú formu "nomádov", ktorým ich nomádstvo toleroval bývalý režim. Tými nomádmi sú artisti. Bývajú v maringotkách, cez zimu mimo

sezóny, zotrávajú na jednom mieste dlhšie, cez leto, keď prichádza ich sezóna, sú zase na ceste. Sú to akísi bítnici z povolania.

Pre starousadlíkov sú artisti jednoducho cirkusanti, ktorí nás prišli zabaviť. Zabávajú sa a tým že sa zabávajú, zabávajú aj nás. Vedia krotiť divé zvery, robiť nebezpečné saltá, klaunovsky sa potkýnať bez toho, aby si ublížili, či vykúzlili králikov z klobúka. Jednoducho nečakane nás navštívia, svojím programom dajú zabudnúť na každodenné starosti a rovnako nečakane odtiahnu z mesta.

Avšak táto starousadlickej verejnosti známa časť artistickej životnej formy Dušana Hanáka nezaujíma. A nezaujímajú ho ani pikantnosti z ich života. Namiesto toho si všíma každodenný život artistov. Ten život, ktorý zostáva skrytý oku verejnosti. Nie je to ľahký život. Vyžaduje si trpezlivosť, obrovskú koncentráciu, disciplínu mysle a tela. To sú atribúty, ktoré si artisti musia osvojiť už v ranom veku. Každodenný tréning je rovnaký tak pre deti, ako aj dospelých. Tieto atribúty nie sú zachytené prostredníctvom šokujúcich, dramaticky hypertrofovaných záberov, ukazujúcich nebezpečenstvo drezúry alebo nácviku artistickej zostavy. Nie sú ani pomenované siahodlhými výpoveďami jednotlivých aktérov. Naopak, sú zachytené prostredníctvom obrazov, ukazujúcich detaily, ktoré možno "čítať" ako pôsobivé metonýmie, ktoré nás v konečnom dôsledku presviedčajú o hodnovernosti videného.

Napriek tomuto enormnému vypätiu jedného dňa príde čas, keď každá hviezda manéže musí odísť do artistického dôchodku, keď sa pot a slzy zlejú dohromady. Je to bolestný okamih, ale nič sa nedá robiť, normy tejto životnej formy sú neúprosné. Hoci sa odchádza z manéže, neodchádza sa z cirkusu. Vždy sa pre bývalé hviezdy manéže nájde iné miesto, ktoré je dôležité pre udržanie života cirkusu. Život totiž v tom zmysle, ako ho ukazuje Hanákov dokument, nie je totožný so životom indivíduí, ale je to niečo, čo, deleuzovsky povedané, ich prežíva. Indivíduá umierajú, artisti sa rodia a umierajú, avšak životná forma pretrváva. A práve to sa Hanákovi podarilo majstrovsky jazykom filmu artikulovať. Keď sledujeme jeho film, tak jeho kompozícia nás privedie k tomu, že dovtedy lineárny čas sa v určitom bode zakrúti tak, že začiatok sa nenápadne spojí s koncom. Tým, že sa čas zacyklil, udiala sa kvalitatívna premena kalendárneho času na čas mýtický, v ktorom smrť je predpokladom života a v ktorom všetko prebieha v cyklickom opakovaní. Kto vie, možnože artisti sú z iného sveta.

Posttext

Prvá otázka pre Dušana Hanáka: *Film Artisti bol vyrobený v roku 1965, teda v období, keď ešte nebolo v móde v našom prostredí všímať si ľudí, žijúcich svoj život v iných životných*

formách než v tých, ktoré plne zodpovedali normám (pseudo)morálky socialistického spôsobu života. Problémom inakosti ste sa neskôr zaoberali aj vo svojich celovečerných filmoch, ako napr. 322 a Ružové sny, ale mňa, a dúfam, že aj čitateľov, by zaujímalo, prečo ste si vybrali pre svoj dokumentárny film práve túto tému ?

Dušan Hanák: *Vždy ma zaujímali ľudia a témy z okraja spoločnosti. Zdalo sa mi, že svojou inakosťou vytvárajú alebo zrkadlia iný, autentický obraz skutočnosti. Práca na filme mi pomohla dostať sa do nových prostredí, do ich zákulisia a vnímať ho z hľadiska životných skúseností týchto ľudí, všímať si ich vlastnosti, vzťahy a "spôsob prežitia". V prípade artistov som sa vzdal pozlátka cirkusového alebo variétného vystúpenia a sústredil som sa na ich všedný deň, respektíve zimnú prípravu pred začiatkom sezóny. Dávno pred "zbieraním materiálu" som pociťoval túžbu zobrazíť druhú, možno pravdivejšiu tvár skutočnosti a danej témy. Film je štúdiou prostredia a skupinovým portrétom ľudí, ktorí majú radi svoju prácu. Na rozdiel od občanov, ktorým ju spoločenské okolnosti zbanalizovali, obrali ich o motiváciu a tvorivý prístup k realizácii vlastných životov.*

Učenie

Text

Hoci by sa mohlo zdať, že film *Učenie* tematizuje učňovské roky holičiek a kaderníčov, nie je to tak. Skôr by sa dalo povedať, že tento film rozpráva o netematizovanom, ale vždy prítomnom spore medzi generáciami.

Americký filozof Hilary Putnam tvrdí, že existuje niečo ako „lingvistická deľba práce“, ktorá odpovedá spoločenskému rozdeleniu vedomostí: *od ostatných preberám deväť desatin svojich vedomostí o reálnom svete, a sám se dozviadam o té ďalšej desetine.*² Zaiste s týmto tvrdením môžeme súhlasiť, a nevidíme v tom nijaký problém. Problém však nastáva vtedy, keď určité spoločenstvo, v tomto prípade staršia generácia, chce, aby mladšia generácia v rámci „lingvistickej deľby práce“ nekriticky a bez minimálnej rezistencie prebrala celých desať desatin vedomostí. A nielen vedomostí, ale aj zručností! V tomto prípade jazyk už nie je skromným a transparentným prostriedkom odovzdávania vedenia, ale imperatívnym nástrojom prikazovania.

Avšak nech by sa nejaká generácia pokúsila aplikovať akékoľvek totalitné praktiky, nikdy sa jej to nemôže podariť. Zákonité striedanie staršej generácie mladšou, spochybňovanie jej zaručenej pravdy, správnych morálnych hodnôt a dobrého vkusu jednoducho nemožno zastaviť. Okrem iného aj preto, že okrem „lingvistickej deľby práce“ jestvuje aj „vizuálna

deľba práce". To znamená, že hodnovernosť reči, zmysluplnosť príkazov je vždy preverovaná vizuálnym vnemom či obrazom. K oslabeniu jej impéria stačí niekedy to, aby mladšia generácia videla mentorujúceho príslušníka staršej generácie zobrať "urážajúce prepitné", a jej autorita sa razom zníži takmer na absolútnu nulu.

Normálne spoločnosti s týmito krízami počítajú a vytvárajú mechanizmy, ako ich prekonať, ako transformovať rebelov na establishment. Totalitné spoločnosti zasa chcú podriaďiť kontrole každú oblasť života spoločnosti, no napriek tomu každodenný život spoločnosti je schopný nájsť si svoje línie úniku. Hanákov film presvedčivo zviditeľnil línie úniku. Ukázal tvorbu nových emocionálnych postojov mladej generácie, ukázal schopnosť tvoriť mimikry, ktoré mladej generácii sú schopné zaručiť verejnú existenciu podľa oficiálnych noriem a zároveň umožňujúcich žiť svoj život podľa vlastných nepísaných a neoficiálnych noriem. Hanák tento paradox dokázal presvedčivo artikulovať tak prostredníctvom obrazu - napríklad obrazy účesov, oblečenia, gestikulácie, ako aj prostredníctvom slova. Vytvára juxtapozície, v ktorých sa vedľa seba ocitli výpovede, generované jazykom staršej a mladšej generácie. Jedno sponchybňuje druhé, jedno vyprázdňuje druhé, a týmto kontrastom sa akoby potvrdzovala Bachtinova myšlienka o tom, že neexistujú len národné jazyky, ale aj jazyky dňa, doby, sociálnej skupiny a generácie. Tento kontrast je umocňovaný aj hudbou, ktorá zohráva v Hanákových filmoch významnú funkciu, prejavujúcu sa v rytmizovaní príbehov.

Posttext

Druhá otázka pre Dušana Hanáka: *Ked' som znova pozeral tento film, tak som si všimol, že vlastne pozostáva z dvoch rovín, ktoré sú do určitej miery relatívne samostatné, a predsa komplementárne. Prvú tvorí montáž záberov a situácií, druhú zase koláž výpovedí, jazykových referencií a hudby. Fascinuje ma spätosť obrazu na jednej strane a výpovedí a hudby na druhej strane, a preto by som využil túto príležitosť, a spýtal sa na váš vzťah k hudbe a hudbe vo filme.*

Dušan Hanák: *Neviem robiť filmy inak, ako zvnútra. Aj v tomto prípade ma lákalo neznáme prostredie, veľmi na mňa zapôsobila súťaž o najlepší účes... Čo sa skrýva za fasádou skutočnosti? Čo vytvára dvojakú tvár človeka socializmu? Poznávanie prostredia budúcich holičov a kaderníčov mi pomohlo uvedomiť si širší aspekt témy - učenie k pokrytectvu ako zásadného predpokladu úspešného vstupu do života. Film sa má vyjadrovať predovšetkým obrazom a v konkrétnych situáciách, verbálna zložka nesmie prevažovať nad vizuálnou informáciou. Autentickosť je len prostriedkom, človek by sa nemal stať otrokom reality. Sú*

*krajiny, v ktorých je dokumentárny film súčasťou kultúry národa. Vyštudoval som réžiu hraného filmu a od začiatku sa mi zdalo prirodzené, že mám vytvoriť **obraz života**, a nie jeho kópiu. To ostatné je často len rozhlasové pásmo alebo klzanie po povrchu. Aj dokument vyžaduje stavbu a prácu s motívmi; mal by umožňovať divákovi vnímať stanovisko, estetický, výtvarný alebo hudobný názor autora.*

Hudba vzniká v situácii pred kamerou, je komponovaná alebo archívna a mala by byť organickou súčasťou celku. V prípade použitia dobovej piesne s textom má samozrejme aj dôležitú informatívnu hodnotu. Je zaujímavé, že aj pri najvyšších kritériách práve táto zložka filmu často najrýchlejšie starne...

*Hudba ma zaujíma v emocionálnej a imaginatívnej rovine. Vzbudzuje vo mne asociácie, viaceré krátke filmy a scény z hraných filmov som napísal pod vplyvom hudby. Ale aj "dodatočné ozvučenie" často vytvára ďalšiu rovinu, ktorá môže ovplyvniť vedomie i podvedomie diváka. Vo filme **Artisti** je sekvencia rozcvičovania v telocvični. V období rozkvetu atonálnej hudby som s dovoľením skladateľa určoval improvizované nástupy jednotlivých nástrojov a muzikantov, ktorí sa tiež "rozcvičovali". Spojenie s obrazom sa mi zdalo pôsobivé a kompaktné. Možno že dobrý film má bližšie k hudbe, ako k literatúre.*

Prišiel k nám Old Shatterhand

Text

Zdá sa mi, že už názov filmu je v tomto prípade veľmi dôležitý. Na jednej strane poukazuje na kontext, v ktorom sa rodil. Nemyslím teraz na politický či ideologický kontext, ale na fakt, že v tejto dobe sa dostali do našej filmovej distribúcie filmy o Old Shatterhandovi a Vinnetuovi. V týchto filmoch Old Shatterhand stelesňoval bieleho gentlemana, ktorý sa, na rozdiel od väčšiny svojich kultúrnych súkmeňovcov, pokúšal pochopiť iný svet Indiánov. Na druhej strane práve Old Shatterhand, cudzinec pre Indiánov a zároveň aj cudzinec pre vlastných, ergo cudzinec z "povolania", poskytol Dušanovi Hanákovi bod, z ktorého sa môže akoby očami cudzinca pozeráť na spoločnosť, v ktorej vládne veľký červený brat.

A z tohto pohľadu tá spoločnosť vyzerá skutočne bizarne, pričom táto bizarnosť zostáva pre červenokožcov nevidená. Prvou skúsenosťou je colnica, kde oko veľkého červeného brata (v zastúpení pracovníkov colnej správy a pasovej kontroly) podrobne prezerá pasy a batožinu cudzincov, ich dopravné prostriedky a keby mohli, tak by im nazreli aj do hláv, aby zistili, čo si o nás myslia. Robotníci priam ostentatívne a skoro až s hereckou štylizovanosťou vystavujú

na obdiv svoju lenivosť. Cudziniec naráža na "zásadové mlčanie" domorodcov, ktoré má v skutočnosti svoju príčinu v hlboknej neznalosti cudzích jazykov. Auto cudzinca si domorodci prezerajú s takým zaujatím, ako si Španieli prezerali prvých papagájov privezených z Ameriky. Mladé devy sa tu učia po "rakúsky", aby sa mohli zoznámiť s bohatými Rakúšanmi za účelom spravodlivého prerozdelenia ich devíz. Mladý Róm fajčí ako tvrdý chlap, zatiaľ čo jeho ešte mladší bratia aj jemu musia vyžobráť peniaze na dohán. Skrátka, pre domorodcov veľmi nelichotivý obraz. Lenže oveľa úbohejšie sú aj návrhy, ktoré majú túto mizériu odstrániť. Fráza sa vší na frázu, ale nijaká synergia fráz nie je schopná posunúť riešenie problémov. Dokonca ani takým elementárnym, akým je odsunutie kameňa z chodníka alebo cesty. Keď má byť odsunutý kameň, musí prísť Old Shatterhandovi podobný biely gentleman, a ten kameň odloží bokom. Teda nie fráza, ale vôľa mení daný faktický stav.

Filmový obraz o krajine červeného brata je nelichotivý. Nepáči sa náčelníkom červenokožcov, avšak najstrašnejšie je na tom to, že všetky obrazy bez problému poskytla ich spoločnosť. Stačí, keď k týmto obrazom, tomuto slovníku reality pripojíme filmovú syntax, pracujúcu v službách jeho veličenstva Kompozícia, a obrazová časť filmovej výpovede je hotová. Keď k tomu ešte pripojíme fragmenty každodenných rečí, ideologických fráz a hudbu tejto spoločnosti, vznikne celok, ktorý je natoľko presvedčivý, že sa ho až bojíme. Ale prečo sa bojíme takýchto obrazov? Myslím si, že nie preto, že by boli šokujúcimi zábermi, ale preto, že s mikrodokumentaristickým zaujatím ukazujú to, čo síce leží v poli vizuality, ale napriek tomu to zostalo nevidené. Zostalo to nevidené preto, že na svet sme sa pozerali cez prizmu domorodca, cez prizmu každodenného prežívania vo svete, ktoré nás naučilo automaticky sa pohybovať v tomto bizarnom svete s úplnou samozrejmosťou. Aby sme znovu uvideli jeho bizarnosť, treba ho dezautomatizovať, treba sa naň pozrieť očami cudzinca, nasvietiť ho novým svetlom a predovšetkým zachytiť objektívom kamery. A to sa podarilo Dušanovi Hanákovi s takou istotou a s takým presvedčením, že jeho film sa môže stať exemplárnym príkladom na vysvetlenie toho, čo je dokumentárny film.

Pri opätovnom pozeraní tohto filmu sa mi v mysli pripomenuli slová, ktoré Jiří Cieslar napísal na adresu Hanákovho filmu 322: *"Nevím, lze-li dnes poetiku Hanákova filmu opakovat. Kinematografie se dala jiným směrem než cestou ,kamery - zápisníku' a kamery - estetizujícího komponisty obrazu. Kolik lidí je dnes ochotno soustředit se k filmu - partitūře? Ostatně i při svém krátkodobém uvedení v roce 1969, tedy v době, kdy se v tlaku rozjíždějící normalizace tento film objevil jako poslední pozdrav ,nové vlny', nebylo už pro jeho přijetí dost trpělivosti, koncentrace a zřejmě ani svobodného prostoru: svědčí o tom pouhá hrstka dobově jalových informativních recenzí. I letošní klubové kino bylo poloprázdné. Je však*

třeba na tomto druhu filmu, obrozujícího filmovou řeč myšlenkou, lpět. Oduševňuje kinematografii.(zdôraznil P.M.)" ³

Myslím si, že to, čo bolo povedané v súvislosti s hraným filmom 322, možno bezo zbytku povedať aj o dokumentárnom filme *Prišiel k nám Old Shatterhand*. Dokonca si myslím, že často práve Hanákov dokumentárne filmy poskytujú kľúč k dekódovaniu zmyslu jeho hraných filmov. Jeho filmové postupy sa prelievajú z dokumentu do hraného filmu, pričom dokumenty oslobodzujú a hrané filmy vytvárajú zvnútornený obraz reality, a týmto dialógom **oduševňujú kinematografiu**. Chvalabohu!

Posttext

Tretia otázka pre Dušana Hanáka: *V našom kultúrnom regióne sa často možno stretnúť so schematizovanými interpretáciami dejín. Napríklad interpretáciami dejín umenia, ktoré šesťdesiate roky nielen favorizujú, ale hovoria aj o akomsi období slobody. Vaša filmárska skúsenosť je zrejme iná, a preto by som bol rád, keby ste sa mohli vyjadriť k slobode týchto rokov aj v súvislosti s osudmi vášho filmu **Prišiel k nám Old Shatterhand**.*

Dušan Hanák: *Ten film v minulom režime vyvolával salvy smiechu. Veľká väčšina záberov je nakrútená skrytou kamerou s dlhými objektívmi. Vedeli sme, čo chceme nakrúcať, a s kontrastom obrazu a hudby som počítal už v scenári. Dve zložky kontrapunktu môžu "hrať vedľa seba", ale aj proti sebe. V ideálnom prípade, aj vďaka nečakaným spojeniam a súvislostiam vznikne tretia, výsledná hodnota. Pokiaľ ide o šesťdesiate roky, boli explóziou tvorivosti vo všetkých oblastiach umenia. Na druhej strane, o každý okamih pravdy, o každý meter filmu bolo treba bojovať. Cenzori a inštitúcie žiadali úpravy a môj bývalý profesor z FAMU obchádzal členov poroty na festivale v Karlových Varoch a vysvetľoval im, "prečo tomuto filmu nemôže dať cenu". Pravda, je, že zakázané filmy boli "slávne". Kvôli filmu **Prišiel k nám Old Shatterhand** zasadala akási rehabilitačná komisia... A boli to šesťdesiate roky, v ktorých bol zakázaný môj hraný debut **322**. Riaditeľ Koliby mi predtým sľúbil, že ak film "upravím", pustí ma do Cannes, kam ho pozvali po úspechu v Mannheime. Do Nemecka ho v kufri tajne previezla riaditeľka festivalu. Napokon sa mu dostalo cti, že ako jeden z piatich československých filmov mal byť spálený.*

Omša

Text

Aj v tomto prípade je názov filmu z rádu tých najpocitivejších názvov, pretože jednoznačne pomenováva tému filmu. Je ňou obyčajná dedinská omša v kostole, ktorý by si vyžadoval rekonštrukciu takpovediac od podlahy. Ale peňazí na rekonštrukciu v režime, odkiaľ mal byť jedného dňa s definitívnou platnosťou vyhnaný Boh, niet, takže kostol je odsúdený na pomalé chátranie. Podlieha zákonu času tak, ako väčšina návštevníkov kostola.

Omša je prelomením svetského času. Je sviatkom, ktorý dáva príležitosť človeku, aby na chvíľu sa vyviazal z práce a zamyslel sa nad sebou, nad svojou existenciou. K tomu má napomôcť kňaz, ktorý je ako tlmočník, schopný tlmočiť "obyčajné" slová smrteľníkov do sakrálneho jazyka nesmrteľného Boha, a opačne, je schopný interpretovať zmysel božích znamení, šifier Boha v jazyku smrteľníkov. Takto sa v časopriestore omše stretáva sakrálne so svetským, pretína konečné s nekonečným. Nie je ľahké pochopiť, čo prežívajú veriaci pri omši. Tento limit si Dušan Hanák uvedomil, a preto sa nepokúsil nájsť nejaký spoločný základ, ktorý by unifikoval ľudský vzťah k božskému. Namiesto hľadania takéhoto základu sa pokúsil ukázať neredukovateľnú singularitu viery. Jeho citlivá mikrodramaturgia sa sústredila na zachytenie tváre veriaceho človeka. Kamera nenápadne prechádza po tvárach ľudí, zachytáva ich jedinečný výraz, ich nenapodobiteľnú mimiku. Tvár v Hanákovom filme nie je len obličaj, ale niečo, čo má celkom inú dimenziu. Jeho obrazy tváre sú akousi analógiou lévinasovského chápania tváre ako nekonečna. Tvár je podľa Emmanuela Lévinasa význam bez kontextu. *"Obvykle jsme ,někdo': profesor na Sorboně, místopředseda státní rady, syn toho a toho, to všechno, co stojí v pase, nějak se oblékáme, prezentujeme. A význam v běžném smyslu slova je vždycky význam v nějakém takovém kontextu: věc má smysl ve vztahu k jiné věci. Tady naopak tvář má smysl sama o sobě. Ty jsi prostě ty."*⁴ Môžeme sa pokúšať "dešifrovať" zmysel, ktorý vyjadruje tvár, ale nikdy nie sme si istí, či sme tento zmysel správne prečítali. Človeka možno ponížovať, možno ho dokonca zabiť, ale jeho tvár si nikdy nemôžeme privlastniť. Tým, že Dušan Hanák rešpektoval jedinečnosť tváre, sa jeho film posunul od filmárskeho "psychologického výskumu" ľudí k filmovo-filozofickej úvahe, majúcej svoj zdroj v úžase nad svetom.

Podľa mňa sa tento film zo všetkých filmov, o ktorých bola na tomto mieste reč, vyznačuje najúspornejším spôsobom artikulácie zmyslu. To je nepochybne pozitívum, ktoré je výnimočné, ale mňa neuveriteľne fascinuje spôsob, akým Dušan Hanák tvorí svoje filmové svedectvá. Sú filmovými deskripciami určitých udalostí a zároveň ich jemnými analýzami. Tento efekt dosahuje tak, že sa nepokúša všetko nasvietiť svetlom, ktoré by veci a figúry ukázali tak, ako to režisérovo ego chce, ale citlivo nastavuje clonu, zachytávajúcu vlastnú svetelnosť vecí a figúr. Keď sa tento princíp spojí s autorskou dramaturgiou, stojacou na

rešpektovaní prísnej kompozície, tak potom veristický účinok filmu je zaslúženou odmenou symetricky rozdelenou medzi autora a percipienta.

Postext

Štvrtá otázka pre Dušana Hanáka: *Tento film možno považovať za prelomový. Jeho význam v kontexte slovenskej kinematografie spočíva v rozšírení filmového výskumu existencie človeka. Naša súdobá (česká a slovenská) filozofia bola v tejto dobe pod vplyvom filozofickej antropológie a existencializmu, spájaného často s marxizmom. Zaujímalo by ma, či na váš filmársky rukopis v tejto dobe vplývala naša filozofická, alebo skôr literárna produkcia? A keď áno, ktorí autori vás prednostne zaujímali?*

Dušan Hanák: *Film je záznamom adventnej omše. reflexiou o potrebe viery, ktorá pomáha žiť. Tí starí ľudia čakajú na Spasiteľa a na smrť. Vážim si ľudí, ktorí v sebe nesú duchovnú čistotu - sú veľmi blízko tomu, čo sa modernému človeku stráca medzi prstami. Pri vchode do kostola je kamenná tabuľka s nápisom: "Svätá Terezka, daj mi chuti do života." Nesúvisí táto veta s existencializmom? Ako sa zbaviť úzkosti, ako nájsť stratenú harmóniu tichej radosti? Ani tento film nevznikol vo vzduchoprázdne. Je to jediná omša nakrútená za socializmu, ale vo filme sa hovorí aj o témach, ktoré rezonovali vo vtedajšej spoločnosti, rok pred sovietskou okupáciou. deväťdesiatročný kňaz povie: "Teraz sme bližšie ku spaseniu, ako keď sme začali veriť... Bratia, prebudte sa z ospalosti a pozdvihnite hlavy, lebo vesmír sa zatrasie."*

Samozrejme, dá sa to interpretovať aj iným spôsobom, ale vo filme to je. Vtedy som bol zmietaný silnými pocitmi relativity hodnôt. V kostole sú len starí ľudia a deti, ktoré sa nudia.

*V mladosti som čítal stoikov a Senecu. Popri Dostojevskom na mňa urobili veľký dojem Sartrove **Cesty k slobode** a časti z Camusovho **Mýtu o Sifyfovi**. Oslovil ma aj Unamuno. Keď som sa o mnoho rokov neskôr stretol so slovenskými prekladmi týchto kníh, už som sa v nich nenašiel. Vždy ma priťahovala psychoanalýza a hlbinná psychológia. A Tao a **Bhagavadgíta**. V tom čase ma veľmi zaujali prvé dve knihy Johanidesa. A neskôr Boehhofffer, ale aj **Moc bezmocných**.*

Zanechať stopu

Text

Tento dokumentárny film z roku 1971 je filmovým portrétom. Vlastne by bolo presnejšie hovoriť o dvojportréte. Na jednej strane sa do rámu toho portrétu dostáva ľudový umelec zo

slávneho hrnčiarskeho rodu Frankovičovcov so svojimi blízkymi. Na druhej strane sa do rámu dostalo i samotné hrnčiarstvo, a to preto, že umelcom sa môžeme stať až prostredníctvom diela. Kde niet diela, tam niet ani umelca.

Hrnčiar Frankovič predstavuje jedenástu generáciu hrnčiarov v rámci rodu Frankovičovcov. Hoci jedenásť generácií je skutočne úctyhodná tradícia, pôvod hrnčiarstva situuje Frankovič do oveľa staršej doby, ktorá je svojou povahou a-historická. Nedá sa presne určiť, kedy sa udiali udalosti, zakladajúce hrnčiarstvo. Možno to bolo stvorenie prvého človeka... Podľa hrnčiarskeho majstra totiž *"prvý hrnčiar bol pán Boh. Adama z hlíny stvoril a naše remeslo založil."* Remeslo, alebo umenie? Aj jedno, aj druhé. Je to niečo, čo sa rozprestiera medzi tým, čo starí Gréci označovali ako *poiésis* a *techné*. Niečo, v čom sa spája gadamerovská hra a slávnosť. Niečo, čo má telesnú a duchovnú dimenziu. Skrátka, to čo robí hrnčiar Frankovič, je niečo, čo leží medzi. A to medzi je veľmi dôležité, pretože dokáže uvádzať protiklady, ležiace v opačných kútoch jeho životného časopriestoru tesne vedľa seba. Síce tesne, ale nie tak tesne, aby splynuli v niečom nediferencovanom. Ale prečo je to také dôležité? Podľa mňa preto, lebo takto sa vytvára akýsi symbolický poriadok, ktorý je vnášaný do sveta a ktorý nielenže každej veci či osobe stanovuje jej miesto v tomto svete, ale zároveň im aj stanovuje ich významy a hodnoty. Umwelt, čiže svet hrnčiara Frankoviča, získava takto systém, stáva sa predvídateľným, a zároveň má svoje čaro, svoje tajomstvá, ktoré odolávajú rozlúšteniu. Keby sme ich totiž rozlúštili, tak by, baudrillardovsky povedané, zhasli všetky hviezdy.

Dokumentárny film je teda dvojportrétom, v ktorom sa dielo a autor môžu vzájomne reprezentovať, lebo jedno je neodmysliteľne späté s druhým. Hanákov dokument túto spätosť jazykom filmu v každom zábere akcentuje. Tým, že dokumentuje umeleckú činnosť ľudového hrnčiara uja Frankoviča, tým vlastne uchováva proces tvorby pre večnosť. Tak, ako jeho keramika bude jestvovať potiaľ, pokiaľ bude mať svoj tvar a súdržnosť, tak aj zábery zručnosti uja Frankoviča, jeho gestá, jeho úsmev, jeho názory budú trvať dovtedy, pokiaľ bude jestvovať celulóid filmu, na ktorom sú uchované.

Posttext

Piata otázka pre Dušana Hanáka: *Keď som si prezeral tento film, tak sa mi zdalo, ako keby bol v určitom zmysle "predobrazom" celovečerného dokumentárneho filmu **Obrazy starého sveta**. Podobne ako on, aj film **Zanechať stopu** sa pokúša zdokumentovať jeden miznúci svet pre budúcnosť. Vytvárate akýsi archív miznúcich svetov. Čo vás priťahovalo na týchto svetoch, prečo ste sa ich pokúšali uchovať pre budúcnosť?*

Dušan Hanák: *Stále ma zaujíma problém kontinuity hodnôt. Všetci vieme, že na Slovensku treba začínať stále znovu, bez ohľadu na úsilie predošlých generácií. Asi to súvisí s témou (ne)identity a (ne)integrity Slovákov a ich duchovného dedičstva. Má to súvislosť s dejinami a nedostatkom pozitívneho sebahodnotenia, ale je v tom aj veľa arogancie. Divákovi i čitateľovi by bolo treba pomôcť identifikovať sa so svojimi (aspoň plebejskými) koreňmi. Aj dnešná "elita" sa správa, ako keby svet začal fungovať až vznikom tejto alebo minulej koalície. Nikto sa nestará o to, že nám uniká kvalita života, ktorá priamo nesúvisí s ekonomickou situáciou. Tí starí ľudia, za ktorých sa tak veľmi hanbili komunistickí funkcionári, nepotrebovali ani bývalý režim, ani zvýšenie starobných dôchodkov. Boli múdri a vnútorne slobodní. A dokonca sa vedeli tešiť zo života. Hľadal som v nich hodnoty, ktoré by pomohli prežiť mne i spoločenstvu ľudí, ku ktorému zhodou okolností patrím. V prípade uja Frankoviča film objavil aj archetypy, poveru a legendy hrnčiarskeho remesla.*

Namiesto záveru

Nepochybne medzi týchto päť filmov patrí aj film **Deň radosti**. Tento film má veľmi dôležité miesto nielen v kontexte československej kinematografie, ale aj v kontexte výtvarného umenia a dokonca si myslím, že je nesmierne dôležitý aj pre pochopenie jedného historického obdobia našich dejín. Pokiaľ Jiří Cieslar tvrdí, že film **322** je posledným pozdravom "novej vlny", tak si myslím, že tento film predstavuje poslednú rozlúčku s obdobím uvoľnenia. Po tejto, na naše pomery gigantickej akcii, na ktorej mal obrovskú zásluhu aj Alex Mlynarčík, prichádza našich "sto rokov samoty". Verejne manifestovaná sloboda už nemá miesto v normalizačnom režime, a tak vlastne film **Deň radosti** uchoval pre budúcnosť spôsob myslenia a cítenia, ktoré umenie svojím jazykom artikulovalo na konci šesťdesiatych a na začiatku sedemdesiatych rokov. Je isté, že tomuto filmu bude potrebné sa v budúcnosti ešte intenzívne a komplexne venovať. Žiaľ, možnosti nášho písania sú obmedzené, a tak sa musíme obmedziť len na pripomenutie významu a hodnoty filmu, ktorý môže suplovať otrasené svedomie tej doby.

Poznámky

¹ WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozofické skúmania*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1979, s. 28.

² ECO, Umberto: *Šesť procházek literárními lesy*. Olomouc: Votobia, 1997, s. 119.

³ CIESLAR, Jiří: *Filmové zápisky 90 -93*. Praha: Gryf, rok vydania neuvedený, s. 12.

⁴ LÉVINAS, Emmanuel: *Etika a nekonečno*. Praha: OIKOYMENH, 1994, s. 178.

(Autori ďakujú generálnemu riaditeľovi Slovenského filmového ústavu Petrovi Dubeckému za poskytnutie fotografií, ktoré sú súčasťou tohto textu.)

Viliam Marčok

Klára Jarunková – jedinečná osobnosť slovenskej literatúry

Vlani sa Klára Jarunková dožila významného životného jubilea (narodila sa 28.4.1922 v Červenej Skale, ktorá je súčasťou obce Šumiac v regióne Horehronia). Pri tejto príležitosti sa 26. apríla 2002 konala vedecká konferencia a v nasledujúcom týždni aj stretnutie prekladateľov jej diel. Obe podujatia domácej i svetovej literárnej verejnosti predovšetkým pripomenuli, že v Kláre Jarunkovej má slovenská literatúra mimoriadnu spisovateľskú osobnosť, o ktorej dielo trvá aj po desaťročiach stále živý čitateľský záujem. Kým prekladatelia si v pohodovej atmosfére spomínali na úskalia, aké im nastražovala obmedzenosť komunistického administrovania literatúry v bývalom Československu (K.-H. Jähn, E. Charous) alebo rigidnosť domácich vydavateľských konvencií (K. Siraste), domáci literáti a jazykovedci sa pokúšali cez analýzu jednotlivých položiek a zložiek Jarunkovej diela hľadať odpovede na otázku, v čom spočíva tajomstvo záujmu nových generácií čitateľov o toto dielo. Zistenie, že sme ešte stále len kdesi na polceste v objavovaní dimenzií mysliteľského aj slovesného majstrovstva autorky, nie je nijako lichotivé, no o to viac je výzvou k novým stretnutiam s ním (referáty a vystúpenia vyšli v revue venujúcej sa umeniu pre deti a mládež BIBIANA, r. IX, 2002, č. 3).

*

Najprekladanejší slovenský autor

Fakty z bibliografie vydání autorkiných diel, ktorá vyšla k jubileu, hovoria presvedčivo: Jarunkovej diela boli doteraz preložené približne do 29 jazykov (približne preto, že mimo ženevskej konvencie robené preklady do jazykov národov bývalého ZSSR nemožno zdokumentovať!) a vyšli v 151 vydaniach, pritom ich najvyššiu frekvenciu môžeme zaznamenať v literárne silných jazykových sférach: taliančina – 25, nemčina – 23, ruština – 12, poľština - 11 atď. Podstatnou mierou sa na tomto úspechu podieľajú jej dva najprekladanejšie tituly: *Brat mlčanlivého vlka* 50-timi vydaniami a *Jediná* 41 vydaniami! (E. Cíferská, 2002, s. 2-46.) (Trošku možno prekvapuje len to, že jej zámer posilňovať v deťoch a mládeži odvahu k selfmademanstvu sa stretol s menšou odozvou práve v anglofónnych literatúrach – len 4 preklady. Ak si však uvedomíme, že tam už tento domáci koncept musí byť „zviditeľňovaný“ stále sa zväčšujúcim posúvaním do polôh dobrodružnosti, fantazijnosti, ba aj britkosti – vid' napr. tvorbu R. Dahla –, potom to už nebude nijakou záhadou.)

Iným ukazovateľom rastúceho záujmu zahraničných čitateľov a literárnych kritikov sú ceny a ocenenia, ktorými je ovenčená cesta jej malého románu pre mládež *Brat mlčanlivého*

vlka do sveta: Cena v medzinárodnej súťaži „Literatúra pre mládež atómového veku“ (1965), čestné uznanie v rámci Európskej ceny za detskú literatúru P. P. Vergeria (1968), zápis na Čestnú listinu IBBY (1970), Deutscher Jugendbuchpreis (1970), Cena Bncarellino nazionale Italiano (1976). (E. Cíferská, 2002, s. 47-48) To všetko sú dôkazy toho, že Klára Jarunková predstavuje v medzinárodnom meradle trvalo uznávanú umeleckú, t.j. mysliteľskú aj mravnú veličinu.

S týmto na slovenskú literatúru úplne ojedinelým záujmom zahraničia o jej tvorbu ostro kontrastuje to, ako sa bývalý komunistický režim usiloval doma udržať autorku v pozícii „trpenej nezávislosti“. Uvediem aspoň dva dôkazy: prvý – táto výnimočná spisovateľka nemohla doma vyhrať nijakú literárnu súťaž, pretože literárna kritika sa sústreďovala najmä na jej mentorovanie za to, čo v jej knihách malo byť podané inak, alebo nemalo byť vôbec; druhý – hoci jej čitateľsky najúspešnejšie knihy *Jediná* a *Brat mlčanlivého vlka* vychádzali v zahraničí v opakovaných vydaniach (napríklad *Brat mlčanlivého vlka* vyšiel v nemčine v šiestich vydaniach a v taliančine dokonca v pätnástich!), napriek živému čitateľskému ohlasu doma vyšli len: prvá v 6-tich a druhá iba v 4-roch vydaniach. To, myslím si, už nepotrebuje nijaký ďalší komentár.

*

Spisovateľka verná svojej životnej skúsenosti a vysokému étosu

ľudského individua

Jarunková sa zjavila v sfére umeleckej literatúry nečakane a pomerne neskoro. Keď vyšla jej prvotina *Hrdinský zápisník* (1960), mala už 38 rokov a prichádzala zo oblasti publicistiky a satiry (až do odchodu na dôchodok v roku 1982 bola redaktorkou satirického týždenníka *Roháč*). Brisknosť a britkosť pohľadu na život a človeka zjemňované zmyslom pre humor, ktoré si odtiaľ priniesla, zostali súčasťou jej rozprávačstva od debutu až po súčasnosť. Jej oneskorený vstup do literatúry, mal aj svoje prednosti. Čakanie na vhodnejší čas pre svoj talent, ktorý nastal až po ukončení hrubozrnnej stalinskej diktatúry v druhej polovici 50-tych rokov, jej poskytlo priestor na osobnostné vyzretie. (Odkladaním debutu reagovali na vulgárnu ideologizáciu literatúry v 50-tych rokoch viaceré pozoruhodné talenty: Jašík, Válek, Turčány či Ťažký.) Dôkazom toho, že do literárnej situácie vstúpila už ako suverénna ľudská a umelecká osobnosť, je to, ako na jednej starne obišla závoz tzv. schematickej literatúry, a na druhej sa zas vyhla zvykom redukovat' tvorbu pre deti a mládež na „princíp hry“, o čo sa usilovali mladší autori, ktorí sa nechali strhnúť ideami „socializmu s ľudskou tvárou“, budovania „šťastného – rozumej bezproblémového! – zajtrajška pre deti“ atď. a v atmosfére propagovania úspechov „vedecko-technickej revolúcie“ sa inšpirovali civilizačným

optimizmom českého poetizmu. Jarunková sa múdro vzdala krátkodychej polemiky s režimom, a takpovediac tichovzdorne sa vzoprela jeho triedne zredukovanému, a preto iluzórnemu humanizmu a kolektivismu, ktoré v skutočnosti viedli k nihilácii ľudskej osobnosti, a proti ideálu poslušného kolektivistického „mankurta“ síce nepolemicky, ale vytrvalo stavala svoju víziu človeka ako „samotvoriacej sa osobnosti“. Zmysel svojho trvalého záujmu o generácie mladých veľmi výstižne sformulovala v prvom závažnom rozhovore o svojej tvorbe s J. Poliakom: *Čas dospievania i neskoršieho dozrievania, jeho vnútorné búrky, prvotné zrážky i stotožnenia sa s vonkajším svetom – to je moja najobľúbenejšia téma. Najradšej mám mladých vášnivých prívržencov života, nekompromisných analytikov a nerozvážnych kritikov, tie neznesiteľné ľudské mláďatá, v ktorých už prebleskujú črty budúcich charakterov, pilierov spoločnosti. Derú sa do nej neodvratne a zákonite. Aspoň v mojich knihách. Lenže – aj krídla si lámu, hlavy zraňujú, trpia, smútia, rezignujú. Ved' mládež, ten pojem tak často omieľaný, mládež ako jednoliaty masový subjekt (a tu sa už naozaj hnevám) neexistuje! Mládež je súbor jednotlivcov, osobností, pestrých osudov, postáv silných i slabých – takisto ako spoločnosť dospelá. Ibaže je to súbor osobností oveľa čistejších a pre budúcnosť ľudstva dôležitejších* (K.

JARUNKOVÁ, 1978, s. 219). Dôkazom toho, ako to so svojím alternatívnym programom sebatvorby myslela vážne, môže byť aj tá okolnosť, že sa k tejto formulácii odvážila práve v čase novej ideologickej („konsolidačnej“) depresie, ktorou musela slovenská literatúra prejsť v 70-tych rokoch.

Inšpiráciu k svojej osobnostnej vízii človeka autorka čerpala predovšetkým, ako to neraz zdôraznila v rozhovoroch (viď bibliografiu), z osobnej životnej skúsenosti. Pravda, svojou mierou k nej iste prispelo aj ovzdušie „čínorodosti“, ktoré vyvolal k životu masarykovský „realizmus“, ktorý je svojím konceptom „malých činov“ a „spoliehania sa na seba“ svojskou verziou pragmatizmu. Život jej až nešetrne zavčasu ukázal svoju tragicky krutú tvár (matku stratila, keď mala osem rokov) a predviedol jej, že sotva čo v ňom je trvalé a úplné. Pozícia polosiroty v ňom akoby jej z jednej strany umožnila rozpoznať vzácnosť a nenahraditeľnosť pevných citových väzieb a solidarity, vernosti a charakteru v živote; a z druhej strany aj pochopiť, že človek má bojovať o svoju ľudskú dôstojnosť predovšetkým tak, že sa bude spoliehať najmä sám na seba. Podľa jej vyznaní ju však táto tvrdá škola života najmä navždy vyliečila zo sklonov k ilúziám a k falošnej sentimentalite a zocelila jej odvahu k pravde, nech by bola akokoľvek neželaná. Tu kdesi treba hľadať korene jej neochvejného presvedčenia o oprávnenosti racionalizmu a realizmu. To bola skala, na ktorej vztýčila svoju epickú

pevnosť, z ktorej bránila dôstojnosť ľudskej osobnosti pred zovretím socialistickým kolektivismom.

*

Jej debut *Hrdinský zápisník* (1960) bol doslova senzáciou. Jarunková sa v ňom predstavila ako zrelá autorka, ktorá sa oproti makarenkovskému pedagogizovaniu v tvorbe pre deti, odvážila postaviť obraz dieťa ako jedinečnej bytosti, ako svojskej osobnosti, ktorá je schopná prekonávať strohosť kolektivistického výchovy a nudu socialistickej školy svojou živelnou vitalitou, odvahou k samorastlým názorom, presadzovaním svojich potrieb humoru, hry (zabiehajúc pritom občas až do huncútstva), no vždy neomylnne smerujúc k prirodzenej medziľudskej náklonnosti a solidarite. Jej kritický pohľad a novátorský čin sa stal nespochybniteľným vďaka tomu, že autorka umelecky zvrchovane zvládla štylizáciu detskej sebakypovede, pri čom dokázala dovedy nevídaným spôsobom využiť dimenzie detskej fantázie a jazykovej tvorivosti.

V rade románov a noviel, ktoré vychádzali po sebe v relatívne pravidelnom rytme: *Jediná* (1963), *Brat mlčanlivého vlka* (1967), *Pomstiteľ* (1968), *Tulák* (1973) a *Tiché búrky* (1977), J. postupne rozširovala svoju galériu tínedžerov a dospievajúcich mládencov a na ich príbehoch priúča mladých čitateľov, ako sa majú nezadržateľne dráť do života zocel'ovaním pri prekonávaní prekážok a otužovaním svojej odvahy ku kritike pokrivením v živote dospelých. Zámerne obchádzala konvenčné predstavy o mladosti a dospievaní ako o príležitosti k samoúčelnej zábave či recesii, ale aj ako o etape fyzického rastu či sexuálneho dozrievania, a najmä ako sentimentálne-útešnom návrate do raja mladosti z frustrujúcej dospelosti, a vykresľuje túto etapu života ako rozhodujúci, bolestný, a neraz aj riskantný proces sebatvorby vlastnej osobnosti. Ako obdobie „otvárania očí“ voči chybám iných, no najmä svojim, zocel'ovania charakteru a učenia sa zložitému umeniu ako budovať pevné citové väzby s okolitým svetom a ako v ňom napriek prekážkam realizovať svoje túžby a zámery. Autorkin ideál mladého človeka sa miestami v morálnych a intelektuálnych požiadavkách blíži až k maximalizmu, najmä vtedy, ak od svojich hrdinov vyžaduje, aby vždy boli nad svojou životnou situáciou, keď im demonštruje, že čin a mlčanie je v komunikácii medzi ľuďmi viac ako slovo atď. Škola života v Jarunkovej prózach je vždy prísna, ale aj úspešná. Za najväčšie umelecké víťazstvo autorky možno považovať to, že rozvíjanie odvahy mladého človeka k sebatvorbe ako nezávislej a slobodnej osobnosti nezúžila na takpovediac jednoúčelové „podkladanie mín silných individualít pod betón totality“, ale ho prezentuje ako jednu z večných všel'udských tém, a ako univerzálnu mohutnosť či energiu, pomocou ktorej možno život pohnúť z každého mŕtveho bodu. Práve pre takéto univerzalistické a optimistické

chápanie ľudskej mladosti a individuality si čitatelia slobodného sveta tak rýchlo obľúbili tvorbu Kláry Jarunkovej, a práve ono je aj zárukou dlhodobej príťažlivosti a platnosti jej umeleckej výpovedne o mravnej aj poznávacej zložitosti situácie, v ktorých sa ocitá súčasný človek, a o riskantnosti našich výhľadov do budúcnosti.

Z tohto mravného a poznávacieho pátosu nezľavila autorka ani pri písaní *Rozprávok* (súborné vydanie 1988) pre najmenších čitateľov. Namiesto vtedy preferovanej socialisticko-utopicky bezstarostnej, v podstate len konzumne hravej fantazijnosti orientovala v nich dieťa nielen k tomu, aby sa naučilo rozpoznávať a cenit' si trvalé prejavy priateľstva, lásky a spolupatričnosti iných, ale aj k tomu, aby sa naučilo činne ich spoluvytvárať; aby kultivovalo svoje túžby po pevnom citovom zázemí, po slobode a dobrodružstve; aby sa namiesto dobývania prírody cibrilo v rešpektovaní jej inakosti; a aby odmala rozvíjalo svoju otvorenosť voči neočakávaným zmenám, ktoré prináša život. Práve pre tento pozitívne formatívny náboj sa jej rozprávočky stali nielen obľúbeným čítaním slovenských detí, ale aj predmetom pozornosti prekladateľov.

*

Podvojnosť Jarunkovej posolstva

Jarunkovej tvorba sa nikdy nechápala len ako tvorba pre deti a mládež (viď k tomu bližšie v J. NOGE, 1979, J. KOPÁL, 1997). Dôkazom toho je nielen to, že jej knihy o mladých hrdinoch vychádzali a vychádzajú aj vo vydavateľstvách zameraných výlučne na dospelých čitateľov, ale ešte viac to, že nech vyšli kdekoľvek, boli vnímané ako literárne udalosti zasahujúce celú literatúru. Vnímali sa tak najmä pre zvrchované umelecké majstrovstvo. Ďalej preto, že autorka v nich cez pohľady a postoje svojich mladých hrdinov neustále poukazovala na množstvo pokrivenín nielen v komunistickom systéme ale aj vo vedomí dospelých a nástojila na názore, podľa ktorého všetky zlyhania a excesy mládeže idú na vrub ich citového, mravného aj poznávacieho zlyhania. Pre bohatosť a prenikavosť obrazu spoločenského kontextu boli všetky jej diela od *Jedinej* (1963) až po *Nízku oblačnosť* (1993) prijímané a oceňované ako „spoločenské romány“ či „spoločenská próza“. Práve zatiaľ posledný román *Nízka oblačnosť* o kríze súčasnej rodiny tým, že je adresovaný súčasne rodičom aj deťom, túto stále prítomnú podvojnú zameranosť v jej diele len dotvrdzuje a zviditeľňuje.

Obdivuhodná vnútorná mysliteľská jednota jej diela sa prejavuje aj tak, že aj v dielach adresovaných akoby len dospelým čitateľom – jedno či písaných v polohe *fiction* alebo *non fiction* – zostáva nosnou témou *mladosť ako individuálna odvaha (prípadne jej zlyhanie) k presahu okolností mravne zodpovedným činom* alebo inak povedané: *ako mravné poslanie, či až odsúdenosť jednotlivca k tvorbe novej kvality života*. Preto ju v cestopise *Pár krokov po*

Brazílii viac ako exotická krajina fascinoval sebauvedomovací a emancipačný zdvih v jej obyvateľoch; preto v dielach *Pomstiteľ* (1968) a *Stretnutie s nezvestným* (1978) ako jedna z prvých v Európe zdvihla svoj hlas proti necitlivosti rodičov voči vlastným deťom aj proti scestnosti reakcií mladých ľudí na ňu únikmi do slepej agresivity či drogových halucinančných rajov; preto v románe s protifašistickou tematikou *Čierny slnovrat* (1979) presunula pozornosť z bojových akcií na situácie nezlyhávania ľudskosti v obyčajných ľuďoch a na mravné preporodenie/omladenie pomýlených a dozretie mladých; preto vo svojom zatiaľ poslednom románe o doliehaní súčasnej krízy inštitúcie manželstva na deti *Nízka oblačnosť* (1993) dáva dôraz na obhajobu miznúcich šancí na citové omladenie a dozretie rovnako rozvádžajúcich sa rodičov ako ich dospievajúcich detí, pokúšajúcich sa napriek tragickej skúsenosti ich rodičov uskutočňovať svoj ideál lásky a mravnosti.

„Presahovosť seba samého“ však nie je len métou, ktorú autorka stavia pred svojich čitateľov, ale je, ako uvidíme, aj vnútornou, stavebno-estetickou vlastnosťou jej epiky

*

Virtuozita podania

Pre túto svoju víziu „sebačinmi sa utvárajúceho človeka“ našla Jarunková aj adekvátny a imponujúci epický tvar. Predovšetkým upustila od zaužívanej konvencie v tvorbe pre mládež, ktorá spočívala v konštruovaní exemplicky názorných a jednoznačných príbehov, s ktorými sa mal mladý čitateľ len pasívne stotožniť. Jarunková namiesto plochých ilustrácií vlastných názorov pre čitateľa inscenuje polyfónne životne problémové príbehy, ktoré cez rozkrývanie zložitosti hľadania hlavných postáv vtiahujú čitateľa do aktívnej emočno-reflexívnej spoluúčasti na nich. Toto polyfonické rozohrávanie nosnej témy možno obzvlášť dobre sledovať na knihe *Tulák* (1973). V nej nosnú tému sebainiciácie do dospelosti nielenže polyfonicky rozohrala na celom rade druhoradých postáv (starý otec, zatúlané dievčatká, psychicky narušená Eva Lešková, stratený syn Rudo, orol, milordi atď.), ale zároveň ho v rôznych situáciách predstavila v plnej kontrapunktickej škále, ktorá siaha od pólu múdro zvládnutej reflexie (milordi, ujo Ferdinand), cez zraňujúcu vzburu (syn Rudo), živočíšny zápas kto z koho (mačka a vretenice), múdru rezignáciu (starý otec, rodičia), stratu prirodzených inštinktov (orol), až po detinský pokus dostať sa do svojho vysnívaného nádherného sveta (stratené dievčatká) či psychickou deviáciou motivované tuláctvo (Lešková). Podobne v nej konfrontuje mladícky radikálne predstavy hrdinu o čestnosti, pravde a ľudskej dôstojnosti s najrôznejšími životnými situáciami a životnými skúsenosťami, takže postava je v nich nútená zvažovať stále nové eventuality a cez ňu aj čitateľ reflektovať zložitosť svojej sebarealizácie v neustále sa meniacom prúde života.

V úsilí čo najautentickejšie čitateľovi sprostredkovať zložitost' a osobnostnosťnú intimitu procesu sebauvárania Jarunková vynáša svojú stratégiu rozprávania. Aby v čitateľovi, najmä v tom mladom a neskúsenom, rozvíjala zmysel pre zodpovednosť voči sebe a životu, inscenuje situácie, v ktorých sa jej postavy neustále sebareflektujú v práve či dávnejšie prežitom. V jej príbehoch sa tok náhody a dobrodružstva, ktorý je v živote živelné divý až bizarný, kultivuje a sprehl'adňuje fabuláciou, ktorej dominuje protibežná retro-reflexívna perspektíva. V nej sa prekvapivé dobrodružstvá zmyslov – a v tomto smere je autorka neobyčajne štedrá – neustále nadstavujú a prehľbujú dobrodružstvom poznania a sebapoznania, a tak sa ponúkajú hlbšiemu, osobnostnejšiemu osvojeniu. V rámci tejto stratégie pretvorila pôvodne monologické ja-rozprávania na dialogické „ja/sebe/tebe/vám“ rozprávania, v ktorom názorová konfrontácia neraz naberá intenzitu sporu či polemického odmietnutia. Umeleckú efektívnosť takejto rozprávačskej stratégie na malom priestore veľmi presvedčivo demonštruje záver novely *Tulák*:

Zamieril som do kuchyne, lebo v dielni by som i tak nikoho nenašiel. Bola predsa nedeľa. Tak, milordi, nový život milorda švrtého sa právezačína...

Podrobnosti, ak dovoľíte, si nechám pre seba. (S. 114)

V prvých dvoch vetách môžeme sledovať ako aj „bezvýznamný“ detail mechanického presunu v priestore je zvýznamňovaný zatavovaním do reflexie. V ďalších dvoch vetách sa táto mikro retro-reflexívna perspektíva (ktorú vnímame takmer ako nedeľnú súčasť bezprostrednej akcie!) rozrastá do makro rozmerov celého príbehu. V jej rámci sa dejú dve pozoruhodné významotvorné akcie: Na sujetovej „povrchovej“ úrovni subjekt/rozprávač príbehu markantnou slovnou akciou demonštruje zavŕšenie svojej sebainicácie; v esteticky „hlbšej“ úrovni sa cez modul „ja/sebe/im/vám“ rozprávania takmer na nerozoznanie zatavuje odkaz autorky čitateľom do vnútornej perspektívy postavy, vďaka čomu sa akt autorskej ostenzie mení na mladícky predvážavé gesto, a tým sa stáva „neviditeľným“.

Aj z tejto malej textovej ukážky možno uzatvárať, že spôsob významového diania v Jarunkovej texte možno azda najprimeranejšie označiť za **pulzačný**. To jednak zodpovedá tomu, že hlavná téma býva rozptýlená do množstva čiastkových variantov, vďaka čomu ju zastihujeme, ako „neočakávane“ vyviera na mnohých miestach textu, pričom nielen neustále priestorovo pendluje, ale aj pulzuje v najrôznejších aspektoch a podobách. Jednak to vystihuje to, že významy v nich na všetkých úrovniach neustále pulzujú aspoň medzi dvoma pólmi: postava *Tuláka* uteká, aby sa vrátila vzdorovať, získava svoju osobnostnú identitu sebaopieraním, svoje bezprostredné zážitky neustále koriguje reflexiami atď.; dobrodružná fabulácia prechádza kultiváciou v reflexívnych retrospektívach; v rozprávaní sa neustále

prelína perspektíva autorky s perspektívou postavy, modus epickej evokácie s modom reflexie; v reči výrazové prostriedky oficiálneho a reflexívno-poznávacieho štýlu s expresívnejšími prostriedkami skupinovej (mládežnícky slang) aj najintímnejšej vnútornej komunikácie (regionálne a osobné idiomy, bohatá škála expresív od hypokoristík vyjadrujúcich citovú blízkosť voči okoliu až po sarkazmom podfarbené výrazy vyjadrujúce odstup od seba) atď. Všetky – tu len obrysovo naznačené – tvarotvorné postupy a prostriedky sugerujú dojem neobyčajnej problémovej rozľahlosti, mnohotvárnosti a pulzачnej živosti či priam až životnosti, a zároveň aj estetickej „zaokrúhlenosti“ týchto príbehov.

*

Nástojenie na nezastupiteľnom mieste sebauvedomenej individuality v procese zvyšovania kvality života, odvaha neobchádzať zľahčované i tabuizované problémy, ponúkať nečakané pohľady a riešenia, ako aj autorkina výnimočná schopnosť rozohrávať nastolovanú problematiku v polyfónnych sujetových škálach a podávať ju v čistých epických tvaroch, prenikavosť psychologickéj kresby postáv a neklesajúca intenzita jej slovesného majstrovstva, to všetko priťahovalo pozornosť prekladateľov hneď po vyjení nového titulu a vyúsťovalo do pozvaní k pobytu v zahraničí a k udeľovaniu prestížnych ocenení. Takto sa mi v najväčšej možnej skratke javia dimenzie Jarunkovej mysliteľstva a tvarového objaviteľstva, ktorými jej dielo presiahlo ideovú plochosť či konzumnú páčivosť väčšiny vtedajšej slovenskej literárnej produkcie, a ktoré jej zároveň ešte stále zjednávajú aj záujem nových čitateľov doma i v zahraničí.

Literatúra

- CÍFERSKÁ, E.: Klára Jarunková – Personálna bibliografia knižnej tvorby, BIBIANA, Bratislava, 2002, rozmnoženina, 54 s.
- JARUNKOVÁ, K.: Smädný koník detstva a mladosti. In: J. POLIAK: *Rozhovory o literatúre pre mládež*, Mladé letá, Bratislava, 1978, s. 205-221.
- JARUNKOVÁ, K.: Mladosť je kráľovná (Rozhovor s V. Petríkom), Romboid, č. 10, 1992, s. 41-47.
- JARUNKOVÁ, K.: Jediná a jedinečná (Rozhovor s O. Sliackym), BIBIANA, 2001, ročník IX., č. 4, s. 11-15.
- JARUNKOVÁ, K.: Vynášať zhlboka, podávať zľahka (Rozhovor s A. Balážom), BIBIANA, 2002, ročník IX., č. 3, s. 21-26.
- KOPÁL, J.: Dvojedinnosť pohľadu mladých a nadhľadu dospelých v prozaickej tvorbe K. Jarunkovej, BIBIANA, 1997, r. II, č. 1.
- KOPÁL, J.: Hodnotový a poetologický prínos modernej prózy pre mládež (*Nad dielom Kláry Jarunkovej*), BIBIANA, 1999, r. IV, č. 4, s. 25-28.
- Kolektív: BIBIANA – číslo venované životnému jubileu autorky, 2002, r. IX, č. 3, s. 72.
- MIKO, F.: Výrazové vlastnosti súčasnej prózy pre mládež. In: *Estetika výrazu*, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1969, s. 234-242.
- NOGE, J.: Próza Kláry Jarunkovej, Slovenský spisovateľ, Bratislava 1979.
- NOGE, J.: Literatúra v literatúre, Mladé letá, Bratislava, 1988, s. 169-174, 187-189, 331-332.
- NOGE, J.: Cesty motýľov. Doslov v: K. Jarunková Tiché búrky, *Vybrané spisy*, Mladé letá, Bratislava, 1988, s. 173-175.
- NOGE, J.: Autorka inovačných impulzov, Romboid, 1992, č. 10, s. 36-40.

- PETRÍK, V.: Román o mladých ako udalosť. In: Hľadanie prítomného času, Smena, Bratislava 1970, s. 272-274.
Tvorivo a netradične, Romboid, 1992, č. 10, s. 48-49.
- POLIAK, J.: Podoby a premeny literatúry pre mládež, Mladé letá, Bratislava 1970.
- POLIAK, J.: Rozhovory o literatúre pre mládež, Mladé letá, Bratislava, 1978, s. 205-221.
- STANISLAVOVÁ, Z.: Priestorom spoločenskej prózy pre deti a mládež, NAUKA, Prešov, 1995, s. 16-19, 22-23, 40-43, 68-70.

Ján Horecký

Jazykoveda v učených spoločnostiach na Slovensku

Do vedeckých spoločností sa už oddávna združovali vedeckí pracovníci, čiastočne aj amatéri, aby sa účinnejšie mohli venovať svojej vedeckej práci, ale najmä publikovať výsledky svojich výskumov. Preto vedecké spoločnosti tradične hľadali aj publikačné možnosti, vydávali najmä zborníky a časopisy.

V slovenskej kultúrnej histórii vznikali prvé učené spoločnosti na prelome 18. a 19. storočia. Ako vzorný príklad sa uvádza *Učená spoločnosť malohontská, Erudita societas kishontensis*. Bolo to voľné združenie evanjelických vzdelancov, prevažne farárov, ktoré sa formovalo v prostredí Malohontskej knižnice. Uplatňovali tu svoje filozofické a teologické vzdelanie, získané na štúdiách na nemeckých univerzitách. Výsledky svojich výskumov, prevažne teoretických úvah, vydávali v ročenke *Solennia Eruditae Societatis Kishontensis*. V rokoch 1809- 1841 (s výnimkou rokov 1832 - 1841) vyšlo 25 zväzkov tohto zborníka. Členovia spoločnosti tu publikovali svoje filozoficko-teologické úvahy, ale aj príspevky o národopisných, literárnovedných a filozofických otázkach, ako aj literárne útvary (včítane básní), životopisy, ďalej aj kázne na aktuálne témy. Jazykovedy sa týka spis Mateja Holku ml. *De Lingua*.

Iného typu, viac spolkárskeho charakteru, bolo *Slovenské učené tovarišstvo*, založené r. 1792. Jeho cieľom bolo rozvíjať vedecké myslenie, ale aj podporovať rozvoj a šírenie novej spisovnej slovenčiny. Členstvo v tomto združení sa rozlišovalo na vydavateľov (vedeckých pracovníkov, resp. autorov) a predplatiteľov (mecénov). Ak sa uvádza údaj 500 členov, treba brať do úvahy práve týchto mecénov, ktorí tvorili aj podstatnú zložku pobočiek rozosiatych po celom Slovensku.

O orientácii na "osvetársku" činnosť svedčia nielen práce na kodifikácii spisovnej slovenčiny, ale aj vydanie takých diel, ako je J. Fándlyho *Pilní domajší a poľní hospodár* alebo *Compendiata historia gentis Slavae* J. Papánka.

Do radu učených spoločností možno zaradiť aj *Tatrín*. Fungoval síce len v rokoch 1844 - 1848, ale mal aktívnu účasť na formovaní štúrovskej kodifikácie spisovnej slovenčiny.

Učené spoločnosti vznikali predovšetkým pri vysokých školách. Na Slovensku je typickým príkladom *Učená spoločnosť Šafárikova*, ktorá združovala predovšetkým profesorov a docentov všetkých vedných odborov, ale aj popredných bádateľov z iných inštitúcií. Bola založená r. 1927 pri Univerzite Komenského, kde mala aj svoju organizačnú

základňu v podobe neobyčajne aktívneho sekretariátu a redakcie. Členila sa na dve triedy, duchovednú a prírodovednú, v rámci tried fungovali odbory a komisie.

V rámci duchovednej triedy *Učenej spoločnosti Šafárikovej* od samého začiatku fungoval jazykovedný odbor, jeho predsedom bol V. Vážný. V rámci tohto odboru pracovala komisia dialektologická, pravopisná, lexikografická a maďarská. Najagilnejšia bola dialektologická komisia, ktorá pod vedením V. Vážneho venovala sústavnú pozornosť výskumu slovenských nárečí, poskytovala študentom štipendiá na terénny výskum. O výsledkoch tohto výskumu svedčia pravidelne uverejňované správy, ale najmä početné štúdie publikované v odborných zborníkoch a časopisoch. Možno povedať, že tento výskum bol školou, ktorou prešli všetci neskorší aktívni jazykovedci.

Učená spoločnosť Šafárikova vydávala časopis *Bratislava*, po r. 1929 vyšlo osem ročníkov, deviaty ostal r. 1939 nedokončený v rukopise. V Bratislave sa publikovali často aj rozsiahlejšie štúdie o problematike Slovenska a Podkarpatskej Rusi, ďalej pramene, ako aj diskusie a polemiky. Bohatá bola i recenzná časť a kronika.

Popri tom vydávala USŠ aj dve knižné série: *Práce USŠ* a *Pramene*. V sérii *Práce* vyšiel napr. *Vodopis starého Slovenska* od V. Šmilauera, *Glossarium Bohemoslavicum* od V. Vážneho, ako aj niektoré menšie práce (napr. Ľ. Nováka o jerových striedniciach), viaceré rozsiahlejšie štúdie vychádzali v podobe separátov.

Učená spoločnosť Šafárikova zanikla pri rozpade Československej republiky r. 1938. Jej nástupcom sa stala Slovenská učená spoločnosť, ktorá sa však už r. 1941 z iniciatívy Ľ. Nováka špecializovala na jazykovedu pod názvom Slovenská jazykovedná spoločnosť. Pod vedením prof. Ľ. Nováka tu začali vychádzať zborníky pod názvom *Acta*, špecializované podľa odborov. Pre jazykovedu to boli *Acta Linguistica Slovaca*. Vyšli z nich vcelku tri zväzky, a to ročníky I - II, III a IV - VI.

Na základe Slovenskej učenej spoločnosti a znova z iniciatívy Ľ. Nováka vznikla r. 1943 *Slovenská akadémia vied a umení* ako akadémia pracovného typu, teda združujúca nielen vedeckých pracovníkov ako riadnych a mimoriadnych členov, ale najmä vedecké ústavy a ich vedeckých pracovníkov. Medzi prvými ústavmi tejto akadémie bol aj jazykovedný ústav, pravda, s minimálnym počtom pracovníkov: dvaja - traja. V radoch členov neboli zastúpení jazykovedci. R. 1953 bola *Slovenská akadémia vied a umení* začlenená k *Československej akadémii vied* ako samostatná *Slovenská akadémia vied*. Ani v tejto akadémii neboli zastúpení lingvisti. Až r. 1964 bol zvolený prof. Ján Stanislav za člena korešpondenta SAV a ČSAV, r. 1968 boli za členov korešpondentov SAV zvolení Eugen Pauliny a Jozef Ružička, r. 1988 Ján Kačala (stal sa aj členom Predsedníctva SAV).

Jazykovedu v tejto akadémii však reprezentovalo *Vedecké kolégium jazykovedy* v rokoch 1962 - 1974 ako orgán SAV na riadenie a usmerňovanie jazykovedného výskumu na Slovensku. Jeho predsedami boli postupne Š. Peciar, J. Stanislav, J. Horecký. Postupne boli k tomuto kolégiu pričlenené aj ďalšie vedné odbory: vedy o literatúre a umení a napokon aj národopis, takže vzniklo *Vedecké kolégium SAV pre jazykovedu, vedu o literatúre a umení*, resp. *Vedecké kolégium SAV pre jazykovedu, vedy o literatúre a umení a národopis*. Jazykovedu v nich reprezentoval J. Horecký ako podpredseda.

Bratislavský lingvistický krúžok

Veľmi skoro po skončení druhej svetovej vojny a obnovení Československej republiky sa začal rozvíjať aj vedecký život a jeho rozličné organizačné formy. Už koncom roku 1945 sa vtedajší učitelia filozofickej fakulty rozhodli združiť do špecializovanej vedeckej spoločnosti, priamo nadväzujúcej tematicky na Pražský lingvistický krúžok, hoci jeho členom bol iba E. Pauliny (r. 1997 sa jeho čestným členom stal J. Horecký). Zakladajúce valné zhromaždenie BLK bolo 12. 12. 1945. Predsedom sa stal E. Pauliny. Členmi krúžku boli jazykovedci orientovaní štrukturalisticky, vyškolení a pracujúci predovšetkým v Bratislave. Členovia z mimobratislavských pracovísk, ako aj niektorí českí lingvisti boli zaradení medzi korešpondujúcich členov.

Hlavným prejavom činnosti krúžku boli pravidelné prednášky a diskusie. Tematicky predstavujú tieto prednášky dosť pestrý obraz, lebo každý člen referoval predovšetkým o výsledkoch svojich teoretických úvah i konkrétnych prác. Tematicky sa týkali predovšetkým slovakistiky, čiastočne aj rusistiky, ale aj germanistiky a klasickej filológie a hungaristiky. Boli tu aj témy z literárnej vedy a etnografie.

Osobitnú pozornosť venoval krúžok publikačnej činnosti. Starostlivosťou BLK a pod redakciou E. Paulinyho začal už r. 1947 vychádzať časopis *Slovo a tvar*, charakterizovaný v podtitulku ako revue pre jazykovedu, štylistiku a slovesnosť. Časopis vychádzal štyrikrát ročne, vyšli vcelku štyri ročníky. V časopise sa publikovali štúdie starších i mladších členov, niekedy aj nečlenov. Často to boli texty prednesené na zasadnutí krúžku. Pravidelne sa uverejňovali tézy prednášok. V ročníkoch III a IV vychádzala aj príloha *Technický jazyk*, pod vedením J. Horeckého orientovaná na teoretické a praktické problémy odbornej terminológie.

Pamiatke prof. J.M.Koříňka bol venovaný zborník *Recueil linguistique de Bratislava*, v ktorom sa pod vedením A. V. Isačenka sústreďovali práce domácich i zahraničných jazykovedcov v cudzích jazykoch a so slovenským resumé. Tento zväzok tak otvoril celú

sériu, v ktorej starostlivosťou *Združenia slovenských jazykovedcov*, resp. neskôr *Slovenskej jazykovednej spoločnosti* pri SAV vyšlo doteraz deväť zväzkov. Často boli venované výročiam slovenských jazykovedcov, dva zahrnovali špecializovanú tematiku. V štvrtom zväzku to boli prednášky z medzinárodného sympózia o algebraickej lingvistike, v deviatom štúdie o dynamických tendenciách vo vývine slovenčiny. Pod vplyvom vtedajších vnútorných i vonkajších udalostí r.1950 Bratislavský lingvistický krúžok zanikol. Podrobný rozbor jeho činnosti uverejnil ešte r.1976 Ľ. Ďurovič v Matějkovom zborníku. Slovenská verzia tejto štúdie vyšla v Jazykovednom časopise 51, 2000, s.81 - 93.

Vedecké spoločnosti pri SAV

Roku 1957 sa slovenskí jazykovedci združili do záujmovej organizácie vedeckých a odborných pracovníkov v slovaktike, rusistike a všeobecnej jazykovede pod názvom Združenie slovenských jazykovedcov. Vyvíjalo tradičnú prednáškovú činnosť, usporiadalo alebo spolupracovalo pri usporiadaní vedeckých zhromaždení a sympózií. V spolupráci s vysokoškolskými pracoviskami usporiadalo v šesťdesiatych rokoch výskum hovorenej slovenčiny. Pokračovalo vo vydávaní zborníka *Recueil linguistique de Bratislava*.

Združenie vyvíjalo svoju činnosť v rokoch 1957 - 1972. Potom - v rámci širokej reorganizácie vedeckých spoločností pri SAV - sa preformovalo na Slovenskú jazykovednú spoločnosť pri SAV. (V tom čase v rámci SAV sa formovalo vyše tridsať vedeckých spoločností zo všetkých vedných odborov.).

Slovenská jazykovedná spoločnosť pokračovala v tradičnej prednáškovej činnosti a spolupracovala pri príprave viacerých vedeckých konferencií. Pokračovala vo vydávaní zborníka *Recueil linguistique de Bratislava*. Osobitnú pozornosť venovala mladým jazykovedcom, každoročne usporiadala kolokvium mladých jazykovedcov a prednášky z týchto kolokvií vydávala v zborníku VARIA. Doteraz vyšlo 10 ročníkov. V spolupráci s Jazykovedným ústavom Ľ. Štúra začala vydávať novú sériu - *Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti*. Dosiaľ vyšli štyri tituly. E. Pauliny: *Norma spisovnej slovenčiny a zásady jej kodifikovania*, I. Masár: *Ako pomenúvame v slovenčine. Kapitoly z terminologickej teórie a praxe*, J. Horecký: *Kultivovanie slovenčiny. Princípy a kritériá*. (Prvé číslo je zatiaľ neobsadené, je rezervované práve pre dejiny vedeckých spoločností.)

Menej rozsiahlu činnosť (predovšetkým vzhľadom na menší počet organizovaných členov) vyvíjal *Krúžok moderných filológov*, *Slovenská jednota klasických filológov* a

Slovenská orientalistická spoločnosť. V spolupráci s Kabinetom orientalistiky táto spoločnosť vydáva zborník *Asian and African Studies*.

V úsilí vybudovať reprezentačný orgán a nahradiť tak nefungujúcu organizáciu riadnych a korešpondujúcich členov sa r. 2003 formovala *Učená spoločnosť Slovenskej akadémie vied*. Jej členmi sú vedecky zrelé osobnosti, ktoré majú doma aj v zahraničí neformálnu autoritu a sú akceptované medzinárodným vedeckým spoločenstvom a ovplyvňujú stav i vývin v príslušnom odbore i vo všebecnosti. V prvej skupine zakladajúcich dvadsiatich členov zastupujú jazykovedu J. Horecký a V. Krupa.

Katarína Habovštiaková

Úsilie o jazykovú kultúru v minulosti a dnes

Dňa 1. IV. 1943 bol z iniciatívy a zásluhou univ. profesora Ľudovíta Nováka založený Jazykovedný ústav Slovenskej akadémie vied a umení v Bratislave. R. 1952 bol premenovaný na Ústav slovenského jazyka SAVU. Od 1. 1. 1966 má názov Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra.

Na pôde tejto vedeckej inštitúcie sa robil základný výskum všetkých jazykových rovin zo súčasného i vývinového hľadiska. Podrobnejšie bude zhodnotený a dokumentovaný v pripravovanej Pamätnici Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied.

Pri tomto diamantovom jubileu našej najvýznamnejšej jazykovednej inštitúcie (a mimochodom i pri mojom zlatom jubileu vedecko-výskumnej práce na jazykovednom poli) pokladám za vhodné zamyslieť sa nad tým, aké bolo a je

ÚSILIE O JAZYKOVÚ KULTÚRU v minulosti a dnes.

Prvé výzvy a podnety na kultivovanie slovenskej reči možno nájsť už v literatúre zo začiatku 18. storočia, v ktorej sa zobúdzia slovenské národné povedomie a javí zámer pestovať vlastnú slovenskú reč. Napríklad v latinsky písanom úvode knihy Alexandra Mácsayho *Panes Primitiarum aneb Chleby Prwotjn* z r. 1718 sa zdôvodňuje aktuálna potreba literatúry „vo vlastnej slovenskej reči“. Aj viacerými praktickými jazykovými príručkami vydávanými v trnavskom kultúrnom centre sa v západoslovenskej literatúre uplatňujú slovenčiacie tendencie sledujúce zvyšovanie jazykovej kultúry.

V predpisovnom období dosiahol slovenčenie vrchol v preklade kamaldulských mníchov a v ich latinsko-slovenskom takmer 1000-stranovom slovníku so stručným normotvorným gramatickým náčrtom. Bolo tu i Bajzovo úsilie o slovenskú literárnu tvorbu (Bajzovo obširne dvojzväzkové dielo *René Mlád'enca Prihodi, a Skusenosti* vyd. r. 1783 je všeobecne uznávané ako prvý slovenský román), z ktorého vyplývalo jeho sebavedomé vyhlásenie, že „první ke knihám slowáckím led lámal“. Bajzovo slovenčenie nebolo však dôsledne premyslené. Jeho úmysly vybrať zo slovenskej reči práve to, čo „obecním aspon zakladum nagbližnegssy gest“ (Bajza 1783) neboli dosť zreteľne jazykovedne formulované. Boli to zväčša iba heslovité prehlásenia, poroztrusované v jeho literárnych dielach. Bajza sa nepodujal na úlohu teoreticky spracovať základy spisovnej slovenčiny. Iba podľa nie vždy dosť dôkladného uvažovania, často i bez hlbšieho vedeckého zdôvodnenia a bez zmyslu pre dôslednosť vyberal slovenské (alebo i nie priam najslovenskejšie) tvary a výrazy. Bajzovo zhrnutie niektorých jeho pravopisných zvyklostí vyšlo pomerne neskoro (r. 1820 v predmluve knihy *Príkladi ze swatého Písma starího a novího zákona* z r. 1820 na str. III – IX). Nebolo však teoreticky podložené, ani do podrobnosti rozpracované. Preto Bajzovo literárne dielo

a úsilie o slovenský jazyk nezohralo takú významnú úlohu v budovaní slovenskej jazykovej kultúry ako Bernolákovo jazykovedné dielo.

Až v súvislosti s Bernolákovým jazykovedným vystúpením možno hovoriť o cieľavedomom budovaní jazykovej kultúry. Bernolák svojimi jazykovednými prácami, z jazykovedného hľadiska smelou a pozoruhodnou pravopisnou príručkou a vydaním základnej, školské potreby presahujúcej slovenskej gramatiky ako aj veľkým šesťzväzkovým päťjazyčným slovníkom dal spisovnej slovenčine do vena základné normatívne smernice a začal teda zámerne budovať slovenskú jazykovú kultúru.

Bezprostredné, priame povzbudenie na pestovanie slovenskej reči v regulovanej kodifikovanej podobe nachodíme hneď pri zrode spisovnej slovenčiny. Bernolák pôsobí na rozvíjanie národnej hrdosti i tým, že vyzdvihuje kladné vlastnosti našej reči. Opiera sa pritom o názor slávneho Mateja Bela, podľa ktorého slovanská reč „ani trocha nezaostáva za vážnosťou a vznešenosťou španielčiny, ani za pôvabom a hladkosťou francúzštiny, ani za vznešenosťou a silou angličtiny, ani za bohatstvom zmyslu a dôrazu nemčiny, ani za mäkkosťou a ľubozvučnosťou taliančiny a konečne ani za veliteľskou prísnosťou našej maďarčiny“. (*Grammatica slavica* 1790, IV-VII; reed. *Gramatické dielo Antona Bernoláka*, 1964, 118 a n.). Túto chválu slovanskej reči vzťahuje Bernolák i na reč slovenskú, keď tvrdí, že reč panónskych Slovákov je zo všetkých slovanských rečí „v írečitosti a prirodzenej lahodnosti najbližšie k matke reči“ (*Grammatica slavica* 1790, XIV, reed. 1964, 128 a n.). Takéto vyzdvihovanie slovanskej (a nepriamo aj slovenskej) reči v porovnaní s inými rečami pôsobí dnes ako romantická kulisa na pozadí Bernolákovho seriózneho záujmu o jazykovú kultúru. Závažnejšie a presvedčivejšie znejú slová z úvodu Bernolákovej *Gramatiky*, že „štúdium, ktoré sa vynakladá na zušľachtovanie, objasňovanie a uľahčovanie národných rečí, je také veľké a význačné, že vtlačené do vďačných ľudských srdc nikdy ho nijaká sila nevyvrve“ (*Grammatica slavica* 1759, III; reed. 1964, s. 118).

Pravdivosť tohto Bernolákovho výroku presvedčivo potvrdzuje fakt, že o Bernolákovo jazykovedné dielo je záujem i dnes. Vyšla súborná reedícia jeho gramatických prác (paralelne v latinskom origináli a v slovenskom preklade; 1964), boli vydané desiatky štúdií a monografií o ňom, o jeho jazykovedných a nejazykovedných prácach, o spisovateľoch Bernolákovej školy i o kultúrno-historickom význame tohto obdobia, v ktorom sa práve Bernolákovou zásluhou formuje novodobý slovenský národ.

Hoci Bernolákovo jazykovedné dielo možno hodnotiť ako cieľavedomú starostlivosť o vypracovanie spisovnej reči, predsa aj v tom období (podobne ako i dnes) sa odzrkadľuje rozpor medzi cieľavedomou kodifikáciou a jazykovou praxou. Mnohé základné Bernolákom

kodifikované znaky spisovnej slovenčiny nezachovávali dôsledne ani najvýznamnejší predstavitelia Bernolákovej školy, napr. J. Fándly (porov. Svrčková, Juraj Fándly a bernolákovská jazyková norma, *Linguistica Slovaca* IV, 1950, s. 193-208), J. Hollý (porov. Kabovštiaková, Ján Hollý a jazyková kultúra, *Kultúra slova* 3, 1969, s. 257-260 a Ján Hollý a bernolákovčina, In: *Pamätnica z osláv dvojstého výročia Jána Hollého*, Martin, Matica slovenská 1985, s. 356-368), ba ani sám Bernolák (porov. Habovštiaková, Bernolákova spisovná slovenčina v praxi. Rozbor Bernolákovej kázne. *Jazykovedný časopis* 10, 1959, s. 151-162). Samotná Bernolákova spisovná slovenčina mala niektoré iné znaky v Slovári ako v Bernolákových gramatických prácach. Napríklad v Slovári sú jerové a vkladné hlásky e-ového typu (padel, mohel; v inštr. s g s pánem), kým v starších gramatických prácach bolo padol, mohol, s pánom; v gramatických prácach sa pripúšťajú dvojtvary s dvojhĺaskou: (hud'em, hud'gem, hrizem, hrizgem; *Grammatika* 9), v Slovári sa znenia s dvojhĺaskou hodnotia ako nárečové (porov. Habovštiaková, Bernolákovo jazykovedné dielo, Bratislava, Vyd. SAV, 1968, s. 100 an, s. 321-322). V Bernolákovej spisovnej slovenčine sa teda prejavuje istý rozpor medzi západoslovenskou kultúrnou normou a Bernolákovou kodifikáciou s viacerými stredoslovenskými znakmi, ktoré nevyhovovali zväčša západoslovenským používateľom spisovnej slovenčiny.

Jazyková kultúra v zmysle cieľavedomej starostlivosti o jazykovú prax, teda vlastne jazyková výchova v novej spisovnej slovenčine, mala v tom čase pole pôsobnosti obmedzené dobovými a spoločenskými podmienkami. Realizovala sa jednak v edíciách Slovenského tovaríšťa, jednak v školskej praxi, a to nielen v základných školách, ale aj v prvom učiteľom ústave na Slovensku v Spišskej Kapitule. Knihy a učebnice vydávané bernolákovčinou však nezachovávali celkom dôsledne Bernolákovu kodifikáciu (porov. Habovštiaková, Kultúrnohistorický význam učiteľského ústavu v Spišskej Kapitule v rokoch 1819-1919. In: *Letopis pamätnice slovenskej literatúry* 1971, Martin, Matica slovenská, 1971, s. 209-220). Pri osvojovaní si bernolákovčiny pôsobila i nárečová interferencia jej používateľov. Isté nepresnosti v bernolákovských tlačiarach boli zapríčinené aj korektorskou nepozornosťou.

I napriek naznačeným rozdielom medzi Bernolákovou kodifikáciou v gramatických prácach a neskôr v Slovári a napriek istým nedôslednostiam v literatúre písanej a vydávanej bernolákovčinou možno z hľadiska jazykovej kultúry hodnotiť úsilie Bernoláka a bernolákovcov ako cieľavedomú starostlivosť o vypracovanosť jazyka a v rámci dobových možností aj o jazykovú prax. Pravda, rozsah tejto starostlivosti o jazykovú kultúru bol podmienený ekonomickými, politickými a spoločenskými dobovými podmienkami.

Ďalší významný krok v úsilí o kultivovanie spisovnej slovenčiny predstavuje Štúrova kodifikácia spisovnej slovenčiny. Štúrovci uznávali dejinnú opodstatnenosť Bernolákovej spisovnej slovenčiny pri prechode od češtiny k čistej strednej slovenčine a otvorene priznávali, že v boji za spisovnú slovenčinu ich viedol „príklad bratov našich katolíckych“ a svoju prácu pokladali iba za „dovršeňja a doplneňja“ Bernolákovho diela (Ľ. Štúr, *Nauka reči slovenskej*, w Prešporku 1846, s. VIII; podobne aj *Orol tatranský*, 1, č. 7, s. 50).

Ako je známe, Štúrova kodifikácia mala výrazné znaky stredoslovenských nárečí. Na hodnotenie Štúrom uzákonenej spisovnej slovenčiny ako jazyka budovaného na stredoslovenských nárečiach dáva podnet aj sám Štúr výrok: „Najčistejšje a najpeknejšie po slovenski hovorí sa v samích Tatrách, v strjedku ich najzavrenejšom: v Liptove, Orave, Turci, v horňom Trenčíne, v hornej Nitre, Zvoleňe, Ĺekove, Hont'e, Novohrad'e a aj vo veľkej čiastke Gemera, kde, pravda, často pomješaná sa užíva, a naposledok na dolnej zemi. Túto teda chťjac čisto a dobre slovenski písať, museli sme vzjať za reč spisovnú“ (Štúr, *Nauka reči slovenskej* 1846, s. 8). Štúrova spisovná slovenčina je výberom istých stredoslovenských javov, pričom sa kladie dôraz na javy spoločné pre čo najväčšiu oblasť slovenského jazyka.

Štúrova voľba stredoslovenského nárečového východiska pre spisovnú slovenčinu bola podmienená aj tým, že v stredoslovenskom nárečí videl Štúr sústredenie najvýraznejších znakov jazyka starých Slovanov a jazyk z hľadiska štruktúry najbližší prvému spisovnému jazyku Slovanov, staroslovienčine (Štúr, *Orol Tatranský* 1846-47, s. 316-317). Práve strednú slovenčinu hodnotí Ľ. Štúr ako nárečie „plnohlasnuo, zavarovanuo a bohatuo“, táto slovenčina je podľa Štúra „jadrná, pekná, výrazná a bohatá“ (*Nárečja slovenskuo...* 1846, 1846a, s. 63).

Štúr sa zaslúžil o kodifikáciu spisovnej slovenčiny svojimi jazykovednými prácami, ktoré sú na pozoruhodnej výške všeobecnej i slovenskej jazykovedy. Výstižne podáva opis hláskovej a gramatickej stavby jazyka i tvorenia tvarov a slov. Objavil platnosť rytmického zákona a určil pravidlá znelostnej asimilácie. Osobitý dôraz kládol aj na postupné ustaľovanie slovnej zásoby spisovnej slovenčiny a na jej jazykovú čistotu. Pozorne si všímal viaceré odlišnosti slovenčiny od češtiny (napr. ihla/jehla, črep/střep, stĺp/sloup) a poukazuje na typické slovenské zvraty a porovnáva ich s českými (napr. čes. mrtvicí jest poražen, slov. vjetor ho zašjel, zavjalo ho, porazilo ho; čes. jednal sem s ním o to a o to, slov. s ním som sa o to dohováraľ; čes. ten člověk se u nás dobře chová, slov. ten člověk sa dobre spravuje, dobre riadi; čes. ucházet se o právo, slov. práva sa domáhať, čes. zaměstnávat se s něčím, slov. zapodievať sa s dačím a i.). Pozoruhodné sú aj Štúrove postrehy o sémantických rozdieloch medzi rovnozvučnými (blízkozvučnými) slovenskými a českými slovami (napr. v slovách

zboží/zbožja, letnice/letnica a i.). No popri mnohých správnych postrechoch o rozdieloch medzi slovenčinou a češtinou. dostali sa do štúrovčiny i mnohé bohemizmy, napr. důkaz, důležitost, důvod, důverník, hrůza, původca, vlídnost, živočich, smrtedlní, učedník, dělník, mluva, mluvňica, predmluva a iné. (Kondrašov, *Vznik a začiatky spisovnej slovenčiny*, 1974, s. 213). Na češtinu sa nadväzovalo najmä v terminológii. Napríklad gramatické termíny, ako sloveso, příslovka, předložka, spojka, pravopis a i. preberá Štúr z češtiny (Dujčíková, *Štúrova gramatická terminológia*. Slovenská reč 21, 1956, s. 232-240). No nielen jazykovedné termíny, ale aj bohatý súbor abstraktných pojmov a názvov konkrétnych predmetov utvorený v češtine začiatkom 19. stor. zásluhou Jungmana a jeho školy prešli do slovenčiny už za štúrovských čias. Sú to slová, ako poznatok, predstava, pojem, sústava, veda, účel, výsledok, zámer, dojem, názor, rozbor, časopis, nerast, rastlina, dusík, kyslík, kyselina, prvok, zlúčenina, trojuholník, štvorec, výkres, otvor a i. (Pauliny, *Čeština a jej význam pri rozvoji slovenského spisovného jazyka a našej národnej kultúry*. In: *O vzájomnom vzťahu Čechov a Slovákov*. Zborník materiálov z konferencie Historického ústavu SAV, Bratislava, Vyd. SAV 1956, s. 122). Dnes sa tieto slová pokladajú v slovenčine za celkom zdomácnené.

Štúr nebol ani proti preberaniu cudzích, najmä medzinárodných slov. Staval sa však proti neuváženenému preberaniu cudzích slov a tvarov. Sám vo svojich novinárskych článkoch i v knižných publikáciách používal predovšetkým domáce (aj z iných slovanských jazykov prevzaté) slová a termíny. Ich význam neraz spresňoval latinskými a nemeckými ekvivalentmi, ktoré uvádzal v zátvorke, napr. písmená (literae), obecnstvo (publicum), vzdelanosť (cultura, die Bildung), pomer (relatio, Verhältniss), predmet (objectum, Gegenstand), prízvuk (accentuatio, die Betonung) a i. (Bartek, *Štúr a slovenčina*. In: *Štúr, Nárečie slovenské alebo potreba písania v tomto nárečí*. Tur. Sv. Martin, Kompas 1943, s. 368-370).

Štúrova kodifikácia spisovnej slovenčiny, vyznačujúca sa viacerými výraznými stredoslovenskými znakmi (napr. dobroto znameňja, dobrjeho, dobriemu) sa v jazykovej praxi pevne neujala, neraz bolo badať kolísanie (pauđa/pravđa, počínaňje/počínaňja). Voči Štúrovej spisovnej slovenčine mali námietky J. Kollár a Česi (*Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slowáky*, Praha 1846), M. M. Hodža (*Epigenes slovenicus* 1847 a *Větin o slovenčine*, 1848), bernolákovci i M. Hattala. Zložitá jazyková situácia z konca štyridsiatych rokov sa napokon kompromisne vyriešila r. 1851 tzv. hodžovsko-hattalovskou jazykovou reformou, ktorá prispela k zjednoteniu štúrovcov a bernolákovcov. Touto reformou upravená podoba spisovnej slovenčiny je aj východiskom dnešnej spisovnej slovenčiny.

Z hľadiska jazykovej kultúry mala spisovná slovenčina v druhej. polovici 19. storočia ešte mnohé detské choroby. Starostlivosť o jazykovú kultúru sa orientovala najmä na otázky jazykovej správnosti a výberu slov. V oblasti lexiky sa kládlo za cieľ „hájiť čistotu, pôvodnosť a domácnosť jazyka proti neslušnému nasledovaniu cudzorečných foriem a výrazov mluvenia“ (Sokol, 1865, s. 55).

Najmarkantnejšie sa prejavila starostlivosť o jazykovú kultúru v Czambelových jazykovedných prácach (Slovenský pravopis, 1890 a Rukoväť spisovnej reči slovenskej, 1902). Odstraňuje sa v nich kolísanie v pravopise (i/y, l/l', ä/e, s-/z-, v písaní veľkých a malých písem, v rozdeľovaní slov) i v tvarosloví (kost'ám/kostiam, s chlapy/s chlapmi, nesem/nesiem). Czambel zasiahol aj do vývinu slovenskej slovnej zásoby. Orientoval ju smerom k ľudovej reči. Zároveň dbal aj o eliminovanie neslovenských lexikálnych prvkov, a to najmä českých, maďarských, nemeckých, ruských a iných. I Jozef Škultéty (Cudzie slová v slovenčine, Slovenské Pohľady, 22, 1902, s. 637-645, 755-762) sa z obavy o slovenčinu staval proti germanizmom, hungarizmom, bohemizmom a iným cudzím prvkom v slovenčine. Na Czambelovo a Škultétyho úsilie uprednostňovať slová domáceho pôvodu pred cudzími nadviazali po prvej svetovej vojne aj slovenskí puristi (H. Bartek, A. Jánošík, B. Letz, J. Mihál a iní). Ostrie boja puristov bolo namierené najmä proti českým lexikálnym vplyvom.

Po vzniku spoločného štátu Čechov a Slovákov roku 1918 slovenčina bola postavená do novej situácie, ktorá kládla na ňu vysoké nároky. Jej lexikálne dedičstvo z obdobia pred prvou svetovou vojnou nestačilo vždy dosť pohotovo spĺňať potreby rozvíjajúceho sa školstva, vedeckého bádania (najmä v odbornej terminológii) a úlohy súvisiace s novým politickým, ekonomickým a spoločenským postavením Slovákov. Nepriaznivo pôsobil na šírenie jazykovej kultúry aj nedostatok slovenských učiteľov. Pôsobenie českej inteligencie na Slovensku, najmä v školstve, nedostatok slovenských učebníc a ich supľovanie českými učebnicami, dominantné postavenie češtiny v zákonodarstve a čiastočne aj v administratíve vplývali na silné jednosmerné kontaktové pôsobenie češtiny na slovenčinu. Do administratívy a publicistiky sa dostávali lexikálne bohemizmy, ako dosavád, dosavádný, sdeľovať, nabídka, mluva, zemedelec, zemedelstvo, berný úrad a i.

Kultivovanie spisovnej slovenčiny nezičливо brzdili aj názory obmedzujúce akčný rádius pôsobenia spisovnej slovenčiny iba na pole krásnej literatúry a navrhujúce používať na Slovensku v odbornom štýle češtinu. Negatívne pôsobila aj v intenciách unifikačnej vládnej koncepcie formulovaná teória o jednotnom československom národe a spisovnom jazyku (v dvoch zneniach: českom a slovenskom). V jej duchu sa realizovalo i dotváranie kodifikácie spisovnej slovenčiny vo vydaní *Pravidiel slovenského pravopisu* (1931) podľa

pročeskoslovenskej orientácie prof. V. Vážneho. Volili sa znenia a tvary, ktoré sú zhodné s češtinou (napr. vedem, nesem). Do lexikálneho repertoáru Pravidiel sa vniesli bohemizmy, ako láhev i láhva, poneváč, zed', kozel (uvádzali sa popri slovenských výrazoch fľaša, lebo stena, cap) a i.

Rozkolísanosť v norme a v úze, ústup od Czambovej kodifikácie a príklon k češtine vzbudzovali v radoch slovenskej inteligencie námietky, ktoré sa začali publikovať na stránkach časopisu *Slovenská reč* založeného v septembri r. 1932. Ten sa stal tribúnou slovenských puristov. V purizme sa najvýznamnejšie prejavilo odmietanie cudzích, najmä českých vplyvov. Napriek istým výhradám voči purizmu, ktorý možno hodnotiť ako predvedecký stupeň jazykovej kultúry (Budovičová, Spisovné jazyky v kontakte. Sociolingvistický pohľad na dnešný vzťah slovenčiny a češtiny. Slovo a slovesnosť 35, 1974, s. 171, 180), treba priznať, že iba desať percent puristami navrhovaných úprav sa neujalo. Neujali sa napríklad novotvary krájané (namiesto nárez), papier na balenie (namiesto baliaci papier), lineár, linaj (namiesto pravítko) a i. (Ružička, Slovenčina. Spisovná slovenčina v Československu. Bratislava. Vyd. SAV 1970, s. 89). I proti kritike puristov sa však udržali v slovenčine slová, ako pozdrav popri pozdravenie, odcudziť popri ukradnúť, snúbenec popri verenec, ples popri bál, výsluch popri vypočúvanie. Výsledky kritického posúdenia Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1931 a sporných otázok v slovnej zásobe sa spracovali napokon vo vydaní *Pravidiel slovenského pravopisu* r. 1940.

Celkovo možno charakterizovať medzivojnové obdobie spisovnej slovenčiny ako obdobie prinášajúce nové, priaznivé podmienky pre rozvoj spisovnej slovenčiny (i v nových funkciách a štýloch). Žiaľ, bolo sprevádzané aj istým slovensko-českým nacionálnym napätím. Progresívnou zložkou vtedajšieho vývinu bol matičný úzus, ktorý bol prezentovaný vysokou jazykovou kultúrou matičných edícií. Od konca tridsiatych rokov sa postupne zvyšovala úroveň ovládania spisovného jazyka v školách (i na vysokých), v odbornej i krásnej literatúre i v publicistickom štýle.

Intenzívne úsilie smerujúce ku kultivovaniu a regulovaniu vývinu spisovného jazyka ako systému sa rozvíjalo od päťdesiatych rokov minulého storočia v Ústave slovenského jazyka SAVU (premenované od 1. 1. 1966 na Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra). Jeho cieľom bolo dotvárať kodifikáciu spisovnej slovenčiny z pravopisného, ortoepického a gramatického aspektu a utvoriť štylisticky diferencovaný a lexikálne bohatý (i na termíny odborné a vedecké) kultivovaný spisovný jazyk náležite saturujúce komunikačné potreby vyspelej spoločnosti. Na tomto jazykovednom pracovisku boli priaznivé podmienky na teoretický výskum spisovného jazyka i na vydávanie kodifikačných príručiek (týkajúcich sa

najmä pravopisu a výslovnosti) i slovníkov a slovníčkov rozličného typu (výkladových, terminologických, synonymického a iných) i na šírenie jazykovej kultúry (i v jazykovej praxi, napr. pri tvorbe odbornej terminológie, pri tvorbe učebníc, pri riešení aktuálnych problémov v redakciách kníh, v dennej a periodickej tlači i v masmédiách). Zásľuhou Ústavu slovenského jazyka SAVU vyšli r. 1953 *Pravidlá slovenského pravopisu*, prinášajúce súlad medzi výslovnosťou a písanou formou spisovnej slovenčiny v písaní predpôň s-, z-, zo- podľa výslovnosti (strata, zhromaždenie, zošit). Tendencia po demokratizácii pravopisu, po uľahčení pravopisu pre občanov so základným vzdelaním sa prejavila aj v jednotnom písaní tvarov minulého času na -li (zrušil sa rozdiel medzi chlapi robili/ženy robily). Vo vydaní *Pravidiel slovenského pravopisu* r. 1968 sa zrušili výnimky v písaní predpôň (uvedené v Pravidlách z r. 1953) v slovách zjazd, zväz, zvitok, zbor, správa. Úsilie uľahčiť pravopis sa vo vydaní *Pravidiel* z r. 1953 (i v ďalších jeho reedíciách) prejavuje aj v písaní zdomácnených slov cudzieho pôvodu podľa výslovnosti (brožúra, kompót, citrón, džús a v iných).

Prepojenie medzi jazykovou kultúrou orientovanou na kultivovanie spisovného jazyka z teoretických pozícií a jazykovou praxou používateľov spisovného sprostredkúvala od r. 1952 aj krátka rozhlasová relácia *Jazyková poradňa* (škoda, že v ostatných rokoch bola dĺžka tejto relácie skrátená a zrušila sa aj jej repríza v popoludňajšom čase). V rozhlase vysielané príspevky vyšli v upravenom znení knižne pod názvom *Jazyková poradňa* (I. 1957, II. 1960, III. 1964, IV. 1966, V. 1968), *Jazyková poradňa odpovedá* (1988) a *Tisíc poučení zo spisovnej slovenčiny* (1974). Podobné vzdelávacie zameranie na šírenie jazykovej kultúry v praxi mali jazykové okienka v periodickej (i regionálnej) tlači. Škoda, že po r. 1989 záujem o otázky jazykovej kultúry v našich najčítanejších periodikách upadol.

Podľa hodnotenia jazykovedcov i bežných používateľov jazyka po r. 1989 jazyková kultúra v zmysle starostlivosti o dobrú úroveň písomného a ústneho jazykového dorozumievania upadla. Nerešpektujú sa publikované požiadavky o zvukovej, pravopisnej, gramatickej a lexikálnej podobe spisovného jazyka, a to najmä v knižných publikáciách, v dennej a periodickej tlači, v masmédiách, v školskom vzdelávaní i v ústnych prejavoch verejných činiteľov a politikov.

V jazykovej praxi sa v menšom či väčšom rozsahu vyskytujú chyby v písaní čiarky, v písaní veľkých a malých písmen, v písaní spojovníka a pomlčky, v rozdeľovaní slov i v písaní dlhých a krátkych samohlások.

V ústnych prejavoch sa robia chyby v tempe a v melódii prehovoru, v dôslednom dodržiavaní kvantity samohlások a pravidiel o rytmickej krátení slabík a o znelostnej asimilácii, vo výslovnosti mäkkých a tvrdých spoluhlások a i.

V oblasti morfológie sa prejavuje kolísanie v gramatickom rode niektorých podst. mien (správne je ten variant, ale tá saláma, tá sála). Nie vždy sa správne používa koncovka -a či -u v 2. p. jedn. č. pri neživotných podst. menách mužského rodu, zakončenie 6. p. jedn. č. na -e alebo -i pri podst. menách zakončených na -r/-l, koncovka -mi, ani v 7. p. mn. č. pri podst. m. mužského rodu a iné koncovky. Chyby sa robievajú aj v časovaní niektorých slovies (napr. zodrať, zodrieť, zrieť¹, zrieť² a i.).

Dôraz treba klásť aj na správne používanie predložiek (po prvé, po druhé, nie za prvé, za druhé; prísť o hodinu, nie za hodinu; ísť po chlieb, nie pre chlieb, využiť na niečo, nie pre niečo; tak pre nás ako aj pre zahraničie, nie ako pre nás, tak aj pre zahraničie a pod.).

Spomenuté a mnohé ďalšie chyby majú korene v rodine, predškolskej a školskej výchove detí, v nárečovej proveniencii používateľov spisovného jazyka (napr. nedodržiavanie rytmického krátenia u Západoslovákov, vyslovovanie krátkych či skrátených samohlások u Východoslovákov), v nezáujme používateľov slovenského jazyka a dopĺňanie základných školských vedomostí o ďalšie poznatky z oblasti jazykovej kultúry, v absencii jazykových redaktorov a korektúr pri vydávaní mnohých publikácií, v zanedbávaní jazykového školenia redaktorov a moderátorov v masmédiách i v príliš rýchlom tempe prípravy spravodajstva. Svoj podiel viny nesú aj počítače (najmä pri rozdeľovaní slov).

V nedávnej (5. marca t. r. vysielanej) nočnej diskusnej rozhlasovej relácii M. Považaja o jazykovej kultúre zvažovali telefonujúci diskutéri vinu za zlý prospech ich detí na neovládanie pravopisu, na písanie ypsilonu. Jazyková výchova v škole sa však orientuje nielen na písanie ioty a ypsilonu, ale aj na rozvíjanie ústnych a písomných vyjadrovacích schopností dieťaťa. A tie sú v mladej generácii nerozvinuté aj pre nezáujem detí o čítanie krásnej literatúry, pre zanedbávanie tvorivých detských hier a s nimi súvisiaceho besedného umenia, pre absenciu času príliš zamestnaných rodičov na vypočutie rozprávania dieťaťa o škole, o kamarátoch i o jeho záujmoch. Dnešné deti nie sú už ochotné pekne naštylizovať list starým rodičom alebo učiteľom. Do zabudnutia upadajú aj slová a zvraty charakteristické pre niekdajšiu slovenskú dedinu i ľudovú frazeológiu.

Našu úvahu o otázkach jazykovej kultúry možno zakončiť myšlienkou prof. J. Ružičku: „Jazyk je dobrý nástroj, ibaže treba sa na ňom naučiť hrať“.

Peter Ďurčo

Urbanonymá na Slovensku

Urbanonymá patria medzi toponymá, teda zemepisné vlastné mená a týkajú sa tzv. mestskej onymie. Ide o označenie špecifických objektov, ako sú ulice, parky, námestia a pod. Úvod do štúdia toponomastiky (Šmilauer 1960, 1976) ani Základná sústava a terminológia slovanskej onomastiky (Svoboda, Šmilauer a i. 1973) termín urbanonymum neuvádzajú. Napr. Šmilauer zaraďuje mená ulíc, námestí, mostov, móla, názvy stavieb v osadách (brány, veže, kaštiele, domy atď., vrátane miestností v týchto stavbách) k sídelným názvom (ojkonymám). Podľa M. Majtána sa v základnej sústave a terminológii slovanskej onomastiky názvy námestí, ulíc, nábreží, mostov v osadách a pod., zaraďujú k hodonymám, začleneným medzi názvy nesídelných objektov (anjokonymá) (Majtán 1988, 7). M. Majtán navrhuje používať termíny urbanonym, urbanonymia na označenie tzv. mestskej toponymie, teda na označenie názvov častí sídel mestského typu, ako sú názvy mestských obvodov, urbanistických obvodov, sídlisk, názvy ulíc, námestí a iných verejných priestranstiev, názvy jednotlivých budov a stavieb. Ďalej navrhuje členiť urbanonymá na agoronymá (názvy námestí), hodonymá (názvy ulíc, uličiek, tried, priechodov, nábreží), názvy jednotlivých budov a tzv. choronymá (názvy častí územia miest, obvodov, štvrtí, parkov, cintorínov). Za vhodné a odôvodnené považuje aj rozlišovanie názvov ulíc (hodonymá) a názvov ciest pozemnej, vodnej a vzdušnej dopravy (dromonymá) (prov. Majtán 1988, 8).

V súčasnosti je problematika urbanonym presne regulovaná. Podrobnosti v označovaní ulíc a iných verejných priestranstiev a číslovaní stavieb ustanovuje Vyhláška Ministerstva vnútra Slovenskej republiky č. 369/1990 Zb. o obecnom zriadení v znení zákona č. 612/2002 Z. z. K základným ustanoveniam patrí to, že v obci, v ktorej je viac ulíc alebo iných verejných priestranstiev, má každá ulica názov. V obci, ktorá sa člení na časti, nemôžu byť v rôznych častiach obce ulice s rovnakým názvom.

Upravená je aj problematika orientačných tabúl. Obec označuje ulice názvami na orientačných tabuliach rovnakého typu. Orientačná tabuľa s názvom ulice sa umiestňuje na budovu, ktorá sa nachádza najbližšie k miestu vyústenia ulice do stredu obce a na budovu, ktorou sa ulica končí. Ak do ulice vyúsťuje iná ulica, označuje sa orientačnou tabuľou s názvom ulice aj najbližšia budova pri takomto vyústení ulice.

Obec môže označiť ulice okrem orientačných tabúl s názvom ulice aj ďalšími orientačnými údajmi na samostatných informačných tabuliach rovnakého typu. Ďalšími orientačnými údajmi sú názvy častí obce, smer ulice, umiestnenie významných inštitúcií, budov, parkov, názvy sídlisk a iné údaje, ktoré uľahčujú orientáciu v obci.

Ďalšou dôležitou zásadou je, že názvy ulíc a ďalšie orientačné údaje sa uvádzajú v štátnom jazyku. Obce, ktoré sú uvedené v osobitnom právnom predpise⁵, môžu označiť názvy ulíc a ďalšie orientačné údaje aj v jazyku národnostnej menšiny. Názvy ulíc v jazyku národnostnej menšiny sa uvádzajú spravidla na jednej orientačnej tabuli pod názvom ulice v štátnom jazyku. To platí aj o označovaní ulíc ďalšími orientačnými údajmi v jazyku národnostnej menšiny.

Uvedená vyhláška upravuje aj problematiku číslovania stavieb. Existuje tzv. súpisné číslo (určuje sa pozemnej stavbe) a orientačné číslo (určuje sa stavbe za účelom orientácie na ulici). Ak má stavba viac vstupov, určuje sa orientačné číslo každému vstupu. Každá ulica označená názvom má samostatný číselný rad orientačných čísiel, ktorý sa začína číslom 1. Pri lineárnej zástavbe majú stavby v smere od stredu obce na ľavej strane ulice nepárne čísla a na pravej strane ulice párne čísla číselného radu orientačných čísiel. Pri bodovej zástavbe sa orientačné číslo určí tak, aby bolo čo najvýhodnejšie z orientačného hľadiska, ako aj z hľadiska jeho začlenenia do číselného radu orientačných čísiel ulice.

Vznik urbanoným súvisí bezprostredne so vznikom miest. Ako názvy boli spočiatku využívané apelatíva motivované polohou, smerom, účelom, objektom, skupinou obyvateľov a pod. (porov. Majtán 1996, 56). Vývoj zmien názvov ulíc sa hodnotí ako odraz historicko-spoločenského a politického vývinu spoločnosti. Prvým prelomovým obdobím na Slovensku bol koniec prvej svetovej vojny a rozpad Rakúsko-Uhorska (porov. Ripka 1996), najčerstvejším medzníkom bol rok 1989 (porov. Dvonč 1991, Majtán 1991). Na zmenu názvov ulíc majú najväčší vplyv spoločensko-politické zmeny (porov. Odaloš 1991, 1993, 1994, Očenáš 1996, Krško 1996, Blichá 1996). Z toho dôvodu sa najčastejšie menia názvy ulíc dedikačného typu (na základe sémantickej motivácie členenia urbanoným podľa E. Krošlákovej, 1988) ako dôsledok politizácie výberu mien (porov. Müller 1994, 180). Ide o využívanie tzv. honorifikačného motívu pri vytvorení toponyma, motivované významnou

⁵ Informácie určené pre verejnosť, medzi ktoré patria aj názvy ulíc (iných verejných priestranstiev) a ďalšie orientačné údaje, sa uvádzajú v slovenskom jazyku. V obciach, v ktorých je najmenej 20 % obyvateľov patriacich k národnostnej menšine, môžu byť verejné priestranstvá označené údajmi aj v jazyku príslušnej národnostnej menšiny. Z racionálneho dôvodu sa majú názvy verejných priestranstiev, ako aj ďalšie orientačné údaje uvádzať v štátnom jazyku i v inojazyčnom znení na spoločnej orientačnej tabuli, pričom najskôr sa uvádza označenie v štátnom jazyku.

osobnosťou alebo historickou udalosťou. Analogická situácia je aj v Čechách (porov. David 2002)⁶.

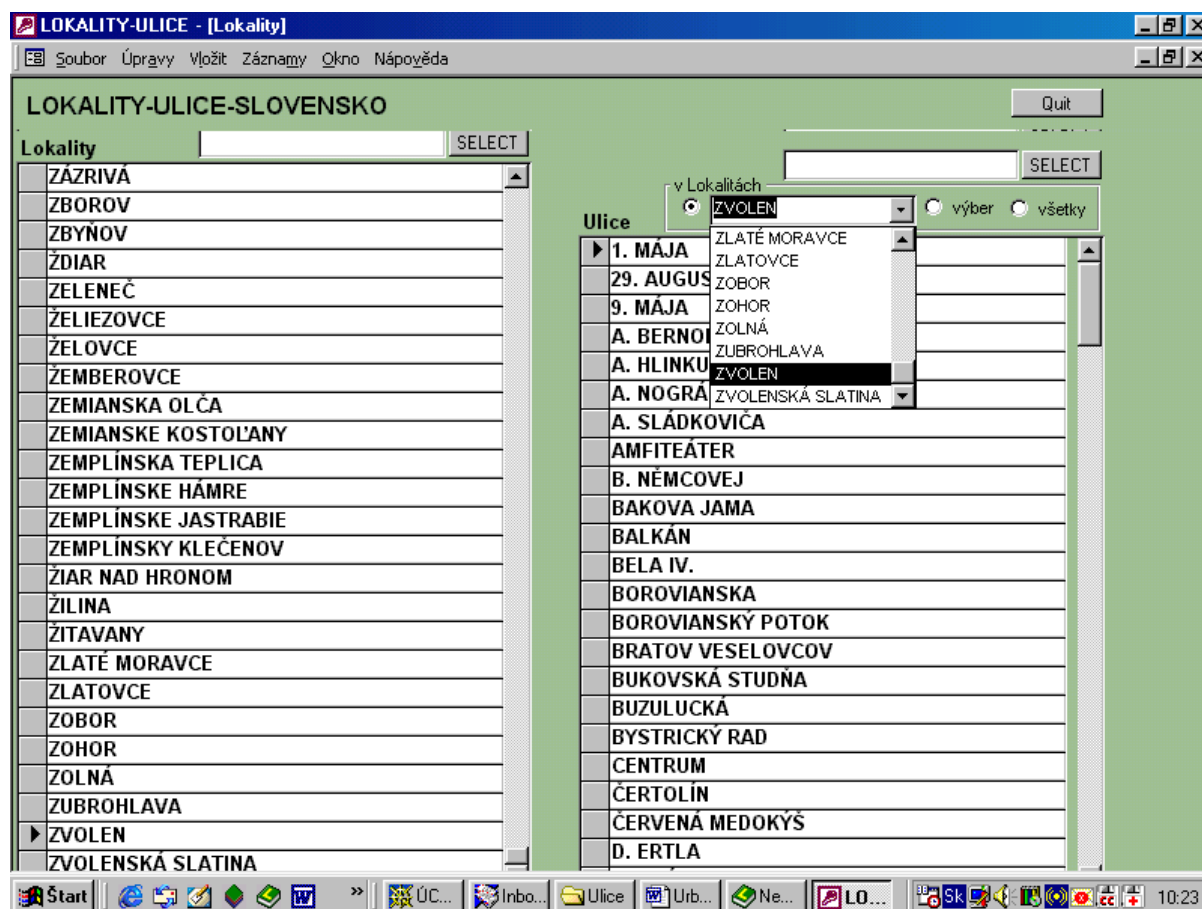
Podľa P. Odaloša sa označovanie ulíc v procese spoločenských zmien vo všeobecnosti realizuje v rámci triády pomenovanie – premenovanie – opätovné premenúvanie, pričom sa v diachrónnom pohľade (čiastočne) fixuje alebo aj nefixuje jeden z pólov vývinových tendencií názvov, ako sú schematizácia – deschematizácia, personalizácia – depersonalizácia, honorifikácia – ahonorifikácia, tradicionalizácia – neologizácia, teizácia – ateizácia a nacionalizácia – internacionalizácia. Za dve hlavné tendencie 90. rokov pri premenúvaní názvov ulíc a námestí považuje deschematizáciu (so sprievodnou ahonorifikáciou a depersonalizáciou) a nacionalizáciu (spätú s tradicionalizáciou a teizáciou) (porov. Odaloš 1996, 80n).

Tradičné skúmanie urbanoným na Slovensku len na obmedzenom súbore istej teritoriálnej alebo historickej vzorky neumožňovalo získať ucelený a presný obraz o tomto druhu toponým.

V súčasnosti máme na Slovensku k dispozícii vďaka údajom Centrálnej evidencie pobytu obyvateľov kompletnú databázu názvov ulíc prakticky za obdobie druhej polovice 20. storočia. Ide o elektronický korpus, ktorého výhodou je to, že súbor ulíc je prepojený so súborom lokalít. To znamená, že program dovoľuje vyhľadávať výskyt všetkých názvov ulíc v konkrétnej lokalite. Takisto je možné zisťovať teritoriálny a frekvenčný výskyt akéhokoľvek názvu ulice. Vyhľadávacia matrica obsahuje voliteľné položky „Zoznam lokalít“, „Zoznam ulíc“. Ponuka umožňuje výber všetkých ulíc v jednej lokalite, výber výskytu konkrétnej ulice vo všetkých lokalitách, výber variantných zápisov konkrétneho urbanonyma, zisťovanie frekvenčných údajov a zisťovanie motivačných typov urbanoným.

⁶ Kulmináčným bodom tendence rastu honorifikačných názvů je polovina 50. let 20. století, kdy vykazují druhé maximum. Zatímco uliční názvy motivované polohou objektu (VM Kde?) jsou zastoupeny pouze 37 %, jména vytvořená podle VM Čí? se na celkovém počtu urbanonym podílejí 59 %. Pokud po roce 1989 došlo k přejmenování ulic nesoucích jména osobností spjatých s komunistickým režimem, většinou je nahradily původní názvy z doby před rokem 1938 nebo nová pojmenování podle osobností, jejichž hodnocení bylo dostatečně prověřeno časem (David 2002).

Ukážka matrice programu:

Na základe údajov z databázy možno uviesť hlavné kvantitatívne charakteristiky jednotlivých typov názvov ulíc na Slovensku. V zoznamoch uvádzam najfrekvencovanejšie názvy jednotlivých typov názvov ulíc, a to orientačného a dedikačného (číslo uvádza absolútny výskyt názvu ulice na Slovensku, vedený v súčasnosti v databáze Centrálnej evidencie pobytu obyvateľov).

1. Orientačno-informačný typ:

Z údajov databázy možno zistiť aj frekvenciu determinovaných názvov urbanoným. Okrem najfrekvencovanejšieho názvu "ULICA" pri posesívnom genitíve alebo adjektíve je výskyt ďalších determinovaných názvov uvedený v poznámke (číslo udáva absolútny výskyt).⁷ Pri orientačno-infomačnom type sa prakticky nevyskytuje prípad s nezhodným prívlastkom. Štandardne sa používa schéma „prívlastok + ulica“. Pri druhom

⁷ Cesta 333, Námestie 331, Rad 70, Nábřežie 68, Osada 43, Dvor 42, Dolina 28, Sad/-y 27, Mlyn 24, Park 23, Štvrť 21, Záhrada/y 20, Sídliisko 18, Trieda 17, Vrch 15, Pustatina 13, Hora 12, Riadok 12, Pole 10, Chodník/-y 8, Údolie 8, Potok 8, Háj 8, Alej/Aleja 7, Les 7, Kút 7, Huta 6, Lúka/-y 6, Brána 6, Ulička 6, Bašta 6, Diel 5, Trh 5, Breh 5, Jarok 5, Nivy 4, Jazero 4, Kolónia 3.

najfrekventovanejšom determinovanom názve „cesta“ prevláda celkovo (teda aj vrátane dedikačných názvov) zhodný prívlastok. Z vyše 300 takýchto názvov je približne 40 označených nezhodným prívlastkom. Iná situácia je pri používaní determinovaného názvu „námestie“. Tu je pomer medzi označením pomocou zhodného a nezhodného atribútu približne v pomere 1 : 1. Determinovaný názov „námestie“ sa však využíva najmä pri dedikačnom type pomenovaní. Všeobecne možno konštatovať, že zhodný prívlastok prevláda v orientačno-informačnom type pomenovaní a nezhodný v dedikačnom.

Z hľadiska motivačného zdroja nemožno určiť frekvenčne relevantné typy. Frekventované sú názvy motivované objektom, resp. stavbou (škola, družstvo, cintorín, záhrada, park, mlyn, železnica, kostol, obchod, tehelňa, pošta, továreň, most, vodáreň, nádražie, fara, majer, kasárne, pivovar, nemocnica), prírodnými útvarmi (pole, les, lúka, potok, jarok, rieka, háj, hora), motivované polohou/ veľkosťou/ vlastnosťou (hlavný, východný, okružný/ krátky, dlhý/ nový, suchý, tichý, zimný) atď. Časté sú aj pomenovania ulíc motivované iným toponymom, dané spravidla smerom (Bratislava, Tatry, Nitra, Košice, Dunaj, Dukla, Prešov, Piešťany, Trenčín, Nové Zámky, Tekov, Trnava, Hornád, Váh). Veľmi početnou skupinou sú aj názvy motivované porastom (agát, kvet, breza, gaštan, orgován, topoľ, zeleň, orech, vinič, fialka, tulipán, dub, narcis, strom, jabloň, vrbá, smrek, nezábudka, muškát, rozmarín, jahoda, jedľa atď.). V poznámke sú uvedené názvy ulíc orientačno-informačného typu podľa absolútneho výskytu.⁸

2. Lokalizačno-predložkový typ

Za podtyp orientačno-informačného názvu možno považovať lokalizačno-predložkové pomenovania ulíc. Z hľadiska motivačných zdrojov je situácia analogická ako v predchádzajúcom type, teda ide najmä o objekty, prírodné útvary a porasty. Škálu

⁸ Školská 251, Hlavná 221, Družstevná 199, Cintorínska 180, Záhradná 174, Nová 163, Mlynská 157, Krátka 154, Železničná 131, Poľná 115, Ružová 106, Lesná 98, Lipová 93, Okružná 81, Lúčna 80, Slnečná 79, Agátová 74, Potočná 73, Staničná 73, Kvetná 69, Kostolná 64, Sadová 57, Dlhá 56, Križna 55, Letná 53, Tichá 50, Úzka 50, Tehelná 49, Obchodná 48, Brezová 47, Jarná 46, Horná 45, Hlboká 43/+H. cesta 11, Bratislavská 40, Dolná 39, Poštová 39, Gaštanová 38, Kúpeľná 37, Orgovánová 35, Továrenská 35, Nábrežná 34, Tatranská 34, Topoľová 33, Veterná 33, Zelená 32, Malá 31, Nitrianska 31, Parková 30, Orechová 29, Rybárska 29, Severná 29, Viničná 29, Jarková 28, Javorová 28, Riečna 28, Mostová 27/-Mostná 8, Vodárenská 27, Dunajská 24, Fialková 24, Nádražná 24, Tulipánová 24, Dubová 23, Farská 23, Košická 23, Stromová 23, Zimná 23, Jablňová 22, Narcisová 22, Vrbová 22, Karpatská 21, Priemyselná 21, Smreková 21, Zámocká 21, Bočná 20, Duklianska 20, Južná 20, Stredná 20, Východná 20, Vysoká 20, Muškátová 19, Jarmočná 18, Kamenná 18, Majerská 18, Podhorská 18, Prešovská 18, Rovná 18, Na záhumní 17, Piešťanská 17, Kováčska 16, Nezábudková 16, Pažitná 16, Pivovarská 16, Priečna 16, Vážska 16, Nemocničná 15, Novozámocká 15, Rozmarínová 15, Tekovská 15, Trenčianska 15, Trnavská 15, Hájska 14, Hornádska 14, Horská 14, Hradná 14, Inovecká 14, Jasná 14, Jazerná 13, Krajná 13, Nové záhrady 13, Topolčianska 13, Višňová 13, Záhumnie 13, Jahodová 12/+Jahodná 4, Jesenná 12, Kasárenská 12, Široká 12, Zvolenská 12, Astrová 11, Jedľová 11, Strmá 11, Ulička 11, Západná 11.

používaných predložiek možno rozdeliť na vysoko frekventované (pod, na, pri), stredne frekventované (za, nad, k/ku, do) a nízko frekventované (v, u, medzi, pred). V poznámke sú uvedené najfrekventovanejšie pomenovania.⁹

3. Dedikačný typ:

Pri dedikačnom type označenia ulíc je možná v prípade mien osôb konkurencia zhodného a nezhodného prívlastku. Podľa údajov z databázy však jednoznačne prevláda aj tu označovanie pomocou zhodného prívlastku. Ak si aj názvy konkurujú, vždy možno identifikovať prevládajúcu tendenciu vo využívanie jedného zo spôsobov. Pri mene L. Štúra je napríklad situácia nasledovná: *Štúrova 199/Štúra 54*. Tak je to aj v ďalších prípadoch: *Hviezdoslavova 196/-P. O. Hviezdoslava 25, Sládkovičova 150/-A. Sládkoviča 23, Partizánska 149/-Partizánov 5, Športová 148/-Športovcov 13, Mierová 144/-Mieru 25, Kpt. J. Nálepku 134/-Nálepková 17, Štefánikova 131/-Gen. Štefánika 10/ M. R. Štefánika 71 atď.*¹⁰

⁹ POD (221): Pod Kalváriou 11; Pod hájom 10; Pod horou 8; Pod kaštieľom 8; Pod lesom 8; Pod záhradami 8; Pod hôrkou 7; Pod lipami 7; Pod skalkou 6; Pod brehom 5; Pod stráňou 5; Pod vinicami 5;
NA (203): Na záhumní 17; Na vršku 10; Na pažití 9; Na lúkach 6; Na doline 5; Na hôrke 5; Na Sihoti 5; Na kopci 4;
PRI (121): Pri mlyne 9; Pri štadióne 8; Pri majeri 7; Pri strelnici 5; Pri bitúnku 4; Pri parku 4; Pri potoku 4; Pri trati 4;
ZA (72): Za kostolom 9; Za humnami 8; Za školou 7; Za mostom 5; Za potokom 5; Za vodou 5; Za záhradami 4; Za kalváriou 3; Za kaštieľom 3; Za tehelňou 3;
NAD (37): Nad mestom 3; Nad tehelňou 3;
K/KU (26): K/Ku ihrisku 6; K potoku 3;
DO (25): Do mažiarca; Do remanancií; Do stošky; Do brezičia;
V (14): V kúte 2;
U (9): U vulgana; U Rusa; U duba;
MEDZI (4): Medzi vodami 3; Medzi hrušky 2;
PRED (2): Pred dolinou; Pred poľom.

¹⁰ Štúrova 199/Štúra 54, Hviezdoslavova 196/-P. O. Hviezdoslava 25, Sládkovičova 150/-A. Sládkoviča 23, SNP176, Partizánska 149/-Partizánov 5/+P. cesta 7, Športová 148/-Športovcov 13, Mierová 144/-Mieru 25, Kpt. J. Nálepku 134/-Nálepková 17, Štefánikova 131/-Gen. Štefánika 10/ M. R. Štefánika 71, Komenského 126/-J. A. K. 25, Kukučínova 125/-M. K-a 17, 1. mája 104, Bernolákova 97/-A. Bernoláka 17, J. Kráľa 94, Jesenského 92/-J. J. 23, Budovateľská 82/-Budovateľov 9, Jilemnického 80/-P. J. 22, Hollého 70/-J. Hollého 23, Čsl. armády 70, Hurbanova 68/- J. M. H. 6, Mládežnícka 68/- Mládeže 18, Obrancov mieru 66, Bottova 64/-J. Bottu 27, Fučíkova 60/-J. Fučíka 9, Osloboditeľov60/-Oslobodenia 8/ Osloboditeľská 1, Moyzesova 59/-Š. M. 8, Tajovského 58/- J. G. T. 16, Jánošíková 54/-J. J. 3, Vajanského 50, Kalinčiakova 49/-Kalinčiaka 1/J. K. 14, F. Kráľa 48, Pionierska 46/-Pionierov 8, 9. mája 45, Gen. Svobodu 44/-L. Svobodu 14, T. Vansovej 42/-Vansovej 13, Febr. Víťazstva 42, Nám. SNP 41, B. Nemcovej 40, I. Krasku 40/-Kraskova 13, Šafárikova 40/-P. J. Š-a 8, L. Podjavorinskej 39/Podjavorinskej 17, Robotnícka 39, Gorkého 38/-M. G. 9, Kuzmányho 38/-K. K. 9, Pribinova 38, Nám. Slobody 38, Palárikova 37/-J. P. 9, Puškinova 35, S. Chalúpku 35/-Chalúpkova 2, Svätoplukova 35, L. Novomeského 34/Novomeského 11, Vinohradnícka 33/-Vinohradská 3, Rázusova 32, Švermova 32, Gottwaldova 31/-K. G. 8, Petöfiho 31/-Š. P. 6, Gagarinova 30/-J. Gagarina 6, Kmeťova 30/-A. K. 16, 29. augusta 30, Banická 29, Rybárska 29, Poľovnícka 28, Hečkova 27/-F. H. 11, Sov. Armády 27, Malinovského 26/- Marš. M. 6, Požiarnická 26/-Požiarnikov 2/-Požiarna 3, Slobody 26, Slovenská 25, Jókay/i/ho 24/-M. J. 1, Jesenského 23/-J. J. 10, Rastislavova 23, Železničiarova 23/-Železničiarov 2, Tolstého 22/-L. N. T. 5, Odbojárov 22/- Odbojárka 6, Karpatská 21, Kpt. J. Jaroša 21/-Jarošova 4, Šoltésovej 20, Andreja Hlinku 19/-Hlinkova 4, Mojmirova 19, Murgašova 19, Škultétyho 19/-J. Š. 1, Revolučná 19, Leninova 21/-V. I. L. 3, Radlinského 18, Májová 18, Sasinkova 16, Dobšinského 15, Jiráskova 14/-A. J. 1, Matušková 14, Nerudova 14/-J. N. 2, Tomašíkova 14,

4. Nejednoznačnosť zapisovania urbanoným

Vzhľadom na to, že neexistuje presná norma na písanie názvov ulíc, priestranstiev a sídel, sú veľmi početné variantné zápisy a vzniká homonymia názvov, pričom problematická je najmä homonymizácia priezvisk rôznych osôb (porov. Krško 1996, 117). Pomocou údajov v databáze možno veľmi jednoducho zistiť všetky podoby zápisu konkrétneho urbanonyma, jeho variantov a tiež chybné zápisy. Rôzne zápisy majú predovšetkým dedikačné pomenovania, pri ktorých sa okrem mena môže uvádzať aj hodnosť, resp. funkcia alebo titul. Ukážka z databázy:

ULICA ARM. GEN. Ľ. SVOBODU
 ARM. GEN. SVOBODU
 GEN. Ľ. SVOBODU
 GEN. Ľ. SVOBODU
 GEN. LUDVÍKA SVOBODU
 GEN. SVOBODU
 GEN.Ľ.SVOBODU
 GEN.SVOBODU
 GENERÁLA LUDVIKA SVOBODU
 GENERÁLA SVOBODU
 Ľ. SVOBODU
 Ľ. SVOBODU
 Ľ.SVOBODU
 LUDVIKA SVOBODU
 LUDVÍKA SVOBODU
 NÁBREŽIE ARM.GEN. Ľ.SVOBODU
 NÁM. ARM. GEN. Ľ. SVOBODU
 NÁMESTIE LUDVIKA SVOBODU
 ULICA ARM. GEN. Ľ. SVOBODU

Databáza umožňuje veľmi jednoduché a rýchle vyhľadávanie jednotlivých druhov urbanoným s rovnakým motivačným základom. Porovnaním analogických urbanoným môžeme zisťovať hlavné tendencie v zapisovaní istého typu urbanonyma až po zisťovanie chýb a nedostatkov v zápisoch, čo môže poslúžiť názvoslovným komisiám pri štandardizácii a ustáľovaní urbanoným (k problematike ustáľovania názvov ulíc porov. Dvonč 1988).

Databáza ďalej umožňuje vyhľadávanie urbanoným podľa ľubovoľných motivačných zdrojov a motivačných aspektov. Ak si napríklad zadáme v rámci motivačného aspektu „porasty“ motív „LES“, získame nasledovný výstup:

ULICA

ULICA
CESTA K LESU
CESTA POD LESOM
ČIERNÝ LES
HÁJLES
KAMZÍK-LES
LESANKA
LESÍK DELOSTRELCOV
LESNA
LESNÁ
LESNÁ UL.
LESNÁ ULICA
LESNIANSKA
LESNÍCKA
LESNÍCKA ULICA
POD LESÍKOM
POD LESOM
PODLESNÁ
PODLESOK
PRI ČIERNOM LESE
PRI LESÍKU
PRÍLES
ŠTÁTNE LESY
ŠTÁTNY LES
VEĽKÝ LES
VINCOV LES
ZÁLESÁK
ZÁLESKÁ
ZÁLESKÁ CESTA
ZÁLESNÁ
ZEMIANSKÁ LES

Takýmto spôsobom získame celé motivačné hniezdo pomenovaní so spoločným základom, ktoré môžeme ďalej analyzovať z onomastického hľadiska a tiež z hľadiska ich frekvenčného a teritoriálneho výskytu.

Databáza názvov ulíc a ostatných názvov verejných priestranstiev dáva možnosť preveriť a konfrontovať platnosť doterajších zistení, poskytuje celkový detailný pohľad na názvy tohto typu na Slovensku a je vhodnou referenčnou základňou pre ďalší výskum urbanonymie na Slovensku. Jej elektronická podoba odstraňuje doterajšiu prácnosť pri zhromažďovaní a overovaní súborov dát. Zároveň je ďalším elektronickým podkorpomom propriálnej lexiky (porov. Ďurčo 1996, 1997, 2001, Ďurčo – Medľa – Koša 1996).

Literatúra

- BLICHA, Michal: Názvy ulíc podľa osobností. In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti. Materiály z onomastického kolokvia, Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996. Red. Pavol Odaloš – Milan Majtán. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Banská Bystrica – Bratislava, 1996, s. 98-105.
- DAVID, J.: Vývoj uličného názvosloví města Havlíčkův Brod (1. část). - Sborník Havlíčkobrodské společnosti pro povznesení regionálně historického povědomí, 2002, č. 2, str. 11–17.
http://home.tiscali.cz:8080/hb.history/s2_david_ulice.htm
- DVONČ, Ladislav: K problematike ustaľovania názvov ulíc v Bratislave. In: Onomastika a škola. Zv. 2. Urbanonymia. Zborník prednášok z 2. celoštátneho onomastického seminára Modra-Piesok 8.-10. októbra 1986. Red. Pavol Žigo. Bratislava, Univerzita Komenského 1988, s. 102-108.
- DVONČ, Ladislav: O zmenách názvov ulíc a námestí. Zápisník slovenského jazykovedca, 10, 1991, č. 1-2, s. 7-8.
- ĎURČO, Peter: Vlastné mená na Slovensku. In: Jozef Mlacek (zost.), *Studia Academica Slovaca*, Vol. 25, Bratislava: Stimul 1996, s. 54 – 60.
- ĎURČO, Peter: Počítačové spracovanie vlastných mien na Slovensku. In: Slavomír Ondrejovič (ed.), *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. (Sociolinguistica Slovaca, Vol. 3)*, Bratislava, Veda 1997, s. 312 – 325.
- ĎURČO, Peter: Names in Slovakia: Occurrence, pronunciation, transcription in computer compilation. In: Keith Edwards (ed.), *Onomastica Research Colloquium Digest No. 1*. 23. February. Edinburgh: CCIR, University of Edinburgh 1996, s. 1 - 15.
- ĎURČO, Peter: Viacjazyčný výslovnostný slovník vlastných mien a názvov lokalít. (The Multi-lingual Database of Personal nad Place Names). In: Alexandra Jarošová (ed.), *Slovenčina a čeština v počítačovom spracovaní. Zborník referátov zo seminára*, Bratislava 26. – 27. októbra 2001. Bratislava, Veda 2001, s. 117-120.
- ĎURČO, Peter - Medľa, Milan - Koša, Jozef: *Onomastica. Copernicus. Kop.exe. Users' Guide*. Bratislava: Department of Foreign Languages, Police Academy of the Slovak Republic and Central Residence Register of the Inhabitants of the Slovak Republic 1996. 48 s.
- KROŠLÁKOVÁ, Ema: Sémantická motivácia názvov ulíc. In: Onomastika a škola. Zv. 2. Urbanonymia. Zborník prednášok z 2. celoštátneho onomastického seminára Modra-Piesok 8.-10. októbra 1986. Red. Pavol Žigo. Bratislava, Univerzita Komenského 1988, s. 56-62.
- KRŠKO, Jaromír: Urbanonymá na sklonku druhého tisícročia. In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti. Materiály z onomastického kolokvia, Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996. Red. Pavol Odaloš – Milan Majtán. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Banská Bystrica – Bratislava, 1996, s. 115-123.
- MAJTÁN, Milan: Onymia a urbanonymia. In: Urbanonymia. Zborník prednášok z 2. celoštátneho onomastického seminára Modra – Piesok 8. – 10. októbra 1986. Red. Pavol Žigo. Univerzita Komenského, Bratislava 1988, s. 6-9.
- MAJTÁN, Milan: Súčasný pohyb v toponymii. Zápisník slovenského jazykovedca, 10, 1991, č. 1-2, s. 6-9.
- MAJTÁN, Milan: Vývin urbanonymie pred obdobím národného obrodzenia. In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti. Materiály z onomastického kolokvia, Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996. Red. Pavol Odaloš – Milan Majtán. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Banská Bystrica – Bratislava, 1996, s. 56-61.
- MÜLLER, Klaus: Jména ulic ve spirále dějinných zvratů. In: Mezinárodní konference o městě. Brno – město uprostřed Evropy 2. – 4. prosince 1993. Referáty a diskusní příspěvky, Brno, Magistrát města Brna 1994, s. 180-183.
- OČENÁŠ, Ivan: Zmeny v názvoch ulíc a námestí vo vybraných slovenských mestách. In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti. Materiály z onomastického kolokvia, Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996. Red. Pavol Odaloš – Milan Majtán. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Banská Bystrica – Bratislava, 1996, s. 109-114.
- ODALOŠ, Pavol: Toponymia okresu Banská Bystrica po 17. 11. 1989. Kultúra slova, 25, 1991, č. 11, s. 337-346.
- ODALOŠ, Pavol: Vývinové tendencie názvov ulíc a námestí miest a obcí na Slovensku. Slovenská reč, 58, 1993, s. 332-338.
- ODALOŠ, Pavol: Ulice a námestia Banskej Bystrice v kontexte histórie a súčasnosti. In: Mezinárodní konference o městě. Brno – město uprostřed Evropy 2. – 4. prosince 1993. Referáty a diskusní příspěvky, Brno, Magistrát města Brna 1994, s. 184-187.
- ODALOŠ, Pavol: Urbanonymá v procese spoločenských zmien 90. rokov v európskych postsocialistických krajinách. In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti. Materiály z onomastického kolokvia, Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996. Red. Pavol Odaloš – Milan Majtán. Pedagogická fakulta Univerzity mateja

- Bela – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Banská Bystrica – Bratislava, 1996, s. 80-87.
- RIPKA, Ivor: Aktivita štátnych orgánov pri premenúvaní bratislavských ulíc a námestí r. 1919-1921. In: Urbanonymy v kontexte histórie a súčasnosti. Materiály z onomastického kolokvia, Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996. Red. Pavol Odaloš – Milan Majtán. Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Banská Bystrica – Bratislava, 1996, s. 88-97.
- SVOBODA, Jan - ŠMILAUER, Vladimír: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. Zpravodaj Místopisné komise, roč. XIV, 1973, č. 1, s. 10.
- ŠMILAUER, Vladimír: Úvod do studia onomastiky. Praha 1960.
- ŠMILAUER, Vladimír: Třídění vlastních jmen. (Teze). In: V. zasadanie Medzinárodnej komisie pre slovanskú onomastiku a V. slovenská onomastická konferencia, Prešov 3. – 7. mája 1972. Zborník materiálov. Red. M. Blich a M. Majtán. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976, s. 109-111.

Miroslav Dudok

Paralelné štandardizačné procesy v slovenčine

(Michal Godra a štúrovci)

Štandardizácia a ustaľovanie spisovnej slovenčiny nebola jednorazová záležitosť. Bol to zdĺhavý a náročný kultúrny proces, ktorý prebiehal zároveň s vývinovými spoločenskými, ekonomickými, hospodárskymi, filozofickými, ideologickými, politickými a mnohými inými procesmi súvisiacimi s emancipačnými snahami Slovákov v rámci dejinnej komplexnosti stredoeurópskeho kultúrneho priestoru. To sú teda niektoré vonkajšie, objektívne vektory, ktoré postupne utvárali „tvary a tváre“ slovenčiny ako moderného jazyka. Najvýznamnejší činiteľ v tomto zdĺhavom procese moderných dejín Slovákov bol obsiahnutý v zápase o jazykovú identitu. A to je už rozhodujúca vnútorná záležitosť konštituovania štandardného spisovného jazyka.

Prehľad tohto dejinného procesu, miestami idylického, miestami dramatického, sledujeme v hlbokých nánosoch snáh nositeľov slovenského jazyka o jeho kultiváciu ešte pred konštituovaním slovenského národa ako samostatnej a diferencovanej entity v zápase vystriedať cudzie spisovné jazyky vo funkcii prestížnych komunikačných foriem predkov dnešných Slovákov za celé jedno tisícročie od 9. až po 19. storočie. Tento zápas o vlastný spisovný jazyk je stručne, ale komplexne, zachytený v recentných Dejinách spisovnej slovenčiny E. Paulinyho (Pauliny, 1966; 1983) aj iných autorov, najnovšie snád najplastickejšie i v rovnomennej publikácii R. Krajčoviča a P. Žiga (Krajčovič -- Žigo, 2002). V tejto najnovšej publikácii z dejín spisovnej slovenčiny sa hypotéza o kontinuitnom štandardizačnom procese v modernej slovenčine potvrdzuje v realistickom, ba reálnom svetle (viacej o tom pozri Dudok, 2003).

Do tohto procesu štandardizácie slovenčiny zasiahol okrem objektívnych aj nemalý počet subjektívnych faktorov intertextovej a interkultúrnej povahy, čo spravidla viedlo k paralelným procesom pri ustaľovaní spisovnej slovenčiny.

Prvá kodifikácia spisovnej slovenčiny z roku 1787, ktorá vyplynula z činnosti bratislavského Generálneho seminára Societas linguae slavicae, sa iba čiastočne ujala. Napriek tomu, že bola veľmi dobre infraštruktúrne podložená, Bernoláková kodifikácia sa nedožila najširšej jazykovej akceptácie ani implementácie. Ak sa pozrieme na jednotlivé fázy alebo postupy, ktoré proklamuje sociolingvisticky orientovaná tradícia počnúc Einarom Haugenom, Joshuom Fishmanom, Charlesom Fergusonom, pražanmi až po súčasnosť (pozri

Radovanović, 1989), táto koncepcia spisovnej slovenčiny a jej plánovania nemala väčšie výhľady na budúcnosť. V čom to bolo zakotvené?

Selekčná fáza sa zameriavala na kultivovanú západoslovenčinu, sociolekt katolíckeho duchovenstva a trnavský urbolekt. Už výber jazykových prostriedkov, ako i to, že Bernolákové kodifikačné práce vyšli v latinčine, prvá a základná práca dokonca anonymne (*Dissertatio philologico-critica de Literis Slavorum...*) aj v deskriptívnom postupe signalizovali obmedzenú preskriptívnu mieru tejto kodifikácie. Napriek tomu, že v tomto jazyku vyšli významné literárne diela (za všetky pozri grandiózne básnické dielo Jána Hollého), učebnice a vedecké a populárne práce, jej akceptácia, implementácia, kultivácia a expanzia boli generačne obmedzené. Oficiálne pretrvávala do päťdesiatych rokov 19. storočia, ale už mladšia generácia bernolákovcov sa nepodieľala na ďalšej fáze plánovania jazyka, na jej rekonštrukcii, čím by sa štandardizačný kruh uzavrel, zároveň však aj obnovil a tým umožnil ďalší život tohto jazyka vo verejnej komunikácii, ale sa priklonila k štúrovskej koncepcii spisovnej slovenčiny.

Ale ani štúrovska kodifikácia neprebíhala priamočiari.

V našom príspevku sa zameriame na jeden konkrétny výsek tohto procesu, ktorý je cielene volený. Tohoto roku sa naplnilo stošesťdesiat rokov od prvého písomného dokladu, v ktorom sa spomína konkrétna organizovaná aktivita dlhodobejšieho procesu štúrovskej kodifikácie spisovnej slovenčiny.

O tom, že sa práve roku 1843 zrodila myšlienka definitívnej podoby kodifikácie modernej slovenčiny na základe kultúrnej stredoslovenčiny severozápadného typu, ktorá však bola verejne vyhlásená 26.--28. augusta 1844 v Liptovskom Svätom Mikuláši, dnes svedčí iba list Sama Bohdana Hroboňa. O kodifikácii spisovnej slovenčiny sa rozhodlo v úzkom kruhu Ľudovíta Štúra na schôdzi v Slovanskom ústave na evanjelickom lýceu v Bratislave, o čom S.B. Hroboňa informoval priamy účastník schôdze Janko Gáber (Lovinský). S. B. Hroboň si na list od Ľ. Štúra poznamenal doslovne: *„Deň skrieseňa slovenčini, streda 14. unor 1843, mezi 3 a 5 popoludní. Ľ. Štúr, J. Rimavský, Samko Vozár, Janko Kalinčjak, Janko Lovinskí, ku koncu Samko Štúr.“*¹¹

O čosi viac ako o rok bola štúrovska rekodifikácia slovenčiny verejne „vyhlásená“ v rámci spolku Tatrín. Z poverenia vedenia Tatrínu Ľ. Štúr mal vypracovať základné kodifikačné a preskriptívne práce, čo sa aj stalo. O tomto procese kodifikácie modernej slovenčiny viacej P. Žigo (2003). Štúrovska kodifikácia a štandardizácia slovenčiny je

¹¹ Citované podľa: Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Bratislava : Literárne národné centrum 1998, s. 229.

založená na dobovom martinskom urbolekte, stredoslovenskom kultúrnom regiolekte a sociolekte vzdelancov a zemanov ťažiacich zo stredoslovenského jazykového zázemia (porov. Ďurovič, 2000; 2003). Sami štúrovci proklamovali v duchu dobových romantických trendov najmä ľudové jazykové zdroje spisovnej slovenčiny, čo sa neskôr stalo predmetom stereotypného výkladu jazykového a komunikačného základu štandardizácie spisovného jazyka. Dialektológovia už dávnejšie totiž zistili značné odlišnosti liptovského nárečia, ktoré sa tradovalo ako východiskové nárečie pri štúrovskej kodifikácii od kodifikovaného jazyka (Stanislav, 1931).

Paralelne s uvedenými kodifikačnými snahami štúrovcov prebiehala aj rekonštrukcia bibličtiny hlavne zo strany predstaviteľov staršej generácie evanjelickej inteligencie (sústredených kolo J. Kollára) a implementácia a pokusy o rekonštrukciu bernolákovčiny zo strany nositeľov staršej generácie katolíckej inteligencie. Štúrovska koncepcia spisovnej slovenčiny tak nadobudla generolektický charakter: takmer kompletná mladšia generácia slovenskej inteligencie ju prijala za svoju, čo jej zabezpečilo ďalšiu kultiváciu, akceptáciu, implementáciu, najmä expanziu a čoskoro i rekonštrukciu (Hodžovu, potom i Hattalovu), ktorá bola výsledkom kompromisných snáh po kultúrnom konsenze v Tatríne a širšie.

Menej známe sú snahy v rámci plánovania jazyka z okruhu ďalších jednotlivcov a skupín, kde si vydobyl miesto stálice i Michal Godra (1801 Bohunice pri Pukanci -- 1874 Petrovec), básnik, redaktor Zory, jazykovedec a riaditeľ nižšieho gymnázia v Novom Vrbase. Koncepcia jeho *tatrančiny*, čo bolo synonymom pre spisovnú slovenčinu stredoslovenského typu, bola známa nielen Ľ. Štúrovi, ktorý Godru veľmi uznával, hlavne pred rokom 1845, ale i početným iným dobovým dejateľom. Hlavným Godrovým handicapom bolo hlavne to, že ju šíril prostredníctvom epištolárnej komunikácie a viac-menej nesystematicky. Jazykovedné meno nadobudol však už ako redaktor Zory, keď roku 1835 navrhol pravopisnú reformu slovenčiny ako verejnomunikáčného, hlavne literárneho, prostriedku. Máme na mysli jeho príspevok Osvědčení (Godra, 1835).

Veľmi čulá bola vzájomná korešpondencia aj medzi Ľ. Štúrom a M. Godrom. Zo šiestich doteraz známych Štúrových listov adresovaných Michalovi Godrovi štyri boli písané v češtine a posledné dva už v spisovnej slovenčine, v tzv. štúrovčine.¹² Štúr sa v nich vyjadruje aj k jazykovým otázkam, hlavne v druhom a v poslednom.

¹² List 1/18 podľa číslovania v publikácii Listy Ľudovíta Štúra/ z 24. februára 1836, 2/19/ zo 4. apríla 1836, 3/23/ z 26. júna 1836, 4/25/ z 19. júla 1836, 5/225/ z 23. decembra 1845 a 6/235/ zo 17. marca 1846. Všetky listy boli odoslané z Bratislavy.

V druhom liste zo 4. apríla 1836 chváli Godrovu Zoru, lebo sa v nej povoľuje pravopisná sloboda a nenástojí sa na ortodoxnej češtine, čo anticipovalo štúrovské kodifikačné procesy po roku 1843 a 1844.¹³

Posledný Štúrov list M. Godrovi, adresovaný 17.3. 1846 je odpoveďou skôr na Godrovu mrzutosť, ktorú u Godru Štúr vyvolal úpravou jeho textov, než reakcia na Godrove postoje a názory o vlastnom koncepte spisovnej slovenčine, tzv. tatrančine. Tie L. Štúr ani nemohol poznať, lebo boli deklarované, ako sme už konštatovali, viac-menej v epištolárnej podobe (porov. Godrov konceptár listov v Archíve Literárneho múzea v Martine, sign. M 21 F 4 a Dudok, 1997), publikované parciálne až neskoršie. Uvedieme dlhší citát z tohto Štúrovho listu, z ktorého sa jednak zračí Štúrov spôsob argumentácie pri plánovaní štandardného jazyka, a z druhej strany citát zároveň vyvracia tézu, že šlo o tzv. autorskú kodifikáciu, ale naopak, o moderný prístup k jazykovej kodifikácii a preskriptívnej jazykovede.

„Srdeční list Váš ma z jednej častki potešiu, z druhej ale aj zarmútiu: potešiu ma, že som bližje poznau ducha Vášho, ktorí šlechetním citom nadchnutí veci aj vtedi sa drží, keď sa podľa jeho náhladou docela ňevedje, zarmútiu ma tím, že ma v náhladoch reči našej sa tíkajúcich zo sebestva obvinujeťe preto že ňeprijímam každjeho básne tak a v tom spuosome ako si ích on sám napísau. Abi som túto mjenku Vašu na inakšú obrátíu prichádzam k Vám vari aj proti vuoli Vašej.

Reč Slovenská ako je v novinách užívaná ňje je stvorená a usporjadaná odomňa, ale od Tatrína, a ja som sa pri tejto reči a pri grammatike mojej Tatrínskeho naloženja držau. Tuto teda moja samovolnosť mjesta nemá. Jednotu verím že i Vi sám za potrebnú uznať ráčíte, a *jednota* táto v reči je *od Tatrína ustanovená*, a ja som tak rečeno len vikonavateľ vuole Tatrínskej. Ráčíte ale povážiť i to, že čobi mi povedalo obecenstvo kebi som vždi s inakšje písanimí básňami vistupuvau? Povedalbi mi že sa ňevjeme jedneho dačoho držať, a následki bi si poodťahuvalo ktorje bi nám len ustavičnú prekážku robili. Hovoríte Vi pravda že ja i v rozličnom od nášho nářečja

¹³ „Zoru s toužebností očekáváme, těšíme se na ni, co na zvěstovatelkyni horlivosti slovanské. Ona mocně účinkovati bude. Co se nám obzvláště při ní líbí jest: že se v ní ve psaní svoboda povoluje. K přání by bylo, by sme se všickni nasledovnosti latinských písmen uchopili, a dobrozvučnosti a určitosti řeči více šetřili: ale Čechové zdají se mi býti tuze do sebe zamilovanými. Vyhlasují sice, že v řeči česko-slovenské píší ale věru to jen pouhý název jest. Měli by tu příkladem Němcu se řídit, kterých písemná řeč vlastně žádným nářečím jmenována býti nemůže, arci že základem v ní saská. Nebylo-li-by dobře soukromně o to s Čechy jednati, a potom, by rozbroje a roztržitosti zahynuly, s jejich přivolením a sjednocením veřejně na světlo vystoupiti? My sme v pravém očistei, poněvadž píšíce pouhou češtinou, našemu pospolitému lidu přístup ke čtení zamezujeme, ukloníce se pak k nářečí našemu, od Čechu se odtrhujeme.“ List L. Štúra z 4. 4. 1836 M. Godrovi .

dávam básne. Ano v bernoláckom, ktoruo už i gramatickí i slovnícki bolo vistavenuo - ale toto je dačo inšje. Medzitím rada moja úprimná k Vám je tá, abi sťe náhladi Vaše o slovenčine a utvorení jej všetke dokonale viložiť, a ích alebo do Orla poslať ráčili, alebo z rovna do sedňice Tatrínskej, ktorá sa tjež v tomto leťe držať buďe a kďe sa i gramatika hore vezme a reč slovenská čo len možnuo buďe ustáli a do porjadku uvedje, prednesli. Ak buďeťe tak laskaví že mi ích do Orla pošleťe, dám ích vitlačiť, a poznamenajja moje len tam dám kďe sa s Vašimí náhladmí celkom ňebud'em zrovnávať - z toho si ale ňeráčťe nič robiť, súd obecnstva je tak nad Vašou ako nad mojou mjenkou, a ono ňech súd'i samo. Čo sa vitlačeňja Vašich básňi v Orlovi tíka, všetko čo sa len podla muojho presvedčeňja organizmu a podstaťe reči Slovenskej ňeproťiví, pustím, - inšje ale podla Vášho spusobu celkom zaňehám. Ňeskuor po sedňici Tatrínskej bud'em tak písať ako sa tam ustanoví. Ňeráčťe ma teda obvinuvať zo samolubost'i - ved' Hospod'iňe! ked' som to pred seba vzau som na dáki spusob robiť museu, a v prúďe rozličních mjenok a návale všelijakích nárad ťažko si veru poradiť a sa vislobodiť. Ráčťe uznať toto ťažkuo staňja a vjem že mi ospravedlňeňja u seba ňeodoprjeťe. Čo sa Vašich básňi tíka, lutuval bi, kebi pre maličkost'i zavrenje ležať mali. Rozpomínajú sa s radost'ou na ích krásu a vábivosť všecci naši: ohlást'e sa len k nám spevec a muž náš drahocenní, a ňebert'e maličkost'i do toljkého ohladu!“

Bola to priama odpoveď na Godrov list L. Štúrovi z 30. 12. 1845, v ktorom mu Michal Godra napísal okrem iného aj tieto riadky:

„S mojim návrhom, dl'a kterího bi sme sa čím najdokonalejšej Grammatiky slováckej dožili, teraz budem mlčať a ani o formách rečovích do Orla ništ nepošlem: to ste už v 12. čísle vihlásili, že „o čistote a pravdivosti nářečja v Novinách užívanejho ste krom toho presvedčení“ - ale aj já som o mojích forjem čistoté tatranskej presvedčení. Žebi sme sa tedi nepovadili, radšej budem mlčať. Bud'me radi, že máme slovácke novini etc. Opravi forjem budú muocť časom nasleduvať, ač práve bi bolo lepšie bivalo, kebi ste vidánje Grammatiki na pozdejšie odložili.“¹⁴

Michal Godra napriek tomu, že s niektorými štúrovskými riešeniami nesúhlasil, predsa ho len nakoniec poslúchol a stal sa jedným z najhorlivejších štúrovcov v kodifikačných

¹⁴ Koncept listu je v Konceptári listov M. Godru v LAMS, sign. M 21 F 4 a prvýkrát ho publikovala H. Saktorová (Saktorová, 1983).

snahách slovenskej terminológie. Štúr aj tento diplomatický boj vyhral, Michal Godra však svoje štúrovské jazykovedné pôsobenie presunul už na pôdu J. M. Hurbana a jeho Slovenskej pohľadi, kde roku 1851 na pokračovanie publikoval text *Príhovor ku vedecko-slovenskému názvoslovu* (Godra, 1851). Ale medzičasom sa v Tatríne uskutočnil rad zasadnutí, ktoré na iniciatívu M. M. Hodžu a iných vyústili do opravenej štúrovčiny a Godrova akceptuácia, vďaka prehnanej derivačnej zložke, v tej dobe už pokulhávala, a to napriek tomu, že sa mnohé jeho terminologické riešenia zachovali dodnes (Dudok, 1997, 2001; Horecký, 2001; Slivková, 1955). M. Godra z okraja jazykového diania mnohé jazykové procesy videl jasnejšie, v zakonzervovanejšej podobe, ale nechápal ich však vždy v jazykovej komplexite. Napríklad nabádal Ľ. Štúra, aby uviedol stredoslovenské palatálne *l'*, *rj*¹⁵.

Štúrovská norma sa vyznačovala niektorými charakterickými hláskoslovnými a tvaroslovnými znakmi, ktoré M. Godra odmietal uplatňovať. Napríklad štúrovská norma z estetických dôvodov nepočítala s mäkkou spoluhláskou *l'*, s otvorenou samohláskou *ä*, absentoval v nej diftong *-iu* (*lepšú*), dôsledne sa rešpektoval tzv. rytmický zákon, okrem jedinej výnimky v prechodníku (*vrátjac*), v inštrumentáli plurálu boli koncovky *-mí*, *-amí*, *-imí*, miesto dnešného spisovného tvaru *prv*, *krv* boli formy *prú*, *krú* atď.

Michal Godra mal kodifikačné skúsenosti už v predštúrovskom období, keď v prvom ročníku Zory ako redaktor navrhol také pravopisné úpravy v slovenčine, ktoré boli prijateľné tak pre bernolákovcov ako i pre evanjelickú inteligenciu (miesto *au* navrhol písanie *ú*, prípadne *ou*, namiesto *w* navrhol *v*, miesto *g - j*, ale grafému *g* zachoval v pozícii fonémy *g*. Okrem toho zaviedol písanie stredoslovenských morfológických tvarov (Ak. pod. m. živ. - *pitača*, *sršňa*), pri podstatných menách stredného rodu so zakončením na *-í* pre genitívu koncovku už navrhol diftong: *náradja*, *od narozenia*, *za živobytia* atď. (podrobnejšie Dudok, 1997). Napriek tomu, že ide o kompromisné kodifikačné zásahy, postupoval veľmi cieľavedome: *V čarkování samohlásek a obměkčování spoluhlásek né všudy českého spůsobu se přidržím, než na prodlužování a vyslovování tatranských Slováků, a vubec na řeči naší přirozené vlastnosti hlavní ohled mám* (Godra, 1835, s. 284).

S takýmto polovičatým riešením moderná slovenčina nemohla vystačiť a tak už v období, keď redigoval Zoru, v korešpondencii diskutoval aj o potrebe radikálnejších pravopisných úprav smerujúcich k fonetickému pravopisu. Ohlas takýchto jeho kodifikačných snáh bol, pravdaže, veľmi obmedzený. Zanechal však trvalú stopu v dobovom plánovaní prestížnych variet modernej slovenčiny v duchu kontaktných jazykov akým bola

¹⁵ List XXXIV (L) M. Godru Ľ. Štúrovi z 5.2. 1848. Pozri Listy Ľudovíta Štúra IV. Dodatky. Na vydanie pripravil Vladimír Matula. Bratislava : Národné literárne centrum 1999.

čeština, nemčina, maďarčina. V týchto svojich snahách zotrval aj počas štúrovcov a dopracoval sa k systematickej lexikologickej a lexikografickej štúdii *Príhovor ku vedecko-slovenskému názvoslovu* (Godra, 1851). Životná okolnosť, že žil a pôsobil na okraji slovenského kultúrneho priestoru priviedla ho k niektorým nemeniteľným, stabilným postojom v jazykovej kultúre, čo však v dobových časopriestorových súradniciach znamenalo pozitívnu paradigmu. V druhej polovici 19. storočia M. Godra predstavoval jazykovednú stálicu, za ktorou sa otáčali všetci vtedajší aktívni používatelia a tvorcovia spisovnej slovenčiny. O veľkosti jeho ducha hovorí aj skutočnosť, že v tomto procese bol aktívny takmer celé polstoročie a to v zložitej dobe, keď jazykovoidentifikačný vektor v jazykovom a kultúrnom centre ochaboval.

Bol to však typický prejav enklávnej kultúry zrkadliaci sa v nesymetrickej komunikácii s centrom celistvej kultúry, či v Godrovom prípade aj v paradoxe jednosmerného dialógu. Enklávny jazyk má zotrvačný charakter, pomalšie sa vyvíja, čo M. Godru v konečnom dôsledku priviedlo k puristickým jazykovým princípom, ktoré sa aktualizovali aj v tridsiatych rokoch 20. storočia po založení časopisu *Slovenská reč* (Dudok, 1997; Ondrejovič, 2002). M. Godra svoj program kultivácie slovenčiny nastolil v troch bodoch :

1. *Hájiť pozitivnosť, pravdoslovie, t.j. všeobecnú platnosť, oprávnenosť a ustálenosť jazyka spisovného proti všakovakým novotám nezákladným a nezáživým.*
2. *Hájiť čistotu a domácnosť jazyka proti neslušnému nasledovaniu cudzorečných foriem a výrazov mluvenia.*
3. *Hájiť mluvnicku (gramatikálnu) správnosť a pravidelnosť proti nesprávnosti a nepravidelnosti* (Godra, 1865)

Takéto postuláty viedli zákonite k jazykovej archaizácii. Preto M. Godru na Slovensku rešpektovali ako jazykovedca, ale jeho teória sa neaplikovala v bežnej reči ani v prestížnej variete slovenského jazyka. Implementačná zložka jeho teórie spisovného jazyka sa nerealizovala v celku, ani v jeho častiach. Prijímala sa fragmentárne, čo ho udržalo v povedomí odbornej verejnosti. To však postačilo iba na postupné a prerušované zásahy do rytmického cyklu rekodifikačných procesov v dejinách spisovnej slovenčiny.

Michal Godra vo svojej korešpondencii so Štúrom a ďalšími vtedajšími vplyvnými činiteľmi na poli jazykovej kultúry a plánovania jazyka (predovšetkým to boli redaktori novín a časopisov, do ktorých prispieval) systematicky presadzoval vlastný kultúrny idiolekt v snahe upozorniť na potrebu inovovania štúrovčiny. Podobne však ako niektorí členovia

Tatrinu (M. M. Hodža), neskôr Martin Hattala, aj Michal Godra nevidel jasne systémovú logiku štúrovskej kodifikácie a uprednostňoval vlastnú pragmatickú logiku s voluntaristickými náznakmi. Stal sa tak tichým anticipátorom neskorších kodifikačných procesov v rámci spisovnej slovenčiny, ktoré neraz boli poznačené kompromisnými a konglomeračnými postupmi. A to len preto že o svojej gramatickej koncepcii *tatrančiny* príliš dlho, viac ako tridsať rokov, váhal a zo svojho okrajového enklávneho (dolnozemskeho) uhla nevedel vyhmatnúť pravú chvíľu na jazykovú reformu. Ale vývin spisovnej slovenčiny a šírka jej používania v bežnej praxi mu neraz predsa len dali za pravdu.

Literatúra

- Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Bratislava : Literárne národné centrum 1998.
- DUDOK, Miroslav: Vývin slovakistiky. Nový Sad : Spolok vojvodinských slovakistov 1997.
- DUDOK, Miroslav: K dvojstému výročiu narodenia jazykovedca Michala Godru (24. 1. 1801 --1. 3. 1874). Slovenská reč, **66**, 2001, s. 5--13.
- DUDOK, Miroslav: KRAJČOVIČ, R. -- ŽIGO, P.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava : Univerzita Komenského 2002. -- In: Slovenská reč, **68**, 2003 (v tlači).
- ŽUROVIČ, Ľubomír: Jazyk mesta a spisovné jazyky Slovákov. In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : Veda 2000, s. 111--117.
- ŽUROVIČ, Ľubomír: Štúrova Nauka reči slovenskej z perspektívy začiatku XXI. storočia. Slovenská reč, **67**, 2002, č. 6, s. 342--348.
- GODRA, Michal: Osvědčení. Zora 1835, s. 282--284.
- GODRA, Michal: Príhovor ku slovensko-vedeckému názvoslovu. Slovenkje pohľady na vedy, umenia a literatúru, **2**, 1851, zv. 3, s. 95--103; zv. 4, s. 115--121.
- GODRA, Michal: Akoľko skromných myšlienok o slovenčine. Sokol, **4**, 1865, č. 2, s. 34--37.
- KRAJČOVIČ, R. -- ŽIGO, P.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava : Univerzita Komenského 2002. 252 s.
- PAULÍNÝ, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny od najstarších čias až po Ľudovíta Štúra. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966.
- HORECKÝ, Ján: Východiská a riešenia Michala Godru v návrhoch na terminológiu. In: Michal Godra - život a dielo. Nový Sad 2003 (v tlači).
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Michal Godra a Henrich Bartek. Nový život, **54**, 2002, s. 311--314.
- PAULÍNÝ, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 256 s.
- SAKTOROVÁ, Helena: Z korešpondencie Michala Godru. Literárny archív 19/82. Martin : Matica slovenská 1983, s. 110 -- 132.
- SAKTOROVÁ, Helena: Z listára Michala Godru. Nový život (Nový Sad), **37**, 1985, č. 3, s. 212 -- 223.
- SLIVKOVÁ, Viera: Návrh Michala Godru na jazykovednú terminológiu. Slovenské odborné názvoslovie, **3**, 1955, s. 321--324.
- STANISLAV, Ján: Poznámky o pomere jazyka Štúrovej „Nauky reči slovenskej“ a liptovského nárečia. In: Slovenská miscellanea. Bratislava 1931, s. 164--179.
- ŽIGO, Pavol: Stopäťdesiat rokov štúrovskej kodifikácie slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca 32. 2003, s. 8.

Juraj Dolník

Jazyková politika a európska integrácia

Úvod

Po desiatich rokoch samostatnej existencie Slovenská republika je pred vstupom do Európskej únie. Vcelku jej vyhovuje súčasné chápanie Európskej únie ako združenia suverénnych štátov, v ktorom sa plne rešpektuje kultúrna diferencovanosť integrujúceho sa obyvateľstva. Aj na Slovensku sa, prirodzene, diskutuje o tom, akého „kvanta“ suverenity sa bude musieť štát zriecť v prospech optimálneho fungovania tohto nadnárodného makrocelku. Citlivosť tejto otázky je na Slovensku umocnená tým, že časť politickej a kultúrnej reprezentácie interpretuje vznik samostatnej Slovenskej republiky ako výsledok stáročia trvajúceho úsilia Slovákov o vytvorenie vlastného štátu, ako vyvrcholenie emancipačného procesu slovenského národa. Najmä táto časť Slovákov sa zasadzuje o prijímanie opatrení na zabezpečenie maximálnej miery zvrchovanosti. Dotýka sa to, samozrejme, aj riešenia otázok súvisiacich s plurietnickosťou Slovenska, a teda aj riešenia jazykovej otázky.

Vzhľadom na rolu spisovného jazyka v dejinách Slovákov, na historické okolnosti, za ktorých spisovná slovenčina fungovala s väčšími či menšími obmedzeniami a pod rozličnými vplyvmi, ako aj na etnické zloženie obyvateľstva Slovenska jazyková politika patrí k neuralgickým bodom verejného života. Na jej profilovaní má podiel postoj k spisovnej slovenčine so zreteľom na súčasnú realitu ako koncový článok spomínaného emancipačného procesu, kompromis politických síl, politická taktika motivovaná získavaním voliča, resp. obavou o jeho stratu, ako aj prihliadanie na jazykovopolitickú filozofiu, stratégiu a prax Európskej únie. Tento príspevok je zameraný v prvom rade na osvetlenie profilu jazykovej politiky na Slovensku vrátane jej relevantných súvislostí. Druhým zámerom je prezentácia všeobecných úvah vrátane zamyslenia sa nad možným vývojom Európskej únie a jeho dosahu na budúcnosť národných a národnostných jazykov. Pôjde teda o súčasnú jazykovú politiku a jej potenciálnu konfrontáciu s predpokladaným vývinom európskej integrácie.

Jazyková politika Slovenskej republiky

Východiskom jazykovej politiky na Slovensku je oficiálna deklarácia integračnej roly slovenského jazyka (myslí sa na spisovný jazyk) v plurietnickom štáte a úradné vyhlásenie slovenčiny za štátny jazyk, čo je zakotvené v ústave aj v jazykovom zákone. Slováci majú status štátotvorného národa, z čoho vyplýva, že sa ich jazyku pripisuje príznak „integračný“ v

rámci slovenského štátu. Toto východisko je zdôvodnené prirodzeným právom slovenského národa na realizáciu svojej štátotvornej potencie na svojom historicky vymedzenom území, a teda aj na centripetálne orientovanú národnostnú politiku v prospech integrity štátu. Jazyková politika je zameraná na podporu integračnej funkcie slovenčiny a na upevnenie jej hegemonie chápanej ako pruirodzený stav. V pozadí prijatých jazykovopolitických opatrení sú všeobecne známe funkcie štátneho jazyka: integrácia občanov, podpora vnútornej stability štátu, zvýšenie efektívnosti spravovania štátu, odstránenie komunikačných bariér medzi občanmi a vytvorenie predpokladu na ich zrovnoprávnenie.

Vidíme, že ideový základ jazykovej politiky na Slovensku sa neodlišuje od fundamentu jazykovopolitických koncepcií v mnohých plurietnických štátoch. Jeho oporným pilierom je princíp hegemonného etnocentrizmu, ktorý riadi jazykovú štrukturáciu komunikačného priestoru plurietnického štátu. V duchu tohto princípu sa komunikačný priestor interpretuje z pozície hegemonného (štátotvorného) etnika. Interpretuje sa na podklade motivačného sveta tohto etnika, t.j. jeho potrieb, záujmov, želaní, predstáv, ideálov a vôle. Etnocentrizmus spočíva v tom, že na funkčnú distribúciu jazyka nehegemonného etnika sa nazerá cez prizmu motivačného sveta hegemóna. Alebo inak povedané, fungovanie nehegemonného jazyka sa uchopuje prostredníctvom motivácie fungovania hegemonného jazyka (názornejšie vyjadrené, vôľa, ktorá je prítomná vo fungovaní integračného jazyka v rámci štátu, sa prenáša do fungovania menšinových jazykov). Silu akceptácie spomínaného princípu azda najlepšie demonštruje prípad, keď si etniká následkom historických udalostí takpovediac vymenia svoje pozície. Napríklad v známych Žiadostiach slovenského národa z roku 1848 nachádzame aj požiadavky dotýkajúce sa jazykovej otázky. „Prvou z nich je, aby slovenskí poslanci hovorili na uhorskom sneme „svojou národnou rečou“ (Podrimavský, 1994, s. 206). Požiadavka sa nepresadila. V súčasnosti slovenský parlament tvoria aj poslanci za Stranu maďarskej koalície. Ich potenciálna požiadavka, aby sa maďarčina uznala ako rokovací jazyk tohto snemu, je tiež bez vyhliadky na úspech. Požiadavky tohto druhu aktualizujú interetnické napätie, čo je z hľadiska politickej stability štátu nežiaducim javom. Z tohto aspektu je výhodnejší monoetnický, a teda monolingválny štát. V štátnom útvare, v ktorom pôsobí princíp hegemonného etnocentrizmu, je latentne prítomný ideál etnickej a lingválnej homogenosti. Stransparentňovanie tohto ideálu vedie ku konfliktom, v krajnej situácii až s katastrofálnymi následkami. Môžeme konštatovať, že Slovensko sa zaraďuje do triedy krajín, ktorých jazykovú politiku riadi princíp hegemonného etnocentrizmu s potenciálnou implikáciou dogmy etnickej, a teda aj lingválnej homogenosti.

Jazyková politika na Slovensku má synkretický charakter, prejavuje sa v nej istý druh politického synkretizmu. Je výrazom koexistencie ostro vyhranenej národne orientovanej koncepcie s občianskym zmýšľaním so zreteľom na jeho pragmatický aspekt. Zreteľne sa to prejavilo pri prijímaní jazykového zákona v roku 1995, ktorý iniciovali silne národne orientované sily, ale podporila ho aj časť viac občiansky zmýšľajúcich poslancov, čo bolo motivované politickým pragmatizmom, totiž obavou, že opačné konanie by určitá časť elektorátu mohla vnímať ako antislovenské. Synkretizmus sa manifestuje aj v tom, že jazykový zákon nemá nijaký citeľný vplyv na jazykový život v krajine (preto sa zo strany jeho iniciátorov objavila požiadavka na jeho novelizáciu), alebo z druhej strany v tom, že Národná rada Slovenskej republiky v júni 2001 vyslovila súhlas s Európskou chartou regionálnych alebo menšinových jazykov, čo nezodpovedá jazykovopolitickej koncepcii národne orientovaných síl. Poukaz na synkretickosť jazykovej politiky je užitočný pri prognózovaní možného správania slovenskej jazykovej komunity ako realizácie jej vývinovej potencie. Tu už, pravda, treba brať do úvahy členstvo Slovenska v Európskej únii.

Jazykovopolitická koncepcia založená na zvýraznenej národnej orientácii skrýva v sebe postoj, v ktorom sa ešte stále prejavuje syndróm ohrozenia. Od kodifikácie spisovnej slovenčiny v roku 1843 až po súčasnosť je slovenské jazykové spoločenstvo neustále pod vplyvom reakcií jeho elity na reálne alebo aj domnelé obmedzovanie normálneho fungovania jeho verejného komunikačného nástroja. Na základe týchto reakcií sa vytvoril takpovediac osudový obraz, v ktorom sa odzrkadľuje stav ohrozenia ako osudový sprievodný príznak spisovnej slovenčiny. V období pred 1. svetovou vojnou jej rozvíjanie bolo obmedzované jazykovou politikou, ktorá nedovoľovala prirodzene preniknúť do celého spektra komunikačných sfér, a teda retardačne vplývala na rozvinutie jej funkčného potenciálu. V ére Československa bola slovenčina vystavená tlaku češtiny, čo neustále pripomínalo otázku identity slovenčiny. Tradoval sa pocit permanentného ohrozenia. Tradícia ohrozenia zasahuje aj súčasnosť. Živnú pôdu jej poskytuje expanzívna angličtina. Syndróm ohrozenia je v pozadí ostražitého prístupu k internacionálnej integračnej tendencii, ktorý smeruje k rešpektovaniu postulátu historickej skúsenosti. Podľa tohto postulátu interpretácia internacionálneho integračného procesu má zahrnúť aj historickú skúsenosť vlastného národa. To znamená, že tento proces je potiaľ akceptovateľný, pokiaľ jeho následky sú pod kontrolou poučenia vyplývajúceho z historickej skúsenosti. Poučenie znie, že spisovná slovenčina sa môže naplno a bez porúch rozvíjať, keď je permanentne chránená. Ochránársky prístup k spisovnému jazyku má v sledovanej súvislosti povahu historicky zdôvodnenej nevyhnutnosti. Občiansky orientovaný prístup sa vyznačuje úsilím o definitívne zbavenie sa syndrómu ohrozenia, ako

aj resentimentu, ktorým je zaťažená spomínaná koncepcia. Je to prístup späť s tendenciou k analogickému správaniu, k správaniu zodpovedajúcemu reakciám suverénnych európskych národov, ktorí už dávno realizovali svoju štátotvornú potenciú.

Celkove sa dá ale konštatovať, že naznačená synkretickosť jazykovej politiky Slovenskej republiky je síce zdrojom istého napätia, avšak jazykovopolitická stratégia vo vzťahu k neuralgickej otázke multilingvizmu nie je vzdialená od európskeho štandardu, ktorý zodpovedá tejto schéme: Individuálny multilingvizmus sa podporuje, pretože je predpokladom pracovnej mobility a socioekonomickej prosperity jednotlivcov, ako aj zblížovania sa európskeho obyvateľstva. Intrasociálne inštitucionalizovaný multilingvizmus v rámci štátu však nie je príliš vítaný (sú zavedené reštrikcie), pretože narúša pohodlnú dogmu integrity. Multilingvizmus v rámci integrujúcich sa štátov je už ale preferovaný, pretože je v hre suverenity (porov. Blommaert–Verschueren, 1998, s. 207).

Jazyková politika a Európska únia

Reakcie slovenského obyvateľstva na vstup do Európskej únie sú, prirodzene, silne zviazané s úvahami o ekonomických výhodách a nevýhodách. Popri ekonomickom profitovaní je prítlačlivé aj uisťovanie, že sa zachová optimálna suverenity členských štátov a že sa podporuje kultúrna rozmanitosť, a teda aj lingválna heterogénnosť Európy. S uspokojením sa vníma aj to, že Európska charta regionálnych alebo menšinových jazykov vyslovene preferuje štátny jazyk. Vo všeobecnosti sa teda vychádza z kompatibility takpovediac dvoch prirodzeností, totiž z toho, že ekonomická prirodzenosť, t.j. medzinárodná ekonomická integrácia sa dobre znáša s prirodzenosťou interetnického stavu v štáte, ktorý vyplýva z pôsobenia princípu hegemonného etnocentrizmu. V pozadí tejto všeobecnej akceptácie sú však diferencované prístupy a predstavy. Z pohľadu neslovenskej časti obyvateľstva sa, pravda, tento fenomén ukazuje inak. Nie sú naporúdzi príslušné sociolingvistické údaje, ale dosť presne sa dá zobrazit' pozícia najpočetnejšej menšiny čiže maďarského etnika na základe politických aktivít Strany maďarskej koalície. Táto strana podporuje vstup Slovenska do Európskej únie, a to v mene ekonomickej prosperity a jej následkov pre interetnické vzťahy. V pozadí je zovšeobecnené empirické poznanie o pozitívnom vplyve ekonomickej prosperity na interetnické vzťahy. Očakáva sa, že prosperita prispeje k presadeniu občianskeho princípu v ústave, z čoho by vyplynuli okrem iného aj jazykovopolitické konzekvencie. Ekonomická prosperita spolu s posilnenou politickou stabilitou krajiny a s optimalizáciou demokracie by mala priniesť obrat v slovenskom zmýšľaní, a to v tom zmysle, že všetky etnické subjekty by sa ocitli na jednej rovine ako

konštitučné sily Slovenskej republiky. Na rozdiel od spomínanej predstavy o kompatibilite uvedených prirodzených fenoménov podľa tejto predstavy je taký stav prirodzený, ktorý sa vyznačuje zachovaním etnickej heterogenosti bez integrácie menšín vynútenej politickým tlakom. Pre fungovanie menšinových jazykov by to znamenalo rozšírenie spektra komunikačných sfér. Zisťujeme, že kým pre slovenské politické sily zmena súčasného stavu jazykovej politiky nie je ani po vstupe do Európskej únie aktuálnou témou, prinajmenšom maďarská menšina očakáva, že princíp autonómie členských štátov a princíp inštitucionalizovaného multilingvizmu v rámci celku – tieto princípy sa akceptujú v Európskej únii – sa uplatnia aj v rámci Slovenskej republiky a budú riadiť interetnické, a teda aj zodpovedajúce interlingválne vzťahy, čo povedie k akceptácii občianskeho princípu v ústave a následne k prispôsobeniu jazykovej politiky štátu. (Jedna z reálne možných situácií z pohľadu menšín: Poslanec v európskom parlamente, ktorý pochádza z prostredia maďarskej menšiny, zastupuje síce Slovenskú republiku, ale v parlamente môže používať svoj materinský jazyk, lebo maďarčina je jedným z pracovných jazykov v Európskej únii. Ako sa dá potom vyrovnať s tým, že jeho kolega v slovenskom parlamente nemôže používať svoj jazyk?)

Práve v tejto súvislosti je užitočné uvedomiť si synkretickosť jazykovej politiky na Slovensku. Sú v nej „naprogramované“ dve vývinové tendencie, a to tendencia k posilňovaniu občiansky orientovanej politiky aj tendencia k stabilizácii akcentovanej pronárodnej orientácie. Ktorá z týchto tendencií získa prevahu, bude závisieť, pravdaže, od determinantov jazykovopolitických rozhodnutí, ktoré buď udržiavajú interetnické napätie, alebo ho neutralizujú.

Celý náš výklad naznačuje, že tri relevantné spoločenské sily – časť slovenského obyvateľstva, ktorá je naklonená k akcentovanej národnej orientácii, Slováci so sklonom k občianskemu zmýšľaniu a národnostné menšiny (osobitne maďarská menšina), ktoré profilujú obraz obyvateľov Slovenska vo vzťahu k Európskej únii, sa odlišujú v chápaní najskloňovanejšieho citlivého fenoménu zvaného identita, čo sa, samozrejme, odráža v spôsobe jazykovopolitického myslenia. Akcentovane pronárodné sily sa pridŕžavajú defendenčne chápanej identity, ktorá vyžaduje ochranu slovenského elementu prísne kontrolovanou bariérou proti cudziemu (porov. so známym heslom „Cudzie nechceme, svoje si nedáme“). Prejavuje sa to napríklad v požiadavke na obmedzenie a sprísnenie kontroly kapitálového importu, ale aj v permanentnej silnej intervencii do spisovného jazyka v mene jeho ochrany pred cudzími vplyvmi. Občiansky orientovaní Slováci akceptujú viac pragmaticky chápanú identitu, ktorá namiesto takpovediac umelej ochrany slovenského

elementu predpokladá prirodzené presadenie sa v európskom integračnom procese (v pozadí je evidentne presvedčenie o prirodzenej sile slovenského elementu). Ťažisko aktivít nemá byť tradičné pestovanie vedomia slovenskosti (národného povedomia), ale kultivovanie slovenského sebavedomia, ktoré je dôležité (užitočné – preto „pragmaticky“ chápaná identita) pre uplatnenie tvorivej potencie Slovákov v medzinárodnej konkurencii. Tejto predstave zodpovedá pragmatická jazyková politika, ktorá vzchádza z pojmu jazykového sebavedomia. Jazykové sebavedomie je zárukou normálneho fungovania slovenčiny v koexistencii jazykov v integrovanej Európe. Maďarskej menšine, ktorá sa spomedzi menšín najvýraznejšie prezentuje na spoločensko-politickej scéne, je blízke autonomisticky chápaná identita, t.j. identita, ktorá sa zachováva v rámci kultúrnej autonómie (je spojená s tendenciou k autosegregácii). Také chápanie identity implikuje potenciálny tlak na demokratizáciu jazykovej politiky smerujúcu k modifikácii pôsobenia princípu hegemonného etnocentrizmu (je to tlak na optimalizáciu fungovania menšinového jazyka v pomere k fungovaniu štátneho jazyka so zreteľom na práva jeho nositeľov). Aká bude dynamika napätí, ktoré vyplývajú z tejto diferenciácie, bude, pravdaže, závisieť od toho, či ekonomicko-politický integračný proces prinesie so sebou javy, ktoré výrazne vysunú do popredia otázku identity a integrity, a či tento proces bude prebiehať tak, že vplyv integrácie na pocit a vedomie identity, resp. aj na integritu obyvateľov štátu neprekročí normálnu mieru. Prekročenie hranice normálnosti vyvolá akcentovanú pronárodnú, resp. pronárodnostnú protireakciu a to je (aj) vo vzťahu k Slovensku potenciálnym zdrojom konfliktu.

Otázka, pravda, je, čo je onou normálnou mierou, kedy sa prekračuje hranica normálnosti. Ide o vyváženosť ekonomických záujmov, resp. výhod nehatanej mobility, ktoré integráciu podporujú, a záujmu o zachovanie príznakov vlastnej identity, medzi ktorými má jazyk prominentné miesto. Na pozadí filozofickej analýzy identity by sme mohli hľadať objektívne kritériá pre určenie onej normálnej miery, a teda povedať, že prítomnosť tých a tých príznakov je ešte prejavom normálnej miery identity alebo aj suverenity. Rozhodujúce je však to, ako vnímajú etnické subjekty svoju identitu, resp. obyvatelia štátu svoju suverenitu v daných podmienkach, ako prežívajú svoje ekonomické záujmy a výhody voľnej mobility vo vzťahu k identite, resp. suverenite, pričom treba vždy počítať s rozporom medzi prežívaním a deklarováním. V hre je aj sociálna nehomogénnosť etník a štátu, a teda diferencovanosť spomínaného vnímania a prežívania. Isté je, že sledovaná normálna miera je premennou, ktorej konštanty sú koreláty asimilačno-akomodačných stavov etnických subjektov a občanov štátu v danej etape európskej integrácie. Jazyková politika je adekvátna, keď zodpovedá danému stavu.

Zostaneme pri európskom občianstve?

Nehrozí, že dynamika spomínanej normálnej miery vyústi do prechodu k novej, európskej identite? Teoreticky je to možné. Táto možnosť vyplýva z novších analýz a rekonštrukcií konštituovania národov. Je známe, že sa tradične rozlišuje medzi národom v politickom a etnickom zmysle (porov. napr. uhorský národ vs. maďarský národ). Kým politický národ je čisto politický útvar, etnický národ sa vyznačuje popri politickej súdržnosti niečím navyše. Čím? Podľa tradičného chápania – ako to atribút „etnický“ vyjadruje – súdržnosťou na základe etnickej spolupatričnosti. Podľa novšieho poznania (porov. napr. Hansen, 2000) pre konštituovanie národa v nepolitickom zmysle nie je rozhodujúca etnicita. Rozhodujúcim faktorom je spontánne sa upevňujúce povedomie kolektívnosti. Pravda, aj politický národ je istým druhom kolektívou, ale chýba mu vnútorná kohézia, stabilizujúca vnútorná súdržnosť, ktorou sa vyznačuje „nepolitický“ národ. Povedomie kolektívnosti s vnútornou kohéziou vzniká a rozvíja sa na základe spoločných spôsobov správania, ktoré sa ušľachťujú pomocou komunikácie. Takto sa vytvorili spoločné javy, napr. spoločný jazyk, zvyky, náboženstvo, rituály a pod. Odovzdávaním týchto javov ďalším generáciám sa formovala kultúrna pamäť ako predpoklad identity čiže vytvorenia si obrazu o sebe ako národe, ktorý sa vyhraňuje v konfrontácii s obrazom iného národa. Kultúrna pamäť sprístupňuje spoločné duchovné zdroje, na ktorých spočíva povedomie národnej kolektívnosti. Dôležité je ale uvedomiť si, že kolektív nie je homogénny, že jeho členovia si zachovávajú individuálnu slobodu a prejavujú sa odlišným individuálnym správaním. Spomínaný K. P. Hansen (2000, s. 212) zdôrazňuje: „Nie konkrétne správanie jednotlivcov, nie myslenie a cítenie väčšín alebo menšín vytvárajú kultúru a kolektívnosť, ale nadindividuálne ponuky správania na individuálnu realizáciu, ktoré visia takpovediac neviditeľne vo vzduchu. V rámci realizácie svojej slobody si jednotlivci vyberajú z tejto identickej ponuky, a tak vytvárajú viditeľnú divergenciu“. Rozhodujúce sú tieto ponuky, ktoré sú síce pre jednotlivcov identické, ale individuálny výber vedie k rozmanitosti. Pre vnútornú kohéziu národného kolektívu je podstatná dôverná znalosť tejto divergencie a identickej ponuky. Práve táto dôverná znalosť stmeluje jednotlivcov do národného kolektívu (dôvernosť zahŕňa to, že jednotlivec získava tieto znalosti v procese socializácie).

Pri takom pohľade na podstatu národa v nepolitickom zmysle sa celkom prirodzene vynára otázka, či sa nevydávame na cestu k európskemu občianstvu (k európskemu národu v politickom zmysle) a odtiaľ k európskemu národu v zmysle „viac ako politicky zjednotený kolektív“ („pod politikou“ je, pravda, ekonomika). Nekonstruuju sa nové nadindividuálne

ponuky správania a nie sme na počiatku fungovania individuálnej voľby z tejto ponuky? Nevstupujeme do procesu vytvárania spoločných spôsobov správania, ktoré sa ustávajú v rámci európskej komunikácie? Nie je to už potom len otázka času, kedy sa zrodí kultúrna pamäť Európanov? Skrátka: Nezasievajú Európania semeno vnútornej súdržnosti, ktorá ich stmelí ako národný kolektív nad rámec politicky motivovanej kolektívnosti? Všetky tieto otázky sa, pravdaže, dotýkajú aj jazyka. Upevní sa angličtina ako oporný komunikačný prostriedok na formovanie spoločných spôsobov správania? Stane sa angličtina súčasťou rodiacej sa kultúrnej pamäti Európanov? Čo vyplýva z tohto možného vývinového scenára pre jazykovú politiku? Spontánna odpoveď je, že jej úlohou je vytvorenie podmienok na optimálne fungovanie národných aj národnostných jazykov, ako aj stavenie bariér proti reštrikčným tlakom na ich fungovanie. V pozadí tejto odpovede je poukaz na prirodzenú vôľu zachovať si svoju (aj) jazykovú identitu. „Prirodzenosť“ tejto vôle však overia podmienky integrovanej Európy. Proces verifikácie bude mať vplyv na dynamiku jazykovej politiky Európskej únie aj jej členských štátov. Premietne sa do nej dynamika koexistencie európskej a národnej, resp. národnostnej identity. V súčasnosti jasne prevažuje vôľa zachovať si pôvodnú identitu. Aby sa táto vôľa prirodzene dostala do motivačného sveta nasledujúcich generácií, aby ich príslušníci – lapidárne povedané – mali vnútornú motiváciu na používanie vlastného jazyka, závažným bázovým komponentom jazykovej politiky musí byť idea, že primerané fungovanie vlastného jazyka v „integračných“ podmienkach prirodzeným spôsobom zabezpečia jazykovo sebavedomí používateľa. Normálne (nie „umelé“, deklaratívne) jazykové sebavedomie je prirodzeným prostriedkom na zachovanie si vlastnej jazykovej identity. V tejto súvislosti môžeme len zopakovať vyššie vyslovenú myšlienku dotýkajúcu sa slovenskej identity, totiž, že ťažisko aktivít nemá byť tradičné pestovanie vedomia slovenskosti (národného povedomia), ale kultivovanie slovenského sebavedomia. Pojem jazykového sebavedomia si, pravda, vyžaduje osobitnú analýzu. Tu len dodávame, že jazykové sebavedomie je (okrem iného) prejavom internalizácie explicitne vyjadrovanej tézy o potrebe zachovania kultúrnej čiže aj jazykovej rozmanitosti zjednocovanej Európy. „Pracuje“ v prospech naplňovania humboldtovského zmyslu rozmanitosti jazykov, ktorý spočíva v tom, že sa ňou prezentuje mnohorakosť videnia sveta čiže možnosť vyslobodiť sa z obmedzenej jednojazykovej interpretácie univerza.

Literatúra

HANSEN, K. P. : Kultur und Kulturwissenschaft. 2. Aufl. Tübingen und Basel, A. Francke Verlag 2000.

PODRIMAVSKÝ, M. : Jazyková otázka v slovenskej politike rokov 1848 – 1918. In: *Studia Academica Slovaca*. 23. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1994, s. 206–213.

BLOMMAERT, J.–VERSCHUEREN, J. : The Role of Language in European Nationalist Ideologies. In: *Language Ideologies. Practice and Theory*. Ed. B. B. Schieffelen–K. A. Woolard–P. V. Kroskrity. New -York - Oxford, Oxford University Press 1998, s. 189–210.

Miroslav Daniš

Slováci v uhorskom husárskom pluku na východe Európy

V historickej spisbe sa uvádza, že v prvej polovici 18. storočia opustilo svoje usadlosti na Slovensku približne 15 tisíc obyvateľov. Hlavné prúdy vysťahovalcov smerovali na Dolnú zem, do Peštianskej, Békešskej, Báčskej stolice a čiastočne do Banátu, kde slovenská kolonizácia bola najpočetnejšia a najkompaktnejšia. Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem bolo súčasťou veľkého osídľovacieho procesu Uhorska po vyhnaní Turkov z vlastného územia.¹

Menej známe, no v druhej pol. 18. storočia pomerne početné boli migračné pohyby smerujúce na východ Európy, do Ruska.

Na úrodných južnoukrajinských stepiach za podpory cárskej vlády bolo vytvorené vojensko-poľnohospodárske osídlenie, organizované do husárskych plukov, ktoré takmer do samého konca 18. storočia predstavovalo jeden z významných článkov obranného systému proti tureckému a krymskému nebezpečenstvu, vybudovaného na juhozápadných hraniciach ruského impéria.

Prevažnú časť osídlencov, príslušníkov husárskych plukov tvorilo naverbované slovanské obyvateľstvo z Balkánu, Turecka, Poľska, Rakúska a Uhorska, predovšetkým Srbi, Moldavia, Bulhari, ale aj Poliaci, Chorváti, Slováci, Česi a Moravia. Okrem spomínaných slovanských národností boli zastúpené Nemci, Maďari, Turci, Taliani a iné národnosti.

Hospodárske dôvody nútili cársku vládu, tak ako v ostatnej Európe, verbovať vojakov-cudzincov čo najlacnejšie a len na dobu vojen. Husárske pluky, organizované prevažne z cudzincov, mali v zostave svojich armád všetky európske štáty. Žoldniersku službu husárov v niektorých krajinách kombinovali s ich osídľovaním v neobývaných, ale úrodných pohraničných oblastiach, kde v mierových časoch plnili úlohy aj stráže a postupom času sa začali spolu s domácim obyvateľstvom v plnej miere zapájať do ekonomicko-hospodárskeho života krajiny.

Novoosídľované územia na rusko-tureckom pohraničí, rozdelené na pluky, rotý a opevnené šance (pevnosti), mali podobnú organizáciu, ako fungovala na uhorsko-tureckej hranici.

S podobným procesom, aký započala habsburská monarchia v súvislosti s osídľovaním vyľudnených území na Dolnej zemi, sa stretávame i v susednom Rusku.

Cársky dvor v snahe dosiahnuť prístup k čiernomorskému pobrežiu začal už od začiatku storočia, za vlády Petra Veľkého, uskutočňovať kolonizáciu prímorských oblastí.

Úrodná černoziem tunajších stepí nevelmi lákala slobodné obyvateľstvo z centrálnych oblastí Ruska. Výhodné podmienky na hospodárenie nemohli vyvážiť neustále nebezpečenstvo ohrozenia života v konfliktoch s turecko-tatárskymi vojenskými jednotkami na pohraničí. Proces migrácie obyvateľstva z centrálnych a husto osídlených oblastí do okrajových častí impéria bol ovplyvnený i ďalším rozvojom a upevňovaním feudálnych vzťahov na Ukrajine. Cárské úrady nechceli poškodiť záujmy šľachty, ktorá stále viac a viac pripútavala roľníkov k pôde a odmietala ich uvoľňovať na osídľovanie južných hraníc štátu. Pred narastajúcim feudálno-nevoľníckym útlakom hľadalo roľnícke obyvateľstvo a mestská chudoba úľavy v útekoch do okrajových oblastí. Značnú časť presídlencov predstavovali i osobne slobodní bezzemkovia.

Spolu so živelnou ľudovou kolonizáciou južnoukrajinských stepných oblastí bolo ich osídľovanie uskutočňované i centrálnou cárskou vládou. V snahe urýchliť osídlenie oficiálne úrady maximálne podporovali tento proces, pričom najväčšie nádeje vkladali do presídlencov zo zahraničia, predovšetkým zo susedných krajín, ktorí mali na juhu Ukrajiny vytvoriť vojensko-poľnohospodárske osídlenie, organizované do husárskych plukov.² Plán osídlenia pričiernomorských a priazovských oblastí sa začal v plnej miere realizovať v polovici 18. storočia, keď boli vytvorené i vojensko-hospodárske územné celky Nové Srbsko a Slaviano-Srbsko.

Kým habsburgovský dvor mal prvoradý záujem o prisťahovanie Nemcov, cárské úrady dávali prednosť jazykovo príbuznému slovanskému obyvateľstvu z Balkánu, Poľska, Rakúska a Uhorska. Pri osídľovaní Nového Srbska a Slaviano-Srbska, tak ako v Uhorsku na Dolnej zemi, nezohrala rozhodujúcu úlohu zahraničná kolonizácia. Prevažná väčšina osídlencov prichádzala do novokolonizovaných oblastí z priľahlých gubernií ľavobrežnej Ukrajiny, čo sa najmä ku koncu storočia výrazne prejavilo na charaktere osídlenia v prospech ukrajinskej národnosti.

Hoci v rámci zahraničnej kolonizácie, ktorej početnosť sa nedá presne vyčíslieť (v roku 1757 sa na území Nového Srbska nachádzalo približne 15 500 cudzincov), prevládalo srbské,

moldavské a bulharské obyvateľstvo, v zoznamoch osídlencov nachádzame aj stovky obyvateľov zo Slovenska.

Migračný pohyb v osemnástom storočí ovládol veľkú časť Európy a takmer všetky cesty križovali slovenské územie. Toto malé "sťahovanie národov", nech už smerovalo na ktorúkoľvek svetovú stranu, v plnej miere poznačilo aj dianie na Slovensku.

Ruská zahraničná politika v 18. storočí vcelku pokračovala v riešení úloh, vytýčených Petrom I., pričom vychádzala z hospodárskych a politických záujmov krajiny. Rusí panovníci sa snažili udržať baltické a kaspické pobrežie, zosilniť svoj vplyv v poľsko-litovskom štáte, dosiahnuť prístup k čiernomorskému pobrežiu jeho osídľovaním a vojenskou konfrontáciou s Krymským chánstvom a Tureckom. Kým na severe viedla ruská diplomacia urputné boje o udržanie baltského pobrežia so Švédskom, na juhu sa presunulo rusko-turecké súperenie na územie Moldávie a Dunajskej kotliny (r. 1710).

Hoci vojenská výprava skončila pre Rusko neúspešne, výrazne zaktivizovala protiturecký oslobodzovací boj na Balkáne. Sprievodným javom týchto udalostí bolo masové vysťahovalectvo slovanského obyvateľstva, predovšetkým Čiernohorcov, Chorvátov a Srbov, ktorému predchádzali už na konci 17. stor. migračné pohyby srbského obyvateľstva smerom do Uhorska.

Oboznámime sa s nimi trocha bližšie, pretože s našou témou priamo súvisia.

Roku 1690 sa do Uhorska v snahe ujsť pred tureckým jarmom vysťahovalo takmer 60 tisíc Srbov.³ Ich presídlenie bolo vopred naplánované a regulované na základe dohôd medzi srbskými vojenskými a cirkevnými predstaviteľmi a uhorským panovníkom. Na uhorsko-tureckom pohraničí tak vznikalo vojenské osídlenie s väčším, alebo menším počtom Srbov. Pozdĺž rieky Sávy, Dunaja, Tisy a Maruše vytvorili tzv. Vojenskú hranicu.

V tomto období dochádzalo k presídľovaniu Srbov aj na slovenské územie, predovšetkým do Komárna a Bratislavy, kde vytvorili srbské predmestské kolónie - "rácke mestá". Podľa vtedajších poriadkov sa do mesta opevneného hradbami usadiť nesmeli. Sťahovanie srbského obyvateľstva z Balkánu na Slovensko bolo natoľko rozsiahle, že komárňanské stoličné zhromaždenie sa muselo problémom rozmiestnenia prisťahovalcov osobitne zaoberať v správnej rade z 13.10.1690. V protokole správnej rady bolo uverejnené, že do Komárna sa valia prúdy ľudí z rozličných končín, zo Srbska, Bulharska, Dalmácie, Arménska. Utekajú vraj ďalej a prekračujú Dunaj a Váh.

Postavenie Srbov v Uhorsku aj napriek privilégiám vydaným cisárom Leopoldom bolo veľmi zložitú. Základ vzťahu uhorského štátu k prísťahovalcom, uznanie privilégií, náboženských a iných slobôd, bolo vždy dané vojenskou situáciou: v čase vojny znamenali úľavy, v čase mieru to boli snahy okliešťovať ich. Nádeje prísťahovalcov, že sa budú môcť po skončení protitureckých vojen vrátiť do vlasti, sa po karlovackom mieri značne rozplynuli. Materiálna pomoc zo strany štátu bola tiež minimálna. Srbskí hraničiari, ale i ostatné, najmä slovanské obyvateľstvo, ktorého značná časť vyznávala pravoslávne a evanjelické náboženstvo, začalo v rakúskej monarchii okrem národnostného a sociálneho útlaku stále viac pociťovať na vlastnej koži aj náboženskú neznášanlivosť habsburských katolíkov. Neustále zhoršovanie sociálneho postavenia ich viedlo k hľadaniu nových únikových ciest do okolitých krajín, vrátane jazykovo príbuzného Ruska. Cirkevná a svetská hlava uhorských Srbov, patriarcha Arsenius Černojevič udržiaval s Ruskom stále kontakty. Roku 1705 cárovi Petrovi I. napísal: "...sme oddaní a pripravení zúčastňovať sa na všetkých politických a vojenských plánoch Ruska." Cár Peter I. bol k vysťahovaleckým náladám v susedných krajinách priaznivo naklonený a v plnej miere ich podporoval. Roku 1723 vydal nariadenie, aby bol zo slovanského obyvateľstva, predovšetkým Srbov, vytvorený srbský husársky pluk. Jeho organizáciou poveril Srba, Ivana Albaneza.⁴

Na osídlenie boli srbskému pluku vyčlenené územia na južných hraniciach štátu, v pričiernomorských oblastiach Ukrajiny. Husárom, ktorí prišli so ženami a deťmi, boli okrem vyčlenenej pôdy, úľav v platení daní, udelené i niektoré ďalšie privilégiá, ako napríklad právo slobodného obchodu. Rodiny husárov sa usadzovali priamo v pohraničných pevnostiach, alebo si v blízkom okolí budovali opevnené osady, ktoré vytvárali zväčša potravinovú základňu pre zásobovanie vojakov v pohraničí. Husári žili ako iní sedliaci, ale pod vojenskou správou. V nariadení Petra I. sa okrem iného hovorilo, že každému husárovi budú poskytované práva a vymoženosti akými disponoval vo vojenských službách na uhorsko-tureckej hranici.

Husársky pluk malo podľa štatútu tvoriť 1 500 radových vojakov, 20 rotmajstrov, 40 kaprálov, 10 poručíkov a kapitánov major, podplukovník a plukovník.⁵

V priebehu tridsiatych rokov major Albanecz a ďalší jeho dôstojníci niekoľkokrát prechádzali uhorským územím s cieľom verbovať tunajšie obyvateľstvo do husárskych plukov v Rusku. Ivan Albanecz, ktorý predtým slúžil v husárskych službách cisárskeho Rakúska, dobre poznal krajinu a tunajšie pomery.

Okrem srbského pluku boli roku 1736 vytvorené na tých istých princípoch uhorský, moldavský a gruzínsky husársky pluk.

Uhorský pluk bol sformovaný v čase krymského pochodu, kedy začalo ruské velenie v svojich radoch pociťovať nedostatok oddielov ľahkej jazdy. Velením a organizáciou bol poverený plukovník Cuming.⁶

V kongregačných písomnostiach bratislavskej župy sa nachádza oznámenie Kráľovskej miestodržiteľskej rady Uhorska z roku 1737 o verbovaní dobrovoľníkov do služieb ruského cára. Miestodržiteľská rada súhlasila s náborom 400 dobrovoľníkov z Uhorska, ktorý tu prevádzal už spomínaný plukovník Cuming a jeho dôstojník Stojanov.⁷ Koncom roka sa počet naverbovaných z Uhorska zvýšil o ďalších sto dobrovoľníkov.

Cuming verboval aj na Slovensku. Tak napríklad v Levoči naverboval 63 husárov, z ktorých však pri pochode poľským územím časť dobrovoľníkov utiekla spolu "s mundúrmí, výzbrojou, koňmi a žoldom".⁸

Ďalší zaujímavý záznam o verbovaní na Slovensku a po celom Uhorsku sa nám zachoval v kyjevskom archíve z roku 1740. Plukovník Cuming požiadal v Uhorsku poštmajstra Vajdu, aby naverboval 25 ľudí. Poštmajster súhlasil a na svoje náklady ich dopravil do Kyjeva. Za preukázanú službu mu ruské úrady vyplatili finančnú odmenu. Z Kyjeva sa však Vajda do Uhorska nevrátil. Požiadal gubernátora o prijatie do služby v uhorskom husárskom pluku. Jeho žiadosti vojenské kolégium vyhovel.

Roku 1738 verboval "do ruských služieb" na území rakúskej monarchie barón von Trenk. Do Ruska priviedol okolo 300 ľudí, prevažne z Uhorska.⁹

K 1.máju 1741 bolo v uhorskom husárskom pluku už 509 husárov. Ich pôvod a príslušnosť pri priezviskách vojenskej písari vo väčšine prípadov neuvádzali. Národnostné zloženie jednotlivých plukov však môžeme určiť aspoň približne. Veď už ich názvy- srbský, uhorský, gruzínsky, na to náležite upozorňujú. Nás zaujíma predovšetkým uhorský husársky pluk, sformovaný z národnostne pestrého uhorského obyvateľstva. V zoznamoch radových husárov sa okrem srbských, valašských a bulharských priezvisk vyskytujú aj priezviská Ján Vrbovský, Matej Dužina, Štefan Kováč, Ivan Miller, Peter Brechan, Juraj Dubinský, Juraj Práč, Pavol Varga, Michal Lysko a ďalšie, u ktorých možno predpokladať ich slovenský pôvod.¹⁰ Prítomnosť Slovákov nevylučujeme ani v zostave srbského, moldavského a gruzínskeho pluku, ktorých národnostné zloženie bolo taktiež značne rôznorodé.

Migračný pohyb v strednej Európe a na Balkáne smerujúci do Ruska zasiahol slovenské územie a jeho obyvateľov. Hoci nachádzame v prvej pol. 18. storočia na juhu Ukrajiny vystaľovalcov zo Slovenska len sporadicky, ich prítomnosť v tomto regióne a ich husárska služba v ruskej armáde je viac než zjavná. K výraznejšiemu nárastu zahraničnej emigrácie do Ruska dochádza v druhej polovici storočia, kedy je aj slovenská zložka vystaľovalecťva už jasne preukázateľná.

Podľa cárskych manifestov bolo nariadené v pohraničných oblastiach s Tureckom a Krymským chánstvom vybudovať obrannú líniu, podobnú pohraničnej línii na juhu Uhorska, využíjúc skúsenosti naverbovaných cudzincov, z ktorých mnohí na uhorskej hranici predtým slúžili.

Po zrušení potiskej Vojenskej hranice v Uhorsku, roku 1743, nastali pre tunajšie obyvateľstvo ťažké časy. Definitívna porážka Turkov znamenala posun uhorsko-tureckej hranice ďalej na juh, Vojenská hranica bola demobilizovaná.

Gróf Kolowrat, predseda Ilýrskej dvorskej komisie, v správe z roku 1748 Márii Terézii o tomto kraji napísal:

"Veľká časť uhorských zemepánov bez miery utláča a saje z tohto národa aj posledný groš, následkom čoho sa stáva, že tunajšia chudoba stráca akúkoľvek chuť pracovať, pretože dobre vie, že práca by nepriniesla úžitok jej, ale zemepánom, ktorí by si už našli spôsob ako si privlastniť plody práce."

Hraničiarske obyvateľstvo, ktoré vykonávalo vojenskú službu bolo centrálnymi viedenskými úradmi začlenené do regulárnej armády. Do vyšších vojenských hodností dosadzovali rakúskych dôstojníkov. Oficiálnym jazykom sa stal jazyk nemecký. Hraničiarom boli zaberané územia na ktorých potom dominovalo úsilie maďarských feudálov urobiť z nich poddaných. Nepomohli ani desiatky žalôb k cisárskemu dvoru. A tak len nedávno sem presídlení Srbi, ale aj ostatní, medzi nimi vystaľovalci zo Slovenska, začali hľadať nové cesty úniku.

Bolo teda prirodzené, keď cárska vláda ochotne súhlasila so žiadosťami niekoľkých srbských veliteľov, slúžiacich v rakúskej armáde vystaľovať sa do Ruska a tu zorganizovať husárske pluky. Ako prvým sa na ruského vyslanca vo Viedni, knieža M. P. Bestužev-Riumina obrátil so žiadosťou o povolenie vystaľovať sa do Ruska aj s rodinami, major Ivan Chorvát so skupinou Srbov.¹¹ Knieža Bestužev-Riumin v liste cárovnej Alžbete Petrovne z 22. mája 1751 objasnil svoj návrh realizácie presídľovania obyvateľstva z rakúskej

monarchie. Odvolával sa na tradície z čias Petra I., kedy husárske pluky, zostavené z cudzincov zohrali prospešnú a užitočnú úlohu v boji s Osmanským impériom. Srbi sú vraj veľmi skúsený v taktike a majú schopných veliteľov, ako napríklad Ivana Chorváta, Rajko Preradoviča, Ivana Ševiča a ďalších. Cárovná súhlasila s predloženými žiadosťami a sľúbila prisťahovalcom územia s úrodnou pôdou, daňové úľavy a ich veliteľom vysoké dôstojnícke hodnosti.

Ivan Chorvát sa zaviazal priviesť so sebou dobrovoľníkov z radov Srbov, Macedóncov, Bulharov a Valachov a zorganizovať na vlastné trovy husársky jazdecký pluk v počte 1 000 a pandúrske peší pluk v počte 2 000 ľudí. Ako protihodnotu žiadal vyčlenenie úrodných zemí v zadneprovských oblastiach a hodnosť generál-majora. Na základe rozhodnutia z 13.7.1751 dostal povolenie a už v tom istom roku pricestovalo do Kyjeva 218 ľudí, ktorí tu prezimovali a na jar roku 1752 pokračovali v ceste do Nového Srbska.¹²

Nové Srbsko zaberalo územie medzi riekami Dneper na východe a Siňuchou na západe, Tasminom na severe a povodím riek Ingul a Ingulec na juhu. Územie medzi riekami Lugaň a Bachmut v Bachmutskej provincii bolo vyčlenené na žiadosť ďalších srbských veliteľov Ivana Ševiča a Rajka Preradoviča a nazvané Slaviano-Srbskom.¹³

I keď bol pôvodný zámer cárskej vlády prijímať do služby len srbské, moldavské a bulharské pravoslávne obyvateľstvo, počnúc 50. rokmi 18. storočia, v zoznamoch vystáhovalcov sa objavujú stovky príslušníkov ostatných národností zo susedných krajín. O ich vycestovaní sa dozvedáme zo záznamov vyhotovených na pohraničných prechodoch, alebo zo zoznamov husárskych veliteľov. Vďaka presnej evidencii cudzincov ruskými úradmi, môžeme sledovať ich pohyb po tunajších guberniách. V zažltnutých hláseniach Kyjevskej guberniálnej kancelárie, uložených v centrálnych archívoch Kyjeva, Moskvy a Petrohradu, nachádzame desiatky mien husárov, ktorí predkladali pohraničným colným úradom pasy, alebo utekali načierno a žiadali o povolenie vstupu do krajiny. Jedným z dôležitých pohraničných priechodov do Ruska bola Vasil'kovská colnica.

Začiatkom roku 1757 počet presídlencov zo zahraničia na územie Nového Srbska predstavoval už viac ako 15 tisíc ľudí.

Medzi cudzincami naverbovanými v rokoch 1750-1754 mali pri menách uvedenú uhorskú národnosť Jozef Čapkovič, Juraj Chudík, Ivan Kozák, Martin Šurana, Ivan Stanislav, Andrej Urban, Alexander Jasnohorský, Anton Hadík, Ivan Javorský a ďalší.¹⁴ Srbské, valašské, chorvátske a maďarské obyvateľstvo Uhorska vo väčšine prípadov uvádzalo ako

národnosť Srb, Voloch, Transylvanec, Chorvát, Maďar, takže v prípade priezvisk slovenského pôvodu ako Juraj Červeň, Janko Podhradský, Michal Adam, Gábor Lacko, Ján Sába, Jozef Šebesta, Ivan Vágner, pri ktorých bola zapísaná národnosť uhorská (Ugrin, Venger alebo Cesarec), išlo s najväčšou pravdepodobnosťou o Slovákov. Škoda len, že v zoznamoch husárov z 50. rokov sa len zriedkakedy pri priezviskách uvádzalo miesto narodenia. Našiel sa však v zoznamoch aj záznam, kde jeden z husárov, naverbovaných roku 1750 plukovníkom Filipovičom uviedol svoju národnosť ako slovenskú.

Za priezviskom Ivana Grigorieva (tak je meno zapísané v ruskom prepise) bola uhorská národnosť "Venger" preškrtnutá a dopísaná slovenská národnosť "Slovak". Ivan Gregoriev dezertoval z Bethlenovho husárskeho pluku do Valašska a v mestečku Mogilev (Bielorusko) sa dal zverbovať plukovníkom Filipovičom. Odtiaľ ho odtransportovali s ostatnými husármi do Kyjeva.¹⁵ Takýto postoj Slováka v zahraničí je len potvrdením narastajúceho národného povedomia v období formovania sa novodobého slovenského národa.

4. decembra 1762 bol vydaný cársky manifest umožňujúci vycestovať do Ruska cudzincom akéhokoľvek vierovyznania a národnosti, okrem židov.¹⁶ Len roku 1764 sa zo zahraničia do južnoukrajinských pohraničných oblastí Jelizavetgradskej provincie vysťahovalo 5 787 dobrovoľníkov.¹⁷ Stále častejšie sa v zoznamoch husárov objavovali i vysťahovalci zo Slovenska, Čiech a Moravy. Tak napríklad v husárskych jednotkách plukovníka Filipoviča naverbovaných v 60. rokoch 18. storočia slúžili Juraj Fokner a František Erdilin z Bratislavy, Juraj Čaluta z Krupiny, Ivan Krement a Jozef Tantenprunner z Kremnice, Jozef Špringer z Lehartoviec, Jozef Horváth so ženou z Prešova, Peter Rajta z Kyslovej a ďalší.¹⁸ V husárskych oddieloch generál majora R. Preradoviča slúžili Pavol Sokolský a Ignat Švankovský z Lipového, Tomáš Topličan z Topoľčian a Ivan Gallo z Rožňavy o ktorom sa nám zachoval krátky životopisný záznam.¹⁹

Ivan Gallo uviedol, že sa v Rusku rozhodol hľadať šťastie. Rožňavský magistrát mu na vlastnú žiadosť vydal cestovný pas. Ako 36 ročný zanechal doma ženu a deti s tým, že ak sa mu podarí nájsť vhodné zamestnanie a obživu rodina príde za ním. Ján Gallo v svojom životopise ďalej uviedol, že jeho otec bol obuvnícky majster v Rožňave, píše po maďarsky a latinsky. Hranice prešiel cez vasil'kovskú colnicu a po príchode do Kyjeva vstúpil do služieb generála Preradoviča. Ivan Gallo ostal v Kyjeve, kde verboval ľudí do husárskych plukov v Slaviano-Srbsku.

18. februára 1765 vydali ruskí colníci cestovný pas na vasil'kovskej colnici Jozefovi Hunicovi a Nazarovi Karpinskému, ktorí sa na vlastnú žiadosť rozhodli slúžiť v husárskych plukoch. Obaja pochádzali z kráľovského mesta Košíc.²⁰ Po príchode do Kyjeva im v guberniálnej kancelárii vypísali vojenské dokumenty a vyslali ich do pevnosti sv. Jelizavety (Alžbety), pomenovanej podľa ruskej cárovnej, významného obchodného a politického strediska Nového Srbska.

Roku 1780 zadržali na vasil'kovskej colnici rotmajstra husárskych plukov ruskej armády Petra Bucholtza z Bratislavy, pre podozrenie z dezercie a falšovania cestovného pasu. Celá záležitosť sa neskôr vyjasnila a Petra Bucholtza prepustili. Nám sa vďaka tomuto konfliktu zachovala v súdnych protokoloch veľmi zaujímavá výpoveď o takmer dobrodružnom putovaní bratislavského husára:

"Ja, Peter Bucholtz z mesta Prešporka, vycestoval som do Ruska, aby som našiel svojho brata Andreja, ktorý slúži v husárskom pluku v hodnosti poručíka. Roku 1756 som sa dal v Kyjeve naverbovať do srbského husárskeho pluku generála Ivana Chorváta. V prusko-ruskej vojne som bol pri pevnosti Kolberg ranený a zajali ma pruskí vojaci. O tri roky nato sa mi podarili ujsť a cez poľské územie som sa znova vrátil do služby v ruskej armáde.

Vo vojnách s Tureckom som opäť padol do zajatia, ale aj z Carihradu sa mi podarilo ujsť do Ameriky, odkiaľ som po určitom čase v službách anglickej námornej flotily sa dostal do Petrohradu. Tam ma na vlastnú žiadosť, roku 1780 ako 56 ročného uvoľnili z vojenskej služby".²¹

Útržkovité spomienky rotmajstra husárskych plukov ruskej armády Petra Bucholtza z Bratislavy, jedného z tisícov, ktorých cesty zaviedli ďaleko do sveta sú vlastne istým vystihnutím vtedajšej doby, keď sa Európa a celý svet zmietali v hľadaní svojej novej podoby.

Početnú skupinu naverbovancov do husárskych služieb v Rusku predstavovalo slovenské a ukrajinské obyvateľstvo východného Slovenska a Zakarpatska, ktoré vo väčšine prípadov uvádzalo v zoznamoch husárov národnosť "Iz ugorskoj Rusi". Len roku 1754 v súpise husárov Rajko Preradoviča sa nachádzalo viac ako 50 obyvateľov Uhorskej Rusi.²²

Tak roku 1762 vstúpili do služieb generálmajor R. Preradoviča Štefan Stupakov zo Zemplína, Ivan Šamrovský zo Šariša, Andrej Krest z obce Torysa, Fedor Čuprikovský z Jasova, Johan Lučanský z Užhorodu, Jakob Schwarczner zo Sabinova, Štefan Javorský z Bardejova a ďalší.²³

Ako sme už spomenuli, mnoho Slovákov sa v 18. storočí sťahovalo na Dolnú zem. Početné skupiny presahujúce viac ako desať rodín sa usadili v dolnouhorských dedinách Kerestes, Vasarhely, Sombor, Kecskemét, Kerestúr, Szent, Kaniža a iných. Mnohé z týchto obcí boli uvedené aj pri priezviskách niektorých husárov v Rusku, napríklad Andreja Viriaka z Kerestesa, Jozefa Špriačka z Kaniže, Štefana Sambora z Kecskemétu a ďalších. Do Ruska teda odchádzali i vystaľovalci z Dolnej zeme, medzi nimi Slováci. Keď sa osídlili v pričiernomorských stepiach, mnohé osady si tu pomenovali podľa dedín odkiaľ len prednedávnom odišli. V Novom Srbsku nachádzame názvy osád ako Kaniž, Várád, Fedvár, Nadlak, Pecs a ďalšie.

Ruskí emisári do husárskych plukov verbovali i obyvateľov z Čiech a Moravy. Ako českú národnosť uviedli v zoznamoch husárov Jakub Soukup a Ivan Jakovič so ženou a dvoma deťmi z Prahy, Anton Šmíd z Litoměřic, zamestnaním lesník, Václav Svoboda z Chrudim, Johan Votrevič z Litomyšle, Jozef Novák, Juraj Cígler, Jozef Pelc, Anton Petrský so ženou a dvoma deťmi, bez určenia miesta, odkiaľ pricestovali.²⁴

Z Moravy pochádzali napríklad Jozef Pajke z Hájov, Jozef Kovalský a Jozef Egornik z Olomouca, Anna Katarína z Brna, Gabriel Ostravský so ženou a deťmi, Ján Zábravský, Albert Tučný a Juraj Punp.²⁵

Tí, ktorí sa rozhodli žiť v Rusku, neprerušili spojenie so svojimi rodnými. Zoznamovali sa s kultúrou, jazykom a zvykmi tunakšieho obyvateľstva. Svoje poznatky ďalej šírili a udržiavali kontakty medzi Slovanmi na úrovni prostého ľudu. Stovky husárov prebrázdili za desaťročia vojenskej služby takmer celý euroázijský kontinent. Husári zo Slovenska sa dostávali do priameho kontaktu s novými krajinami a v storočí, keď periodická tlač bola len v kolíske svojho vývinu, stávali sa tak bezprostrednými šíriteľmi faktov o svojej krajine a po príchode domov o živote v cudzine.

Poznámky

1. Dejiny Slovenska. Bratislava, SAV, 1961, s. 352.
2. Bažova, A.P.: Russko-Jugoslavskije otnošenija vo vtoroj polovine XVIII veka. Moskva 1982, s. 127.
3. Kabuzan, V.M.: Zaselennije Novorossii v XVIII - pervoj pol. XIX veka. Moskva 1976, s. 14.
4. Ústredný štátny archív Ukrajiny v Kyjeve / ďalej ÚŠAU Kyjev), Fond 59, d.89, list 1-2, d.76, list 3-8.
5. Tamže. Fond 59, opis 1., d.76, list 31.
6. Tamže. Fond 59, opis 1., d.7602, list 2.
7. Štátny archív Bytča. Župa Turiec. Bez sign. /Prípís náместnej rady z 22.2.1737/
8. Štátny archív Prešov. ZŠ. pol 6/1738.
9. Zápiscky baróna fon Trenka. Moskva 1795, s. 74.

10. ÚŠAU Kyjev. Fond 59, opis 1., d.4972, list 3-6.
11. Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj Imperii 1649-1825. /ďalej PSZ/Moskva 1830. Zv.13., dok.9921, s. 570-577.
12. Tamže. Dok. 9919, s. 555.
13. Tamže. Dok. 10104, s.840.
14. ÚŠAU Kyjev. Fond 59, opis 1., d.4972, list 1-6.
15. Tamže. D.1835, list 8.
16. PSZ.Zv.16, dok. 11738, s. 128.
17. Ústredný štátny archív Ruskej federácie v Moskve.Fond 248, opis 67.,dok.5991, list 582.
18. ÚŠAU Kyjev. Fond 59, opis 1., d.4963, list 13, 74.
19. Tamže. Fond 59, opis 1., d.5290, list 38.
20. Tamže. Dok.4698, list 1.
21. Tamže. Dok. 9433, list 6-7.
22. Tamže. Fond 1413, opis 1., dok.7, list 48-55.
23. Tamže. Fond 1413, opis 1., d. 36, list 46, 280-286.
24. Tamže. Fond 59, opis 1.,d.5272,5622.
25. Tamže. Fond 59, opis 1.,d.4963,list 74. Fond 1413, opis 1.,d 15, list 70.

Ladislav Čúzy

Hľadanie či smútok za minulosťou?

Umelecké dielo a teda aj literárne dielo chápeme ako komplikovanú štruktúru obsahujúcu množstvo signálov otvárajúcich priestor pre ich čitateľské dotvorenie. Samozrejme komplikovaný priestor pre individuálne tvorivé dotvorenie nevytvára každý text. Ale ak ide o dielo, ktoré chce prežiť dobu svojho vzniku, tak musí túto potenciu obsahovať. Pri čítaní rozsiahleho diela Ladislava Balleka dostáva čitateľ množstvo rozličných impulzov, ktoré musí pri individuálnej interpretácii dotvárať a riešiť. Časť otvoreného priestoru vznikla v dôsledku zámerných autorských intencií zakomponovaných do textu, ale charakter určitej časti interpretačného priestoru textu dotvára aj zmena literárnej situácie, do ktorej sa text postupom času dostáva pri každom novom čítaní. Potom sa do popredia môžu dostať iné roviny textu ako pri prvých čítaniach.

Práve pri čítaní kníh Ladislava Balleka som mal pocit, že sa v nich nachádzajú roviny, ktoré v minulosti neboli interpretačne zdôrazňované, že sa na ne neupozorňovalo. Ladislav Ballek sa často v minulosti označoval ako autor, v ktorého dielach dochádza k implicitnému formulovaniu ucelenej životnej koncepcie. Súhlasím s týmto názorom, ale na druhej strane sa stále viac a výraznejšie tento názor narušuje zistením, že okrem tematizovaného uceleného názoru sa v Ballekových prácach nachádza aj veľa existenciálnej skepsy a filozoficky problematizujúcich pasáží vyvracajúcich aspoň do určitej miery túto predstavu. Problematizujúce náznaky sa azda nie náhodne objavujú najmä v jeho prvých prózach z konca 60. rokov a v prózach z obdobia rozpadu socializmu u nás, teda z konca 80. a 90. rokov.

Podnetom našej úvahy je konštatovanie Jána Števčka, s ktorým sa stretávame v jeho knižke *Dejiny slovenského románu*, v kapitole *Román harmónie*. V nej sa zaoberá románovou tvorbou Ladislava Balleka. Ján Števček si dáva otázku: “O čo sa usilujú Ballekove postavy a čím sú determinované?” A vzápätí na ňu aj odpovedá: “Ich cieľom je vyrovnať sa s realitou, prekonať rozporovosť sveta v paralelnom úsilí o seba pochopenie i pochopenie dejín. V tomto je napokon aj zmysel celého Ballekovho románopisectva, a nielen jeho jednotlivých románov. Písať román znamená pre neho nájsť riešenie, nie nastoliť rozpor” (s.544). Ján Števček svoju myšlienku rozvíja ďalej a uvažuje už v širšom kontexte, keď tvrdí, že “druhá polovica rokov šesťdesiatych v našom duchovnom spoločenskom živote je dobou kríz, koniec rokov šesťdesiatych a roky sedemdesiate sú hľadaním riešenia nových istôt. Ballek je epický básnik prelomu od stavu krízy ako intelektuálneho reflektovania spoločenskej situácie k tvorbe

situácie novej, keď ide nielen o obnovenie socialistickej koncepcie literatúry, ale i spoločenského života” (s.544). Myslím si, že Ján Števček mal v mnohom pravdu, ale to, o čom hovorí, nie je úplnou pravdou. Z Balleka chcela mať socialistická literárna kritika asi skutočne autora syntetizujúceho novú predstavu o socialistickej literatúre a azda aj o socialistickej etike. Je možné, že sa o to usiloval aj sám autor, ale jeho texty svedčia aj o všeličom inom. A to je azda aj dobre a bude to azda aj problém pre budúcich literárnych historikov.

Aký je teda vzťah medzi formovaním zovšeobecňujúcej predstavy a dokonca “hľadaním riešenia nových istôt” a individuálnou skepsou v jednotlivých prácach Ladislava Balleka?

Ako je známe Ladislav Ballek vstúpil do literatúry tromi tzv. farebnými prózami. V každej z nich sa dostala do popredia postava vyznačujúca sa existenciálnou skepsou. Pod pojmom existenciálna skepsa rozumieme pocit postavy obsahujúci dojem, že jej existencia nemá zmysel. Teda ide o ontologický problém. Tento pocit je vo vzťahu k Ballekovým postavám explicitne nevysvetlený a odsunutý zo spoločenského a politického priestoru každodenného života postáv do iracionálnej sféry.

Románová novela *Útek na zelenú lúku* (1967) je vlastne prózou všedného dňa. Nejde však len o “povrchový” opis diania, ale o pokus o hlbšiu psychologickú analýzu konania postáv avšak bez ich všestrannejšieho psychologického prekreslenia. Taro Vulkán, ústredná postava tohto dielka, zhnusený životom, nenachádza zmysel svojej existencie. Rozohráva krutú hru s okolitými postavami. Ako zdôraznil Ján Števček “Taro pripomína hráča cynickej životnej hry, provokujúceho ľudí k úprimnosti, aby ich napokon sklamal iróniou alebo odstupom” (s.545). Skutočne, dokonca sám Taro hovorí, že sa hrá, je teda hráčom. Avšak prečo? Z filozofického hľadiska je najdôležitejšia jeho “hra” s bývalým klerikom Pokorným, ktorý reprezentuje iný spôsob myslenia ako je jeho. Pokorný reprezentuje veriaceho človeka, pre ktorého je najvlastnejšou vlastnosťou pokora a nutnosť konať dobro. Pokorného smrť je výsledkom absurdnej náhody, alebo je logickým výsledkom pôsobenia jeho životnej filozofie? Doba neumožňovala uplatniť jeho ideály, ale prečo potom spáchal Taro Vulkán samovraždu? Hráč, ktorý chápe hru vo felicitnom zmysle, určite samovraždu nespácha. Románová novela *Útek na zelenú lúku* prakticky neobsahuje žiadne explicitne vyjadrené spoločensko-politické pozadie. Zdá sa, že čin Tara Vulkána nie je ničím odôvodniteľný, len existenciálnou skepsou. Život jednoducho pre neho nemá zmysel.

V novele *Pút' červená ako ľalia* využil Ballek podobnú opozíciu medzi dobrom a altruizmom a pocitom nezmyselnosti života. Altruistický starec Diamant, ktorý verí v

človeka, hľadá na samote zmysel života. Je to z hľadiska tematizovania pocitu životnej skepsy zaujímavá postava. Diamant neneguje život. Práve naopak, ale napriek tomu, že si myslí, že v živote nespravil zásadnejšiu chybu, zostal sám.

Pocit existenciálnej skepsy ústiaci do nemožnosti nájdania zmyslu života ovplyvňuje konanie dvoch postáv: neznámeho cudzinca, úspešného vojenského experta, ktorému v živote vlastne nič nechýba len ten zmysel života. Opäť, tak ako to bolo vo vzťahu k Tarovi Vulkánovi, ani tentoraz sa nedozvedáme, čo zapríčinilo jeho psychickú situáciu. Dozvedáme sa len, že sa neustále niečoho bojí, ale prečo? Je to choroba, alebo životný postoj?

Podobné pocity, avšak zaregistrované v konaní postavy už oveľa skôr, otcom Diamantom, mal jeho syn Richard. Napriek tomu, že mu Diamant neraz vysvetľoval, že “ľudský život sa skladá z túžby žiť a z túžby veľa urobiť. Aby človek ostal aj po smrti medzi ľuďmi” (s.55), Richard si myslel niečo iné. Podľa neho “život sa skladá z bezduchej prázdnoty” (s.55).

Pocity existenciálneho ohrozenia a existenciálnej skepsy v oboch prípadoch boli príčinou samovraždy ich nositeľov.

S inou tematizáciou existenciálnej skepsy sa stretávame v Ballekovom románe *Biely vrabec*. Rast'o Rodan taktiež zisťuje, že veľmi nemá prečo žiť. Práca ani individuálna existencia ho neuspokojujú. Reakciou na pocity nezmyselnosti života je však tentoraz skôr recesný prístup k životu ako rezignácia. Aj táto postava, avšak v inom zmysle ako Taro Vulkán, začína hrať svoju hru. Je to však len zdanlivo uvoľňujúca hra. Keď sa už zdá, že Rast'o Rodan prekoná existenciálnu skepsu, azda v intenciách Ballekovej filozofie života, prostredníctvom lásky k Alžbete Bretllovej, s ktorou sa má oženiť a začať nový život, zasiahne osud, alebo autor? Ako vieme, pointa románu je opäť skeptická. Alžbeta Brettlová zahynie spolu s iným nápadníkom, doktorom Lékym. Ten spôsobil autonehodu s následnou smrťou oboch asi zámerne a Rast'a Rodana odvádzajú do blázince. Veď, život je asi skutočne blázinec. Biely vrabec sa taktiež nenašiel, tak ako? Skepsa je zreteľne v popredí, hoci sa začína predsa len trochu rozvidnievať.

Deziluzívny životný pocit analyzovaných postáv prvých troch Ballekových kníh zodpovedal životnému pocitu často tematizovanému v prácach mladých spisovateľov debutujúcich v 60. rokoch zväčša stojacich v opozícii voči dobovej predstave o charaktere a filozofii socialistickej literatúry. Či bol skutočne aj vyjadrením autorských pocitov, alebo išlo len o módnú autorskú štylizáciu, to vie len sám ich tvorca. Empiricky sa to dokázať samozrejme nedá.

Sedemdesiate roky už znamenali v slovenskej literatúre, ale ako vieme, aj v politickom a spoločenskom živote novú kapitolu. Doba sa zmenila a zmenil sa aj charakter Ballekových postáv. Socialistická literárna kritika už nemohla v dôsledku preferovania optimistickej budúcnosti akceptovať skeptikov, ktorých životné postoje smerovali k nihilizmu a nebudaj k samovražde ako reakcii na bezperspektívnosť života. V Ballekových prózach sa nachádza veľa postáv, ktoré sa v živote nevedia veľmi orientovať, ale ani ich nenapadne, aby kvôli svojim deziluzívnym životným pocitom spáchali samovraždu. Nachádzajú si iné kompenzujúce prostriedky, prípadne sa u nich objavujú prvky melanchólie, ktoré úspešne, či menej úspešnejšie dokážu taktiež tlmiť (napríklad strážmajster Blaščák, či vojak Ján Šuhajda z Lesného divadla). Jednoducho v Ballekových textoch zo sedemdesiatych a osemdesiatych rokov zvíťazil život a teda, do určitej miery aj životný optimizmus. Tvrdenia Jána Števčeka o Ballekovi ako o prekonávateľovi spoločenskej krízy a syntetikovi predstavy nového života v konkrétnom socialistickom spoločenskom priestore malo svoje opodstatnenie. Toto tvrdenie však možno akceptovať len vo vzťahu k románom *Pomocník* (1977), *Agáty* (1981) a najmä *Lesné divadlo* (1987).

Problém tematizácie životnej skepsy sa však u Balleka opäť objavuje v inej forme ako v minulosti koncom osemdesiatych rokov. Mám na mysli román *Čudný spáč zo Slovenského raja* (1990) a v ňom dve postavy. Hlavnú nevelmi životnú postavu slovenského bojujúceho intelektuála architekta Stanislava Marka a jeho priateľa taktiež architekta Vlada Krnáča. Obaja končia svoju životnú púť tragicky (ani jeden však nespáchal samovraždu). Ale skepsa, ktorá sa v ich životných postojoch postupne objavovala, nevyplývala z pocitu existenciálnej nezmyselnosti života. Išlo o skepsu vyplývajúcu z nenaplnenosti ich pracovných túžob. Jej príčinami boli nesplnené životné plány. Aké boli tie plány a aká bola ich predstava optimálneho života, to v tomto momente ani nie je tak podstatné.

Podľa môjho názoru najproblematickejším dielom Ladislav Balleka je román *Trinásty mesiac* s podtitulom (Sen noci mesačných). Podľa autorovho vyjadrenie vznikol kedysi medzi Bielym vrabcom a *Južnou poštou*, ale vyšiel až roku 1995. Aj to sa stáva. Problém je však v tom, že celá filozofia románu sa opiera o symbol trinásteho mesiaca. Napriek tomu, že Dana Kršáková tvrdí, že "v Ballekovej próze vedia všetci, čo je to ten očakávaný, preklínaný, ale nikdy neidentifikovaný trinásty mesiac" (Kršáková, 1996, s. 48), mne to nie je celkom jasné. Zdá sa mi, že trinásty mesiac symbolizuje nejakú zmenu, v podstate zmenu ktorá spôsobí človeku nepríjemnosti, s ktorou sa nebude vedieť vyrovnáť. A skutočne, všetci traja bratia Ľuboš, Branko i Boro sú pod tlakom možného, vlastne takmer istého príchodu tohto trinásteho mesiaca. Je zrejmé, že v oboch vyvoláva dezilúziu, strach, skepsu a pocit neistoty.

Reakcia na túto skutočnosť však ani u jedného z bratov nie je nihilistická. Práve naopak. Každý si modelovo volí iný spôsob obrany. Ani jeden zo spôsobov však nevedie k skutočnej záchrane. “Tým, že negujú odcudzený svet a preferujú svojho druhu teologické dišputy, sny či naopak živočíšne pudy, len ilustrujú typ svojej inakosti a objasňujú príčinu vydedenosti” (Kršáková, 1996, s. 49).

Myslím si, že aj pre tri postavy Trinásteho mesiaca je skepsa tým, čo determinuje ich vzťah k okoliu a svetu. Ich skeptické chápanie sveta dokonca zastiera autorom plánované symbolické tematizovanie týchto postáv, ktoré bolo zmazané a zatemnené azda prepracovaním textu a jeho zaradením do novej spoločenskej i literárnej situácie.

Problematickejšie je však to, čo je to teda ten trinásty mesiac. Je to symbol chápaný vo všeobecnosti. Neverím. Ballek nie je autor, ktorý by nechápal vývin a bál sa zmien. Ved' o nich hovoril vo svojich najlepších knihách. Práve časový posun vydania knihy a fakt, že bola kniha prepracovaná (môžeme len predpokladať, aj to s rizikom veľkých omylov, čo je pôvodné a čo prepracované prípadne doplnené) spôsobili, že do významového pola pojmu trinásty mesiac sa dajú vtesnať vlastne úplne protikladné fakty, samozrejme tematizujúce spoločensko-politickú problematiku, lebo asi o ňu išlo skôr ako o problematiku ľudského bytia v jej filozofickej podobe.

Ako je z povedaného zrejmé, v Ballekovom diele sa nachádza relatívne dosť postáv poznačených životnou skepsou, dokonca neraz ústiacou v nihilizme. Treba však upozorniť na skutočnosť, že ide vždy o mužské postavy. Azda to vyplýva z latentne prítomného Ballekovho autorského postoja k ženám, ktorý tematizuje ženy neemancipovane ako nositeľky citovosti a teda ako reprezentantky životodárnej sily a nie nihilizmu. Ale to je už iná kapitola.

A čo na záver? Je zrejmé, že v prvých troch Ballekových prózach nenachádzame žiadne istoty, azda len hľadanie, ktoré je v podstate neúspešné. V druhej fáze jeho tvorby, počnúc Južnou poštou a končiac Lesným divadlom, možno skutočne súhlasiť s Jánom Števčekom. Tematicky zväčša implicitným spôsobom Ballek predkladá svoju predstavu obrysov a základných hodnôt spoločenského a politického života. Keďže sa socialistická perspektíva chápala optimisticky a oficiálne sa o jej naplnení nepochybovalo, aj postavy ovplyvnené skepsou v akejkol'vek podobe sa z jeho prác celkom logicky stratili. S malou pochybnosťou sa dokonca dá povedať, že sa v tejto fáze svojho literárneho vývinu Ladislav Ballek stotožňoval s ideálmi socializmu a s modelom života v socialistickej spoločnosti, že akceptoval uzavretý model štátnosti a to československej štátnosti. Ako sa však zdá, doba nepotvrdila Ballekovu predstavu. Socializmus je preč a toto všetko je zrejmé najmä z jeho

románu Čudný spáč a azda aj preto sa opäť v tomto románe stretávame s postavami ktoré nenachádzajú harmonizujúce východisko zo svojich životných situácií.

V názve som využil celkom zámerne otázku. O čom vlastne svedčia Ballekove postavy skepticky reagujúce na svoju individuálnu existenciu, či na spoločenské pomery? Odpovedí je určite viac. Ako som už naznačil, komplikovaná štruktúra literárneho diela aj v teoretickej polohe predpokladá možnosť rôznorodých interpretácií, takže nech si tento fakt zhodnotí každý, ako chce. Azda aj v tom je určitý pôvab literárneho diskurzu.

Literatúra

ČÚZY, Ladislav: Ladislav Ballek – smerovanie prózy. Slovenský jazyk a literatúra v škole 1991/92, č. 9, s. 391-396.

KRŠÁKOVÁ, Dana: Pozdrav z učňovských rokov. RAK, roč. 1, 1996, č. 1, s. 48-49.

ŠTEVČEK, Ján: Dejiny slovenského románu. Tatran, Bratislava 1989.

Eugénia Bajzík

O textových funkciách zámen

V prednáškach na letných seminároch (uverejnených v zborníkoch SAS) párkrát sme sa venovali zámenám z hľadiska ich funkcií v texte, teda z hľadiska textovej syntaxe, resp. lingvistiky textu (ďalej budeme používať len spojenie textová syntax). Pri neurčitých zámenách (Bajzík, 1982) sme sa pokúsili o rozšírenie ich definície, ktorá v rámci morfológického systému slovenského jazyka definuje neurčité zámená len ako všeobecné a neidentifikovateľné pomenovania substancie, vlastnosti atď. (niekto, čísi). Pri pohľade na realizáciu neurčitých zámen v komunikácii hovorenej alebo písanej (v rámci výstavby textu) sme konštatovali, že v texte sa môžu aj tieto, neurčité, zámená identifikovať (niekto - otec, čísi - susedov), čím "prechádzajú" od svojej v jazykovom systéme definovanej neurčitosti ku konkretizácii. A to umožňuje rozšírenie a spresnenie ich definovania z významovej (sémantickej) stránky. V stručnom prehľade o triedení zámen v slovenčine (Bajzík, 1990) sme zdôrazňovali, že z hľadiska funkcií zámen v jazyku i v mimojazykovej situácii je potrebné uvažovať o dvoch funkciách zámen: o odkazovacej a ukazovacej. Pri sledovaní funkcií osobných zámen v texte (Bajzík, 1994) sme sa zaoberali odlišnou realizáciou 1. a 2. osoby sg. a pl. (ja, ty, my, vy) oproti 3. osobe sg. a pl. (on, ona, ono, oni, ony) v konkrétnych textoch. Závery o zámenách uvedené v príspevkoch vyplynuli z toho, že sme k tomuto slovnému druhu pristupovali z hľadiska funkcií, ktoré nadobúda v texte, z hľadiska textovej syntaxe, z hľadiska ich realizácie v komunikácii hovorenej a písanej.

V našom príspevku sa zameriame na textovú funkciu ukazovacích a opytovacích zámen. Chceme na ne poukázať ako na výstavbové prostriedky textovej syntaxe. Najprv zvýrazníme známy fakt, že realizácia jazykových prostriedkov v texte vo funkcii spájacích prvkov, ktoré nazývame konektory, môže sa uskutočňovať medzi základnými najmenšími jednotkami textu (vetami, alebo osobitne vymedzenými minimálnymi textovými jednotkami) týmito spôsobmi (či smermi):

1. Vnútrotextovo: a) ľavostranne (anaforicky), čo tvorí vlastnú podstatu tvorby textu, rozvíjanie jeho témy. Je to spájateľnosť (nadväznosť) čiže konexia (zahŕňajúca koherenciu a kohéziu) na niečo predchádzajúce, čo tvorí základné nepríznakové spájanie, napr.

Andrea jedného dňa na dohovorené stretnutie v Harmónii nepríde. Márne meriam tridsať kilometrov z Bratislavy, márne ju vyčkávam pred zavretou brámkou záhrady až do noci-klúče od chaty nemám, ani nikdy o ne nepožiadam. (Ballek, 157)-

b) pravostranne (kataforicky), čo tvorí konexiu na niečo nasledujúce, čo sa všeobecne pri nadvetnom spájaní hodnotí ako príznakovosť, keďže v texte nemusí byť nutne prítomná. Táto konexia nutne posúva dej ďalej, napr.

"Máš sa dobre?" pýtam sa starostlivo.

"Slušne," povie, prikývne a usmeje sa. (Ballek, 383)-

2. Mimotextovo (exoforicky) čiže "von" z textu, nadväznosť na okolitý "svet", na istý priestor, čas, udalosť atď., napr.

Bratislava nežije vo mne len od čias štúdií na technike, dávno súvisí s Veľkou Moravou, osvietencami, štúrovcami, blízka mi bola už z čias vojenčiny starého otca Martina Marku. (Ballek, 215)-

Nadvetná spájateľnosť v texte sa realizuje minimálne medzi dvoma najmenšími jazykovými jednotkami textu. Krajnou možnosťou je text tvorený jednou jazykovou jednotkou. Taký je napr. nápis na budove v Bratislave na Gondovej ulici: "Filozofická fakulta Univerzity Komenského". Je to minimálny text "zasadený" do mimojazykovej situácie, do istého priestoru. Spolu s touto mimojazykovou (priestorovou) situáciou je nápis ako jednovetný text plne informačný, a teda komunikatívny.

Realizáciu konektorov v texte ako spájacích výstavbových prostriedkov uvedenými a známymi tromi smermi využívame aj pri hodnotení textových funkcií ukazovacích a opytovacích zámen. Z hľadiska textovej syntaxe poukážeme aj na odlišnú realizáciu týchto dvoch druhov zámen pri výstavbe textu.

Ukazovacie zámená sa ako konektory využívajú pri tvorbe textu všetkými tromi spomenutými spôsobmi, preto o nich platí konštatovanie, že majú v rade zámen z hľadiska výstavby textu najširšie použitie, "keďže ukazujú (exoforicky - na realitu) alebo odkazujú (anaforicky a kataforicky - v texte) na osobu, zviera, vec, vlastnosť, kvantitu a okolnosť" (Oravec -Bajžíková -Furdík, 1988). Túto ich schopnosť demonštrujeme na príkladoch.

Anaforická spájateľnosť:

1. Po raňajkách vykročím na pláž bez Martina.

2. Ten ta už odišiel so svojou Ingrid. (Ballek, 345) -

V 2. textovej jednotke (TJ) zámeno "ten" sa koreferenčnou spájateľnosťou vzťahuje na meno "Martin" v 1. TJ, s ktorým sa v tejto textovej spájateľnosti zhoduje v rode a čísle. Podobne príslovkové zámeno "ta" v 2. TJ odkazuje anaforicky na pomenovanie "pláž" v 1. TJ, samozrejme bez gramatických kategórií.

1. "Kedy ich zatkli?"

2. "Na to sa už presne nepamätám." (Mňačko) -

V 2. TJ ukazovacie zámeno "to" zahŕňa celú tému 1. TJ o zatknutí, čiže zámeno je použité vo všeobecnom zhrňujúcom význame a bez gramatických kategórií.

Kataforická spájateľnosť:

1. Porozprávajme sa o tom.

2. A naraz začal rozprávať o svojom vzťahu s deťmi. (hovorový text - HT) -

V 1. TJ ukazovacie zámeno "o tom" použité v zhrňujúcom význame signalizuje pokračovanie (kataforicky) v texte v 2. TJ témou o deťoch.

Exoforesická spájateľnosť:

1. Otec zrazu rukou ukázal na jeden z časopisov.

2. "Ten mi podaj!" (HT)-

V 2. TJ ukazovacie zámeno "ten" je použité ukazovaním exoforesicky na predmet z objektívnej reality. V 1. TJ je neverbálne vyjadrenie istým pohybom (mimojazykovým, neverbálnym prostriedkom) "opísané" v písanom texte jazykovými postriedkami, teda verbálne (Bajžíková, 1997).

Pri ukazovacích zámenách popri vlastnej sémantike- ukazovaní alebo odkazovaní čiže ich všeobecnom význame - sú rozdiely v sémantike z hľadiska priestorového a časového určenia (špecifikácie). Ide o vyjadrenie, či sa ukazovacím zámenom označuje niečo bližšie alebo vzdialenejšie, napr. rozdielny význam medzi zámenami ten: vzdialenejší - tento: bližší, podobne tadeto-tadiaľ atď.

Ďalšie "hodnotenie" či bližšie určenie ukazovacích zámen je závislé od toho, na čo (na aký antecedent, resp. na aký slovný druh) sa použité zámeno vzťahuje. Ide o schopnosť zámen byť textovými synonymami štyroch základných slovných druhov. Podľa typu uvedeného vzťahu (ukazovacie zámeno-slovný druh) sa dané zámená rozdeľujú na substantívne, adjektívne,

numerálne alebo adverbálne. Jedinečná či konkrétna identifikácia zámen v písanom alebo hovorenom texte je závislá od sémantiky toho-ktorého konkrétneho pomenovania, resp. predmetu či javu objektívnej reality, na ktoré sa zámeno vzťahuje. Úplnú identifikáciu sledujeme na príklade ukazovacieho zámena "tento" v texte (mimo textu, v morfológickom systéme zastupuje substanciu):

Navštívil ma môj synovec. Zvlášť tento ma z rodiny najviac zaujíma.-

- a) Ukazovacie zámeno "tento" má význam priestorovo najbližšie (oproti ten, tamten, henten...).
- b) Ukazovacie zámeno je substantívne, keďže sa nachádza "v polohe" substantíva, koreferenčne na substantívum odkazuje.
- c) Ukazovacie zámeno až v texte má úplnú textovú identifikáciu: tento - synovec a je ako textové synonymum anaforickým konektorom.

Pri modifikácii v pripájacej textovej jednotke: Zvlášť tento synovec ma z rodiny najviac zaujíma, zámeno "tento" je konektorom v rámci celej determinatívnej syntagmy "tento synovec", pričom použité zámeno má funkciu identifikátora aj zdôraznenia vo vzťahu k prechádzajúcej textovej jednotke a keďže je "v polohe" adjektíva, stáva sa adjektívnym zámenom.

Gramatická realizácia ukazovacích zámen (UZ) ako výstavbových prostriedkov vyplýva z ich morfológického delenia na 1. zámená ohýbné alebo 2. zámená neohýbné čiže príslovkové a 3. zámená typu "to" a jeho odvodenín v zhrňujúcom význame ako ich osobitná realizácia v texte pri neutralizácii stredného rodu.

1. Ohýbné UZ tvoria základné UZ: ten, tá, to, tí, tie a ich (zložené) varianty: tento, táto,... tamten, tamtá,... henten, hentá,... tenhľa,... ďalej: taký, taká,... a ich zložené varianty: takýto,... Dominuje v nich element -t-. Ďalej sú to UZ so zložkou on-: onen, oná, ono, oní, oné, onaký,...

2. Neohýbné UZ s významom rozličných okolností deja: toľko, toľkoto, tak, takto, ta, tam, tade, tadeto, tadiaľ, tu, tuto, odtiaľ, potiaľ, potiaľto, sem, stade, stadeto, dosiaľ, posiaľ,... Aj pri neohýbných UZ prevládajú tvary s elementom -t- a tiež majú tvary jednoduché alebo zložené.

Ohýbné UZ vo funkcii konektorov sa realizujú z gramatického

hľadiska podľa toho, či ide o substantívne alebo adjektívne zámená. Numerálne zámená podľa formy pri gramatickej realizácii majú funkcie ako substantívne alebo adjektívne zámená.

Substantívne ukazovacie zámená typu "ten" a všetky jeho varianty pri odkazovaní na pomenovanie príslušného rodu sa musia zhodovať s pomenovaním, na ktoré odkazujú, v rode a čísle. Ide o čiastočnú zhodu (keď je vylúčený pád) závislú od textového (nadvetného) vzťahu medzi najmenšími jednotkami textu, napr.

Sadli sme si do parku s najlepšou priateľkou. Tá ma vie vždy pochopiť. (s priateľkou-tá)-

Ak ide o úplnú (totálnu) zhodu, tá sa realizuje v rode, čísle aj v páde, ktorý je však závislý od syntagmatického vzťahu vnútri spájacej jednotky, napr.

Sadli sme si do parku s najlepšou priateľkou. S tou sa viem vždy rozptýliť. (s priateľkou- s tou)-

Gramatická závislosť pri ohýbných ukazovacích zámenách môže byť teda dvojaká: a) závislá od anaforického odkazovania čiže textového vzťahu. Táto závislosť je z hľadiska správnej gramatickej realizácie a) nutná (v rode a čísle) a b) závislá aj v páde od syntagmatického vzťahu daného zámena vnútri jednotky vyplývajúceho zo štruktúry použitej pripájacej jednotky a nie je nevyhnutná. Hovoríme o zdvojenej gramatickej závislosti (Bajžíková, 1979).

Použitie neohýbných ukazovacích zámen vo funkcii konektorov je podmienené sémantikou slova, ku ktorému majú zámená koreferenčný vzťah, napr.

V našej chate som sa cítil spokojne. Tam som si vždy veľmi oddýchol. (v našej chate-tam: miesto)-

Pred rokom sme sa presťahovali do mesta. Odvtedy si zvykám na nové prostredie. (pred rokom - odvtedy:čas)-

Ukazovacie zámená okrem anaforického koreferenčného vzťahu využívajú sa aj v kataforickej spájateľnosti. Pri ohýbných ukazovacích zámenách svojím tvarom signalizujú gramatické kategórie rodu a čísla perspektívneho plnovýznamového pomenovania, napr.

Nakoniec sa práve s tými rozišiel. Boli to dávni kamaráti z detstva. (s tými- dávni priatelia) -

Tamtá ho naraz veľmi zaujala. Bola to nová spolupracovníčka. (tamta-nová spolupracovníčka)-

Pri neohýbných ukazovacích zámenách ide o odkazovanie na prí-slovkové významy, napr.

Bolo mi tam veľmi dobre. Myslel som tým našu chalupu. (tam- našu chalupu: miesto)-
 "Posaď sa tuto". Ivan ukázal na stoličku pri okne. (tuto-na stoličku: miesto)-

Opytovacie zámená majú menší rozsah využitia než ukazovacie zámená. Ich základnou funkciou v texte je kataforická a exoforická nadväznosť. Uvedené dve funkcie opytovacích zámen dokazujú, že všeobecné konštatovania o troch funkciách zámen neplatia rovnako pre všetky druhy, napr.

1. "Aj vy sa bojíte? 2. Čoho sa bojíte? 3. Povedzte, čoho sa bojíte?" (Mňačko)-

V 2. a v 3. vete vytvára kataforickú nadväznosť opytovacie zámeno "čoho" (spolu s melódiou). Uvedený príklad (bez odpovede) ukazuje, že je nutné pokračovať v texte pre získanie odpovede, čiže ide o pobádanie k pokračovaniu rozvíjania témy. To je jeden spôsob realizácie. Napr. v texte:

1. Kto prichádza za tebou?" pýta sa brat ukazujúc prstom na prichádzajúceho.

2. "Je to môj priateľ." -

Zámeno "kto" v 1. textovej jednotke vystupuje ako exoforický konektor a identifikuje sa v 2. textovej jednotke spojením "(môj) priateľ". Ide o substantívne ukazovacie zámeno.

Opytovacie zámená, ako sme už konštatovali pri ukazovacích zámená, taktiež sa rozdeľujú na substantívne, adjektívne, numerálne a adverbálne. A z morfológického hľadiska na ohybné a neohybné.

Ohybné opytovacie zámená: kto, čo, ktorý, aký, kým, čím, koľký.

Neohybné opytovacie zámená (zámenné príslovky): kde, kam, kadiaľ (odkiaľ, pokiaľ,...), kedy (odkedy, dokedy,...), ako, prečo načo, začo.

Základné opytovacie zámená kto a čo sa odlišujú od ostatných v tom, že "kto" zastupuje osoby a "čo" vec, stav, činnosť... Obidve tieto zámená majú iba jednotné číslo, napr.

"Kto sa aktívne zúčastnil na Dni narcisov?" " Boli to najmä študenti stredných škôl." (kto- študenti stredných škôl)-

"Čo sa ponúkalo na Dni narcisov?" "Jednak živé narcisy a potom odznaky s narcisom." (čo - narcisy a odznaky)-

Ohybné opytovacie zámená pri svojom použití v texte alebo v situácii naznačujú svojim tvarom gramatické kategórie predpokladaných perspektívnych plnovýznamných pomenovaní osoby, veci, vlastnosti,..., napr.

"Ktorej z vás môžem odovzdať odkaz?"

"Márii, lebo bude prítomná v práci aj zajtra." (ktorej - Márii, substantívne zámeno, 3. pád)-

Neohybné opytovacie zámená svojou sémantikou určujú druh perspektívneho (kataforického) pomenovania (ide o opačný postup ako pri ukazovacích zámenách v anaforickej funkcii), napr.

Nevedeli, kam sa vlastne ponáhľajú. Naraz boli pred kinom. (kam - pred kino: miesto)-

Mal sa opýtať, prečo neprišli do školy. Zistil, že boli veľmi. (prečo- pre prechladnutie: príčina)-

Pri výberovom porovnávaní využívania ukazovacích a opytovacích zámen v texte (písanom alebo hovorenom) uviedli sme ich odlišné realizácie vyplývajúce v prvom rade z ich základného významového rozdielu: jednými zámenami sa všeobecne ukazuje a druhými sa na neznáme opytuje. Ďalej sme sa zaoberali ich konkrétnou realizáciou vyplývajúcou z ich osobitostí. Obidva druhy zámen patria k základným prostriedkom výstavby textov - ku konektorom, preto sa skúmajú nielen z hľadiska ich hodnotenia v morfológickom systéme, ale aj (resp. najmä) z hľadiska rozličných funkcií v textovej syntaxi.

Literatúra

- BAJZÍKOVÁ, E.: Ukazovacie zámená v textovej funkcii. In: *Philologica XXX*, 1979. s. 19-24.
 BAJZÍKOVÁ, E.: Neurčité zámená v texte. In: *Studia Academica Slovaca*. Bratislava Alfa, 1984, s. 13-22.
 BAJZÍKOVÁ, E.: Príspevok k triedeniu zámen v slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca*. Bratislava Alfa, 1990, s. 15-24.
 BAJZÍKOVÁ, E.: Textová funkcia osobných zámen. In: *Studia Academica Slovaca*. Bratislava Stimul, 1994, s. 9-14.
 BAJZÍKOVÁ, E.: Jazykové vyjadrenie neverbálnych reakcií. In: *Štylistika neverbálnej komunikácie*. Bratislava 1997, s.33-37.
 DOLNÍK, J.-BAJZÍKOVÁ, E.: Textová lingvistika. Bratislava Stimul, 1998, 134 s.
 ORAVEC, J.- BAJZÍKOVÁ, E.- FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk Morfológia. SPN, Bratislava 1988, s.109-124.

Jozef Bad'urík

**Osobnosť zakladateľa habsburskej monarchie
(Poznámky k historiografickému a osobnostnému profilu Ferdinanda I. Habsburského
(1503-1564) - na 500.výročie narodenia)**

Moderná doba začiatku 21. storočia akoby naznačovala návrat k „veľkej histórii“. Je to ilúzia, či skutočnosť? Po dramatickom a na celosvetové vojny „najbohatšom“ 20. storočí, ľudstvo túži a prahne po demokracii, mieri, pokoji, spájaní a zbližovaní národov (čo dnes politici aktuálne nazývajú integráciou). Odmietajú vojny a všetko to, čo oddeľuje národy i jednotlivcov a stavia ich do polohy vazalov týchto vzťahov, hoci sa ich zatiaľ samo nevie zbaviť. Pre tieto ciele hľadá ľudstvo v histórii také obdobia a pozitívne príklady, ktorými by mohlo motivovať súčasnú populáciu pri napĺňaní svojho dobového ideálu. Okrem návratu k takým historickým epochám, ktoré môžu priniesť potrebné vzory a vízie pre budúcnosť - zdá sa, že historická veda začína oveľa viac a častejšie ako doteraz si všímať aj úlohu a pôsobenie významných jednotlivcov – *historických osobností*. Teda tých jedincov, ktorí svojimi mravnými, intelektuálnymi, umeleckými a inými kvalitami pomohli v minulosti prekročiť a posunúť hranicu dobových možností jestvujúcej spoločnosti. Takými v minulosti neboli len vedci, umelci, technici – vynálezcovia, ale aj početní politici, štátnici, diplomati a v poslednom storočí aj športovci.

Takéto myšlienky na úvod mi prišli na myseľ v súvislosti nielen s tohtoročným päťstoročným jubileom Ferdinanda I. Habsburského, ktorého právom považujeme za realizátora a zjednocovateľa novovekej strednej Európy po roku 1526, ale aj zakladateľa rakúskej vetvy habsburskej dynastie a napokon ku koncu života aj cisára Svätej ríše rímskej národa nemeckého. Teda osobnosti významnej nielen pre strednú, ale aj pre celú ranonovovekú Európu. Tieto úvahy ma priviedli k téme, na ktorú sa snažia v tomto roku odpovedať historici čo najpravdivejšie formou mnohých konferencií, vydaných monografií, zborníkov, článkov v odborných i populárnych časopisoch, reláciách v rozhlase i televízii. Túto snahu neobišli ani publicisti. No našli sa i také výnimky, ktoré nielen že nepochopili dobu a ani nedokázali nezaujať a objektívne priblížiť čitateľom fakty, javy a udalosti i veci, ktoré sú dnes už pomaly jasné priemernému gymnazistovi. Stále platná zásada, že aj „*veci zlé sú na niečo dobré*“, ma podnietila k napísaniu tohto príspevku. Na jeho samom počiatku bol článok uverejnený v denníku *Sme* 11. marca tohto roku s názvom „*Ferdinand I. vyženie dynastiu, ktorá vydržala až 400 rokov*“, v ktorom autorka – Darina Sýkorová chcela čitateľom prezentovať osobnosť jubilujúceho habsburského panovníka. To čo urobila týmto

článkom bolo nielen žurnalisticky neprofesionálne, historicky nepravdivé, logicky, štylisticky i obsahovo zavádzajúce natoľko, že nielen tým znehodnotila kvalitu tohto denníka, ale doslova urazila vzdelaného čitateľa. Čo napokon zostalo mne, historikovi venujúcemu sa práve obdobiu novoveku v slovenských, uhorských a stredoeurópskych dejinách? Využiť ponúknutú šancu, zamyslieť sa a priviesť na správnu mieru tie tvrdenia autorky, ktorým zrejme po dôkladnom prečítaní uvedeného článku nemohla sama hádam veriť ani jednu celú minútu.

Habsburgovci, panovnícke osobnosti a ich úloha v novovekej strednej Európe

Problematika miesta a úlohy habsburskej dynastie je stále príťažlivou pre historikov, ba dokonca so zväčšujúcim sa odstupom od okamihu kedy odišli zo scény európskej politiky (1918), táto téma nestráca na aktuálnosti. Je to spôsobené zrejme aj tým, že na ich existenciu a pôsobenie na trónoch v krajinách, kde v minulosti vládli, nenašli historici jednotlivých európskych národov rovnaké /zhodné/ stanovisko. Situáciu komplikuje aj tá skutočnosť, že väčšinou na ich účinkovanie v minulosti pod vplyvom ich „neslávneho konca“, dokonca aj vo vlastných dedičných (rakúskych) krajinách väčšinou prevláda názor, že nezvládli svoju historickú úlohu. Zabúda sa pritom, že takáto jednoduchá a zovšeobecňujúca téza (schéma) hodnotenie konca ich európskej dejinnej úlohy nemusí (a nemôže) platiť ako hodnotenie pre celú dobu panovania. Prenášanie a zdôrazňovanie negatívnych postojov z konca ich pôsobenia na celé obdobie „zaváňa“ príliš (prostým) jednoduchým, lacným a až schematickým zjednodušením, na ktoré sme boli zvyknutí pri hodnotení triednych a straníckych - jediných a neomylných právd v nedávnej minulosti. Prenášanie súdov a hodnotení po rozpade habsburskej monarchie má zrejme ďaleko od zásady historickej vedy postupovať, hodnotiť a interpretovať (nie jednoduché) spoločenské vzťahy na základe poznania a analýzy konkrétnej historickej (dobovej) situácie.

Ďaleko od takýchto schematizovaných názorov sú odborníci - poprední historici, ktorí sa v uplynulých desaťročiach venovali otázkam vzniku a vývinu habsburského súštátia ako jedného z fenoménov novovekej Európy. Úmyselne spomenieme niekoľkých z nich, avšak pritom ani jedného z rakúskych historikov, aby sme dodržali zásadu objektívnosti pohľadu na úlohu dynastie. Ako prvého spomenieme dôverného znalca európskych pomerov, autora prvej modernej syntézy dejín habsburského súštátia *Roberta A. Kanna* - Američana,

dlhoročného hostujúceho profesora na Viedenskej univerzite.¹⁶ Bol to práve profesor Kann, ktorý upozornil na komplikovanosť integrácie novovekej strednej Európy pre rozdielnosť historického, hospodárskeho i kultúrneho vývinu jednotlivých stredoeurópskych krajín. Pritom naznačil aj náročnú úlohu prvých habsburských panovníkov pri prekonávaní tradičných a vžitých partikulárnych záujmov stavov v Uhorsku, českých krajinách, ale aj v samotnom Rakúsku. Práve v rakúskych (dedičných) krajinách sa vlastne až Ferdinandovi I. podarilo prelomiť samostatné záujmy stavov jednotlivých rakúskych krajín (najmä Dolného a Horného Rakúska, Tirolska, Štajerska a Korutánska) a spojiť ich do moderného novovekého rakúskeho štátu spojeného spoločnou ideou a osobou panovníka.¹⁷ Pritom R. A. Kann nepatrí k historikom, ktorý by dajako idealizoval, alebo „nadfňžal“ Habsburgovcov. Bol to práve on, ktorý tvrdil a dokázal, že jednou z príčin rozpadu monarchie bola neuspokojivo riešená národnostná otázka.¹⁸ Prirodzene, že celkom iná úloha bola pred prvými habsburskými panovníkmi v prvej polovici 16. storočia a úplne odlišná o tri storočia neskôr, kedy sa zmenili nielen spoločenské, no predovšetkým politické a mocenské ciele väčšiny európskych veľmocí. Bolo by preto neseriózne a ahistorické pripisovať nesplnenie historickej úlohy pre prvých habsburských panovníkov tesne po vzniku resp. postupnom formovaní tejto monarchie, keď pred nimi boli celkom iné úlohy ako po štyroch storočiach jej jestvovania.

Vznik a postupné formovanie tohto stredoeurópskeho „podunajského“ súšťaťia je tou otázkou, s ktorou býva zvyčajne aj spájané hodnotenie habsburskej dynastie v tejto časti Európy. Nikto nebude a nemôže popierať, že habsburský vzostup na prelome stredoveku a novoveku nebol v prvom rade výsledkom ich mocenských, dynastických i osobných ambícií, v ktorých išlo o presadenie politických záujmov tohto rodu. Až na druhom a ďalšom mieste boli záujmy jednotlivých stredoeurópskych krajín a ich obyvateľov. Toto plne platí pre hlavných habsburských protagonistov – tých, ktorí stáli na čele rodu. Boli to predovšetkým Maximilián I. (1459 – 1519) a Karol V. (1500 – 1558) - teda vedúce osobnosti dynastie pred jej rozdelením na španielsku a rakúsku vetvu. U oboch nachádzame síce dostatok ambícií, avšak výsledok ich premien, najmä v ríši (Svätej ríši rímskej národa nemeckého) nepriniesol dlho očakávané a potrebné zmeny spoločenského systému. Napriek nie celkom úspešným reformám v ríši, obaja títo cisári a vedúce osobnosti habsburskej dynastie boli náležité

¹⁶ KANN, A. Robert: Geschichte des Habsburgischen Reiches 1526 – 1918. Köln: 1977 /a ďalšie početné vydania tejto syntézy dejín habsburskej monarchie/.

¹⁷ K tomu bližšie porov. LHOTSKÝ, Alphons.: Das Zeitalter des Hauses Österreich. /Die ersten Jahre der Regierung Ferdinand I. in Österreich (1521- 1527)/. Wien 1971.

oslavovaní a zveľbovaní dobovými dvorskými historikmi. Hoci ani oni to nemali ľahké pri presadzovaní reforiem s nemeckými kniežatami, iné a oveľa náročnejšie úlohy čakali práve na tvorcu stredoeurópskej monarchie Ferdinanda I. Zdôraznili sme už myšlienku, že hodnotenie významu monarchie v európskom, či regionálnom rozmere bolo už predmetom skúmania mnohých významných historikov uplynulých generácií. V ich prácach nájdeme rozdielne prístupy, použité metódy a napokon aj rozdielne záverečné hodnotenia., čo samo o sebe by stačilo na osobitný príspevok, ale mohlo by byť zároveň aj predmetom samostatnej vedeckej konferencie na takto zvolenú tému.

Z bohatého fondu názorov a hodnotení historikov, ktorí sa v minulosti zaoberali dôkladnejšie touto problematikou treba napríklad vyzdvihnúť tézu formovania monarchie v dobovom historickom kontexte s dôrazom na *globálny rozmer habsburského vzostupu v 16. storočí*, bez ohľadu na peripetie jej neskoršieho vývinu (Josef Janáček). Otázky formovania a dlhodobejšieho trvania monarchie možno chápať aj ako jednu zo „*špecifických foriem barokovej civilizácie*“ pričom presadenie tohoto štátneho útvaru a jeho charakter mohol nastať až po „*prechode od stavovského dualizmu k panovníckemu konfesijnému absolutizmu*“ (R. J. Evans). Podiel prínosu jednotlivých stredoeurópskych krajín (Čiech a Uhorska) do spoločného novovekého súšťaťia býval väčšinou podceňovaný, pričom naopak sa preceňovala funkcia a úloha rakúskych krajín. Často sa pritom zabúdalo, že tento geografický priestor - stredná Európa - prežíval práve na začiatku novoveku veľké a ďalekosiahlejšie zmeny súvisiace s presunom „*srdca Európy*“ do postavenia periférie na kresťansko – moslimskom pomedzí (Jean Bérenger) – no o udržaní a zachovaní väčšiny západoeurópskych krajín sa práve rozhodovalo na tejto (stredoeurópskej) habsbursko (uhorsko) – osmanskej hranici (!) Teda aj zápas o západnú Európu sa odohrával práve na vojenskej hranici uhorsko–osmanskej v 16. – 17. storočí.¹⁹ Rozsah územia i nová forma formujúceho sa štátu smerujúca k absolutizmu mohla vytvárať a priniesť niečo nové a bola zároveň „*jednou z alternatívnych možností ranonovovekého vývoja, ktorý neprebíhal v presne určených kulisách determinizmu, ale naopak bol ovplyvňovaný kľúčovými osobnosťami ako spolutvorcami dejinného zvratu*“ (Josef Válka). Práve názor brnenského historika prof. Josefa Válka upriamil pozornosť aj na často zabúdanú *historickú úlohu*

¹⁸ KANN, A. Robert: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848 – 1918. I. – II. New York: Columbia Univ. Press 1950 (vyšlo neskôr aj vo viacerých nemeckých vydaniach)

¹⁹ K tomu bližšie porov. BAĎURÍK, Jozef: Slovensko a jeho miesto pri obrane Európy pred Osmanmi. In. Studia Academica Slovaca 28, 1999. Bratislava : Stimul 1999, s. 11 – 20.

osobnosti ako súčasti subjektívneho, no ničím iným nenahraditeľného faktoru v spoločenských procesoch.

Ferdinand I. a začiatky habsburskej vlády v českom a uhorskom kráľovstve

Úloha dynastie a v rámci nej osobnosti panovníka bývali vždy dôležitým činiteľom pri vzniku nových štátov, ale aj pri zotrvaní existujúcich štátnych útvarov. Presadzovanie rodových záujmov s cieľom získať a ovládnuť nové teritória narazilo obvykle na odpor vládúcich vrstiev príslušnej krajiny. To boli aj korene i príčiny neskorších konfliktov medzi šľachtou a kráľom. Tieto konštatovania plne platia aj pre Habsburgovcov. Na začiatku novoveku v Európe dominoval monarchistický typ štátu, v ktorom sa odohrával vnútorný zápas o deľbu podielu moci medzi panovníkom a stavmi. Sekundárne tu prebiehal súčasne aj zápas medzi šľachtou a slobodnými kráľovskými mestami. V priestore stredoeurópskeho regiónu už v stredoveku prevládali prirodzené *integračné tendencie* štátnych útvarov nad dezintegračnými. Hoci organizácia a správa týchto stredovekých stavovských štátov bola založená na autorite vládnuceho monarchu, prevládal v nich aj demokratický prvok v rámci jestvujúceho stavovského usporiadania spoločnosti. Ten bol vyjadrený vo forme voliteľnosti panovníka. Takýmto príkladom v Európe bola nielen Svätá ríša rímska národa nemeckého, ale aj väčšina štátov stredoeurópskeho regiónu vrátane Uhorského i Českého kráľovstva.. V tomto type stavovskej monarchie ešte nebol celkom obvyklý princíp dedičnosti pri nástupníctve na trón. Tento sa podarilo vládúcim dynastiám presadiť až po posilnení absolutistického postavenia novovekého panovníka na úkor stavov, pre ktoré to znamenalo oslabenie ich politického vplyvu. V čase nástupu rakúskej vetvy Habsburgovcov na tróny krajín strednej Európy sa akosi zabúda na to, že ich presadenie prebehlo legitímnou cestou - Ferdinand I. Habsburský bol riadne zvolený za českého, uhorského i chorvátskeho kráľa.

V českom kráľovstve po nástupe na trón mladého habsburského panovníka bola situácia neporovnateľne konsolidovanejšia ako v Uhorsku. Problémy boli v prijatí nového panovníka v českých krajinách a vo vedľajších krajinách Koruny českej – na Morave a Sliezsku. Hoci české stavy zvolením Ferdinanda za svojho kráľa umožnili vstup inonárodnej dynastii na svoje teritórium, volebnou kapituláciou čiastočne obmedzili jeho moc pre prvé roky panovania. Česká stavovská obec si uvedomovala riziká, ktoré môžu nastať v krajine nástupom katolíckej dynastie. Nešlo len o náboženskú otázku, ale najmä o politický zápas zjednotenej českej stavovskej komunity /šľachty i meštianstva/ s panovníkom, ktorý chcel

mocenské záujmy svojej dynastie presadzovať nekompromisnejšie ako predchádzajúci Jagelovci. Aj keď habsburský panovník dodržiaval jednotlivé články volebnej kapitulácie, črtali sa už krátko po jeho nástupe na trón počiatky budúceho konfliktu medzi stavmi a panovníkom. Celkove však situácia v Čechách umožňovala Ferdinandovi začať uskutočňovať postupný plán prebudovávania jednotlivých stredoeurópskych štátov, v ktorých vládol rakúsky panovník do jedného kompaktniejšieho štátneho útvaru.

Situáciu v Uhorsku komplikovala prítomnosť rovnako legitímne zvoleného „domáceho“ kráľa Jána Zápoľského. Situáciu v krajine ovplyvňovala pokračujúca vnútorná kríza štátu na čele s dvoma vladármi. Zápoľského možnosti voľby sa napokon zúžili natoľko, že po strate politickej podpory väčšiny prelátov a časti šľachty, zostala mu reálne len jediná alternatíva – *Osmani*. Tým si zúžil aj svoj manévrovací priestor a ocitol sa aj pre časť domácich obyvateľov v pozícii pre mnohých z nich neprijateľnej. Pod vplyvom ofenzívnej habsburskej propagandy, ktorá využívala jeho spojenectvo s Osmanmi sa stal neprijateľným aj pre väčšinu kresťanov. Rovnako aj pre katolíkov, najmä po jeho exkomunikácii pápežom s cirkvi. Ján Zápoľský sa tak nie vlastnou vinou ocitol izolovaný od väčšiny okolitých stredoeurópskych stavovských politických záujmov, ktorých spoločným mottom bolo ohrozenie „kresťanskej Európy“ pred prenikajúcimi Osmanmi. Zápoľského zahranično-politická orientácia na aktívnych členov protihabsburskej koalície /Francúzsko, nemecké protestantské kniežatá, ale aj katolícke Bavorsko/ a spojenectvo s Osmanmi ho prinútili pristúpiť aj vo vnútornom uhorskom konflikte s Ferdinandom I. na kompromis - v roku 1538 uzavrel mier vo Veľkom Varadíne. Hoci zostal spolu s Ferdinandom titulárne kráľom Uhorska, týmto titulárnym uznaním protikráľa potvrdil vlastne realitu Habsburskej prítomnosti v krajine. Ďalšie jeho kroky, sobáš s jagelovskou princeznou boli motivované nielen snahou zabezpečiť následníctvo v rode, ale boli hľadaním východiska zo svojho menej priaznivého postavenia so snahou oslabiť habsburské pozície v strednej Európe .

Oboch panovníkov však spojovalo predsa niečo spoločné – osmanské nebezpečenstvo. Práve Osmanská expanzia do strednej Európy sa po roku 1526 dostala do kvalitatívne novej etapy. Ak dovtedy ciele sultánovej politiky sledovali ovládnutie jednotlivých krajín na Balkáne, po tomto termíne sa stávajú predmetom strategického záujmu krajiny, v ktorých vládnu Habsburgovci. Tým sa stáva nebezpečenstvo pre väčšinu krajín strednej Európy neodvratným. Za tejto novej situácie sa ináč javia aj otázky integračných tendencií celého stredoeurópskeho regiónu. Taktiež pod vplyvom tohto zahranično - politického aspektu sa

odrážajú ciele obsahu vnútornej politiky jednotlivých krajín a podriaďujú sa prioritne obranným záujmom. Potvrdzujú sa tak tézy historikov minulého storočia, ktorí pri skúmaní počiatkov formovania habsburskej monarchie kládli na jedno z prvých miest pre integráciu strednej Európy faktor *osmanskej expanzie*. Jedným z prvých historikov, ktorý upozornil na tento fenomén bol zakladateľ modernej českej historiografie *František Palacký*. Vo svojom spise *Idea státu rakouskeho /1865/* pomenoval tieto procesy vznikujednoznačne: *“Ochrana proti Turkom bola teda prvým spoločným záujmom a poslaním, ktoré spojovalo národy a panovníkov Ríše rakúskej (= habsburskej - pozn. J. B.) navzájom. K tomu mali smerovať snahy k vytvoreniu spolku štátneho a v ňom malo byť vyjadrené usporiadanie vnútorné, v tom sa zračila ... prvá idea vznikajúceho štátu rakúskeho.”*

Popri tejto základnej historickej funkcii videl František Palacký aj *“druhú úlohu štátu Rakúskeho: z jednej strany bolo treba brániť kresťanstvo pred náporom mohamedánstva, po druhé, zabráňovať pokroku tak zvanej reformácii cirkevnej”*²⁰ Z ďalších historikov upozorňujúcich na podobné momenty spoločného vývinu to bol profesor pražskej univerzity *Antonín Rezek*. Ten popri akcentovaní spomínanej tézy spoločnej obrany proti Osmanom, zvýraznil aj myšlienku potreby *“silného panovníka”* pre krajiny strednej Európy. Len takáto osobnosť by zabránila vnútornému rozvratu a zastavila nájazdy Turkov. Aj pre ďalších historikov skúmajúcich tieto otázky – *Ernst Denis a Alojz Huber* - sa tak geografické hľadisko stalo jedným z dôležitých faktorov pri vzniku a formovaní stredoeurópskej monarchie. Inak povedané : *osmanské nebezpečenstvo spojilo krajiny strednej Európy do spoločného celku, z ktorého sa neskôr zrodila táto stredoeurópska monarchia spojená osobou habsburského vladára. To bola prvá veľká a hlavná dobová výzva pre nového habsburského panovníka Ferdinanda I., ktorý stál na čele jednotlivých stredoeurópskych krajín. Bola to aj podstatná časť náročnej historickej úlohy, ktorej splnenie sa očakávalo od vladára strednej Európy.* Ten, ak mal uskutočniť jej splnenie musel robiť také opatrenia a rozhodnutia, ktoré nevyhovovali parciálnym záujmom vtedajších vládnych vrstiev - šľachty. Tým sa stal aj od samotného začiatku nie veľmi populárnym v týchto krajinách, no najviac v Uhorsku. Zvyšky týchto názorov v menšej miere ešte sporadicky pretrvávajú v niektorých názoroch stredoeurópskych historikov.

²⁰ PALACKÝ, František: *Idea státu rakouskeho*. Praha: 1865, s. 3 – 4.

Ferdinand I. –historikmi nedocenený panovník

Ferdinand I. sa od roku 1521, ihneď po svojom nástupe v dedičných rakúskych krajinách rozhodol uskutočniť experiment s cieľom nahradiť neskoro stredoveký stavovský pluralizmus formou centralizovaného štátu. Vzory a predstavy ako to dosiahnuť mal dva. Prvý, nazvime ho - teoretický koncept mohol použiť z rád a poučení dobového teoretika *Niccolo Machiavelliho*. Dnes už vieme, že mladý monarcha poznal názory tohto politika. Machiavelli v druhej kapitole svojej knihy „Vládár,” nazvanej o dedičných kniežatstvách píše, že *“dedičné štáty, privyknuté na vlastné dynastie sa spravujú oveľa ľahšie ako územia novo dobyté. Stačí nenarušovať staré poriadky, zachovávané v krajine po generácie a jednať pružne podľa okolností. Takýto vládca, hoci len priemerne nadaný sa dokáže v takejto situácii udržať celkom ľahko pri moci...”*²¹ Mohol vôbec tento “recept” florentského politika rakúske arciknieža v konkrétnej situácii použiť? Odpoveď je podľa nás negatívna. Ferdinand I. vo svojich rakúskych krajinách mohol použiť skôr druhý koncept - vzor zo svojej španielskej vlasti. Tam, v čase jeho výchovy a prípravy na post španielskeho infanta sa zavŕšili základy integračného procesu jednotného španielskeho kráľovstva. V tom čase tam už mal španielsky kráľ vybudované pevné postavenie vládcu, nie už tak priamo závislé na stavoch. Španielsky monarcha sa mohol oprieť o vybudovanú a dobre organizovanú centralistickú správu krajiny. V čase Ferdinandovej mladosti na Pyrenejskom polostrove sa prebudovávala a reformovala správa kráľovských/= štátnych/ financií, mincovníctvo i daňový systém. Práve tieto podnety mohol využiť po nástupe vo svojej rakúskej krajine. Mohol tak uplatniť princípy formujúceho sa španielskeho absolutizmu – užšie prepojiť a zjednotiť stavy a obyvateľov alpských krajín pod autoritou spoločného vládca.

Prirodzene, že v konkrétnej stredoeurópskej situácii pri presadzovaní svojich panovníckych cieľov narazil na vplyvné a bohaté mestá a protestantské stavy. Nemohol sa pritom hrať len na akéhosi “dobrého vládcu”, ale v rámci presadenia svojho panovníckeho ideálu musel byť nielen nekompromisným, ale často až tvrdým svojím postojom voči mestám i nekatolíckym stavom. Tak ako žiadny vzor nemôže byť absolútnym, aj španielsky “model” monarchie musel byť modifikovaný predovšetkým pri riešení náboženskej otázky, ale aj odporu meštianskej i časti stavovskej opozície pri jeho zavádzaní do života.. Len vďaka Ferdinandovým schopnostiam pri uplatňovaní pragmatickej a reálnej politiky sa mu podarilo

²¹ MACHIAVELLI, Niccolo: Vládár. Praha: Vyd. Ivo Železný 1995, s. 18.

v priebehu niekoľkých rokov z jednotlivých rakúskych krajín vytvoriť formujúci sa spoločný štát, s jednotnou ideou a rozumným panovníkom. Rakúske krajiny pod vládou zakladateľa rakúskej vetvy habsburskej dynastie pokročili tak najďalej v procese integrácie menších regionálnych celkov /jednotlivých samostatných krajín/ a tým v budúcnosti umožnili z tejto časti vytvoriť istú oporu pre ďalšie integračné a centralizačné snahy v ďalších krajinách stredoeurópskeho regiónu.

Osoba Ferdinanda I. bola a dosiaľ stále je podľa nás ***nedocenenou historickou osobnosťou nielen vo vlastnej dynastii, ale aj v celej strednej Európe***. Vo vlastnej dynastii preto, že bol vo svojej dobe, ale aj neskôr považovaný síce za významného člena rodu, ale za „prímusa“ dynastie v tomto období bol a stále je považovaný jeho starší brat Karol V. V prospech toho „hovorila“ nielen jeho primogenitúra, ale aj všetka dobová dvorská a neskoršia dynastická historiografia., ktorú umocnili aj historici posledných dvoch storočí. Aj tu sa ukázala u mnohých historikov určitá konzervatívnosť, či skôr tradičnosť, ako schopnosť prekonať dosiaľ platné a tradičné pohľady i stereotypy. Aby som však zbytočne nekrivdil všetkým historikom rovnako - v sérii početných biografii vydaných nedávno pri Karolovom 500. výročí narodenia (bolo to v roku 2000), vo viacerých sa objavili nové a kritické pohľady – myslím najmä na knihy prof. Alfreda Kohlera a Ferdinanda Seibta. Minimálne v hodnotení Karolovej úlohy a politiky pri vyrovnávaní sa s postupujúcou reformáciou v ríši. Bezosporu významnosť, či veľkosť Karola V. súvisela s veľkosťou ríše a náročnosťou úloh, ktoré musel zvládnuť. Jeho vladárske povinnosti mu komplikovali nielen nedotiahnutá reforma v ríši, rozľahlosť území, ktoré sa len na starom kontinente tiahli od Afriky, Španielska po Atlantik a Baltické more, najmä však mocenské zápasy s najväčšími rivalmi Habsburgovcov francúzskymi kráľmi apod. Predsa však aj uňho samého sa prejavil politický pragmatizmus, keď pochopil, že také veľké územie pod vládou Habsburgovcov už nebude môcť zvládnuť jedna osoba. Preto aj rozhodnutie o rozdelení území a dynastie na dve vetvy: španielsku a rakúsku bol jedným z jeho najvýznamnejších štátnických činov.

Popri ňom to nemal jednoduché ani jeho o tri roky mladší brat Ferdinand I. Vo svojom živote prešiel mnohými zlomovými obdobiami a zvratmi, ktoré však negatívne neovplyvnili jeho život a panovnícke poslanie. Ako veľmi mladý stratil otca, vyrastal v krajine a v prostredí, kde mal vládnuť – španielsky infant. Na konci detstva bol prinútený opustiť svoju „južanskú“ domovinu Španielsko (Kastílsko), „nasal“ do seba západoeurópsku kultúru

ovplyvnenú liberálnejšími vplyvmi humanizmu a reformácie, až napokon pevne zakorenil v „tvrdej“ stredoeurópskej pôde. Napriek týmto viacerým zásadným premenám sa dokázal vždy tvorivo zadaptovať na nové, domáce podmienky. Práve v tom vynikala aj jeho osobnosť, v tom môžeme pozitívne hodnotiť jeho činnosť v strednej Európe. Pochopiteľne, že miera hodnotenia nielen jeho osoby, ale i celého habsburského rodu rezonovala rozdielne jednotlivých stredoeurópskych štátoch a častokrát aj negatívne sa prejavila v hodnotení národných historiografií a pohľadoch na úlohu, ktorú v tomto priestore dynastia zohrala. Vlastne až dnes na prahu 21. storočia sa začína pomaly meniť a naprávať obraz o prvých habsburských novovekých panovníkoch v regióne strednej Európy, predovšetkým z pohľadu českej a čiastočne aj maďarskej historiografie. Súčasní historici začínajú akosi jemnejšou a presnejšou optikou sledovať javy a procesy, pre ktoré predchádzajúce generácie historikov by sotva našli priaznivejšie hodnotenie. Pozitívnejšie sa hodnotí aj pokus o presadenie modelu centralistickej formy štátu s výraznejším postavením panovníka ako základu pre budúci absolutizmus.

Osobnosť mladšieho Ferdinanda stále vyznieva akoby bol *v tieni svojho brata Karola V.* Dôvodov preto je viacero, niektoré sme už naznačili. Nebolo to len postavenie druhého v rode. Zaujímavé pritom je, že tento postoj sa nezmenil ani potom, keď po abdikácii Karola na post cisára na jeho miesto nastupuje práve Ferdinand I. Stal sa tak na niekoľko rokov vlastne aj hlavou dynastie. Hoci rozdelenie moci do dvoch centier bolo nevyhnutné a pragmatické, stará zásada Habsburgovcov neoslabovať svoju moc zbytočným delením sa posilňovala manželským prepojením oboch línií, a tak sa upevňovala dynastická a mocenská os Viedeň – Madrid. Hoci obe vetvy mali pripravených zodpovedajúcich nástupcov (Filip II. a Maximilián II.) , prednosť však dostal starší, životom a prácou síce unavený, ale o to skúsenejší a úspešný Ferdinand I. Toto konštatovanie len potvrdzuje ocenenie, ktoré sa vlastne Ferdinandovi z radov členov vlastnej dynastie po prvýkrát výraznejšie dostalo. Bolo to ocenenie všetkého toho úsilia a energie, ktoré v strednej Európe od príchodu do rakúskych krajín vykonal. Aj v tomto sa potvrdil dávny predpoklad Margaréty Rakúskej z čias, keď sa rozhodovalo o tom, či Ferdinandovi zveriť dôležité dedičné krajiny. Potvrdil sa tak jej odhad, že Ferdinand bude nielen schopným, ale aj platným štátnikom, ktorý dokáže nielen obhájiť habsburské záujmy, ale aj rozšíriť ich mocenský vplyv na ďalšie časti strednej Európy. A dodajme, že podľa nás, získaním cisárskeho postu sa Ferdinandovi I. splnil trochu modifikovaný sen: vládnuť v niektorej z rozhodujúcich častí habsburských dŕžav – máme na

mysli pôvodny zámer - zasadnúť na španielsky trón, ktorého sa musel vzdať kvôli Karolovi.

Osobnosť Ferdinanda I.

Ako teda máme hodnotiť osobnosť prvého novovekého habsburského panovníka ? Kto má pravdu ? Tí čo ho považujú len za tradičného vladára, typického a „obmedzeného“ Habsburga alebo tí, ktorí oceňujú a zvyrazňujú jeho nepopierateľný osobný podiel pri vzniku a udržaní formujúceho sa stredoeurópskeho súštátia. Z výskumov posledných rokov sa celkom ináč javí osobnosť zakladateľa stredoeurópskej monarchie. Na rozdiel od tradičného chápania tohto panovníka sa ukazuje, že to bola skôr výnimočná ako tradičná osobnosť. Vo svojom panovníckom účinkovaní skĺbil v sebe viaceré vlastnosti, ktoré ho v mnohom odlišovali od jeho neskorších nasledovníkov v dynastii. Jednou z prvých bolo, že sa nezľakol svojej historickej úlohy - zjednotiť (integrovat') a brániť krajiny strednej Európy pred osmanským nebezpečenstvom. Pri presadzovaní tohto hlavného cieľa - vyvolaného a živeného dynastickými záujmami poslužil celému stredoeurópskemu regiónu. Dokázal pomerne skoro pochopiť, ako čo najskôr prekonať hranice stredovekého stavovského modelu spoločnosti. Proti stavovskej rozdrobenosti a obmedzenosti vytýčil program centralizmu ako nového a nosného prvku formovania novovekej spoločnosti. V ňom jedna z dôležitých úloh pripadla aj dominantnej pozícii panovníka v tomto mnohonárodnostnom štáte.

Meniaca sa aktívna funkcia kráľa, keď z pôvodného reprezentačného symbolu hlavy štátu sa stáva aktívnym štátnikom, politikom, diplomatom slúžiacim už nielen privilegovaným vrstvám, ale všetkým obyvateľom regiónu ranonovovekej strednej Európy. Ak k tomu pripočítame aj jeho osobné (morálne a charakterové) vlastnosti i predpoklady - vychádza nám hodnotenie Ferdinanda I. ako pripravenej, vzdelanej, reálnej a pragmatickej osobnosti, ktorá pri náročnom presadzovaní zvoleného panovníckeho cieľa musela zákonite naraziť na odpor všetkých tých, ktorí sledovali len svoje (často krát úzke) partikulárne a osobné záujmy. Ferdinand I. Habsburský svojimi centralizačnými krokmi, zriadením nových úradov a inštitúcií sa stal priekopníkom tých modernizačných procesov, na ktoré mohli nadviazať o dve storočia neskôr osvietenský habsburský panovníci. V pretrvávajúcom „poststredovekom“ ponímaní Uhorska položil základy modernejšie chápanie funkcie štátu. Hoci v náboženskej otázke bol dôsledným vyznavačom a spojencom Vatikánu, v uplatňovaní

praktickej náboženskej politiky bol politickým pragmatikom, realistom a zástancom náboženskej tolerancie (okrem cirkví, ktoré považoval len za sekty). Bol to práve on, ktorý sa okrem iného zaslúžil aj o presun rokovaní uhorského snemu do pevných budov a priblížil tak politický a zákonadarný proces situácii v západnej Európe.

Doterajšie, v mnohom nové pohľady na historický zástoj a osobnosť Ferdinanda I. však rozhodne nepovažujeme za konečné slovo v tejto problematike. Právom očakávame, že počas tohtoročného jubilejného roku - 500. výročia narodenia zakladateľa stredoeurópskej monarchie, početné vedecké konferencie, pripravené výstavy, jubilejné zborníky a nové biografie prispejú k čo najobjektívnejšiemu pohľadu na túto zatiaľ neprávom nedocenenú osobnosť (stredo) európskych dejín.

Literatúra

- ALTFAHRT, Margit: Ferdinand der Erste (1503 – 1564) – Ein Kaiser an der Wende zur Neuzeit. Ausstellungskataloge. Wien: Wiener Stadt- und Landesarchiv 2003, 33 s.
- BAĎURÍK, Jozef: Slovensko v zápase Ferdinanda I. o uhorskú korunu (1526 – 1532). Bratislava: Mistrál 1998, 182, s.
- BAĎURÍK, Jozef: Prvý v štafete Habsburgovcov. In: Kniha kráľov – Panovníci v dejinách Slovenska a Slovákov. Bratislava: vyd. Kleio 1998, s. 201 – 204.
- BAĎURÍK, Jozef: Ferdinand I. und die Integration der Donauländer in eine mitteleuropäische Monarchie. In: The First Millenium of Hungary in Europe. /Editors: Klára Papp, János Barta/. Debrecen: Debrecen University Press 2002, s. 142 – 154.
- BAĎURÍK, Jozef: Ferdinand I. – zakladateľ stredoeurópskej monarchie. In: Studia Academica Slovaca 27, 1998. Bratislava: Stimul 1998, s. 9 – 14.
- DENIS, Ernst: Konec samostatnosti české. Paríž 1890.
- EVANS, W. J. Robert: Das Werden der Habsburger monarchie 1550 – 1700. Wien – Köln: Böhlau 1989.
- JANÁČEK, Josef: České dějiny I/1. (1526 – 1547). Praha: Academia 1968.
- REZEK, Antonín: Geschichte der Regierung Ferdinands I. in Böhmen. Praha 1878.
- SUTTER – FICHTNER, Paula: Ferdinand I. of Austria. New York: Columbia Univesity Presss 1982, 362 s.
- SUTTER – FICHTNER, Paula: Ferdinand I. / Wider Türken und Glasubenspaltung/. Wien – Graz – Köln: Styria 1986, 302 s.
- VÁLKA, Josef: Dějiny Moravy II. (1440 – 1620). Brno 1995, 275 s.